

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

*Ярослав Мельник
Наталя Криворучко*

***Пролегомени
до українського дискурсу:
етнокультурний, політичний
та лінгво-семіотичний аспекти***

Івано-Франківськ

2012

УДК 81'22
ББК 81.001.4
М48

*Рекомендовано до друку
вченою радою Інституту філології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
Протокол № 7 від 22.03.2012 р*

Рецензенти:

Абрамович С.Д., доктор філологічних наук, професор
Космеда Т.А., доктор філологічних наук, професор
Москалець В.П., доктор психологічних наук, професор
Цепенда І.С., доктор політологічних наук, професор

Мельник Я. Г.

М48 Пролегомени до українського дискурсу: етнокультурний, політичний та лінгво-семіотичний аспекти / Мельник Я. Г., Криворучко Н. В. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. – 260 с.
ISBN 978-966-640-334-9

Монографія присвячена широкому колу проблем сучасної гуманітарної сфери. У центрі дослідження – проблеми сучасного українського дискурсу, лінгвокультурного та геополітичного простору. Ключовими категоріями, висвітленими у праці, є етнокультурні, комунікативно-ментальні, фреймово-геополітичні моделі поведінки.

Книга призначена як для вузького кола спеціалістів у галузі лінгвокультурології, етнопсихології та політології, так і для широкого кола читачів, котрих цікавлять мова, культура, історія, духовність українського народу.

**УДК 81'22
ББК 81.001.4**

ISBN 978-966-640-334-9

© Мельник Я.Г., 2012
© Криворучко Н.В., 2012

Зміст

• ПЕРЕДМОВА	4
• МІФ ТА ПСЕВДОМІФ І ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	7
• НЕПРАВДА (ОБМАН) ЯК КОМПОНЕНТ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ	20
• ПОЛІТИЧНА ДЕВІАТОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ПОСТРАДІАНСЬКОМУ ПРОСТОРІ ..	33
• ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ • КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИХ МЕТАМОРФОЗ ЄВРОПИ	49
• ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНИНА У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ	77
• ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ	100
• ЕЛІТА, АРИСТОКРАТІЯ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ	117
• ФАКТОР СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ	147
• ТОТАЛІТАРИЗМ І СУЧАСНИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ	162
• ФЕНОМЕН СТРАХУ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО- КУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ	176
• РИТОРИКА ТА НЕОРИТОРИКА: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	197
• КЛІЄНТИЗМ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ	204
• ТИПОЛОГІЯ СТРАТАГЕМ МИСЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ІНТЕНЦІЙ	217
• ІМІТАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ: СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ	234

ПЕРЕДМОВА

*Людина у боротьбі з природою програла
усі битви за себе*

*Будь-яке лікування є марним,
якщо попередньо невірний діагноз поставити*

*Імплозивна інертність або колективний аутизм
є одним із малодосліджених явищ
у сучасній гуманітарній науці*

Політичні, культурно-демографічні та інформаційно-технологічні метаморфози кінця ХХ – початку ХХІ ст. змусили розгубитись прогресивну спільноту, політиків, науковців. Початок ХХІ ст. виявився неочікуваним та непрогнозованим. Ця непрогнозованість реалізується у широкому спектрі реалій – від тотальної мобільної комунікації (два десятиліття тому мобільний телефон був дивиною, рідкістю та ознакою надзвичайного соціального статусу; сьогодні ж відсутність у будь-якої людини цього досягнення цивілізації сприймається оточуючими як аномалія) до соціально-політичних цунамій, які пронеслися країнами Північної Африки, Близького Сходу та іншими. Інакше кажучи, ми є свідками колосальних змін у сфері людського буття, які зі швидкістю торнадо змінюють звичні та усталені картини нашої дійсності. Як показує попередній аналіз, більшість культур, політичних, економічних систем, а часто і сама природа не готові до таких радикальних трансформацій. Жива природа, оточуючий світ, клімат відреагували катастрофічним потеплінням; культури та політичні системи – асимілятивно-трансформаційними видозмінами та мутаціями; державні режими – переходом від тоталітарних моделей до демократичних.

З огляду на процеси, які потужною сейсмічною хвилею прокотились планетою і породили зони з надмірною соціально-політичною активністю, український етнокультурний та політичний простір на тлі Європи та світу виглядає досить специфічно. Унікальність цього простору маніфестується не лише у колі мовних питань та політики, не тільки в площині політичних перипетій та баталій тощо, а й у реаліях ментального простору, історико-культурних специфік, в унікальності біхевіористичних сценаріїв, у логістичних питаннях системного розвитку та можливих прогнозів на найближчу перспективу і т.п.

Беззаперечним фактом є те, що численні когорти українських та зарубіжних учених, політиків не спроможні усвідомити виклики нашого дня, помітно відстають від світових еволюційних процесів, демонструючи свою інфантильність. Ілюстрацією до останньої тези є те, що в Україні за статистикою вражаюча кількість людей з вищою юридичною освітою, навчальних закладів, які готують правників, працівників силових структур, чи не найбільша у Європі кількістю за відсотками та пропорціями, але ми залишаємось найменш правовою державою у сім'ї європейських держав. Аналогічний приклад можна навести у сфері економіки, військовій, екологічній, культурно-освітній та багатьох інших. Інакше кажучи, парадоксальним є те, що на тлі нашого знання про світ і про себе вражаючим все ж залишаються наші незнання та некомпетентність. З іншого боку, в українському етнокультурному середовищі є значна кількість питань та проблем, які лежать у площині не бажаних для обговорення, не рекомендованих для широкої дискусії та ін. Тут доречною буде формула: «державою є не те, що вона про себе говорить, а те, що вона замовчує...». Відомо, що без встановлення максимально повного, об'єктивного та компетентного діагнозу будь-яке лікування неможливе. Однозначним є те, що український академічний, політичний, мовно-демографічний, культурний, правовий та ін. простори вимагають термінового хірургічно-реанімаційного втручання з метою збереження України як системи з великими життєвими ресурсами та еволюційною перспективою. Таке втручання можливе за умови максимально об'єктивної оцінки та аналізу усіх складових, які складають як повноцінні, так і аномальні формоутворення, від яких залежить подальша еволюційна динаміка. Інакше кажучи, перед Україною стоять два комплекси проблем, які вимагають термінового вирішення. З одного боку, це низка факторів зовнішнього характеру, тобто загальноєвропейського та світового плану, з другого боку – комплекс проблем внутрішніх, які експлікують діагноз та специфіку виключно української клініки. У цьому випадку йдеться про систему заходів (аналітичного та систематичного характеру), які в кінцевому результаті дадуть змогу зберегти ресурс соціально-політичної та культурної плавучості.

За традиціями, які склалися впродовж історії східних слов'ян, а особливо викристалізувались в радянську епоху, не всі реалії та проблеми можуть виноситись на широкий дискусійний загал, а радше укладають гроно питань з поверховою або частковим науково-методологічним зануренням. З огляду на останнє положення виникла думка розширити коло дискусійних питань, можливо, більшою мірою з гуманітарно-

культурологічною та дискурсивною проекцією, не з метою висіяти низку аргументів щодо самокритики, а лише з прагненням знайти та побачити маловідомі чи, може, і зовсім невідомі грані цієї складної геометричної фігури, яка називається українським геополітичним та культурно-ментальним простором. При цьому запропонована розвідка не претендує на універсальність чи істину в останній інстанції, лише спонукає задуматись. Тому читач з будь-якими упередженнями чи зцементованими переконаннями – наслідком минулих риторик, буде полемістом, з яким доволі складно буде вести аргументовану дискусію. Запропонований проект пропонує розширити рамки дискурсу навколо України, спонукає до пошуку нових або оновлено-відкорегованих формул і, принагідно, уточнених векторів пошуку відповідей на виклики сьогодення.

Слід додати, що в основі запропонованої розвідки лежать курси лекцій, які пропонуються студентам спеціальностей «ролітологія» та «філософія». Ідея трансформувати їх у монографічний текст, яка належить Н. Криво-ручко, не охопила широкого кола питань, які ескізно проектувались на початковій стадії. До дослідження не ввійшли студії, які розглядають феномен *корупції в контексті культурно-політичних метаморфоз, специфіку ноосфери та етнокультурного дискурсу; феномен люмпенізму у системі соціально-культурних трансформацій; проблему української мови, конфлікту мов у контексті культурного самозбереження; специфіку синергетичних динамік і процес самоделювання соціокультурних мікро та макроструктур; специфіку індивідуального і колективного «я» та свідомості у контексті антиномій «людина-натовп», «людина-колектив», «хаос-порядок», «особистість і лідер(вождь)», «культура-порядок», «культура-етична норма» і т.п.; українську геополітичну модель як формулу псевдосередньовіччя; феномен інфантилізму у контексті українських, європейських еволюційно-геополітичних процесів; дискурс, інформаційний простір, слово у контексті еволюційних та стагнаційних процесів; семіотичну інтерпретацію динаміки етнокультурної синусоїдальної кривої та ін.*

Автори мають надію на певний читацький резонанс та полеміку, які у перспективі уможливають перевидання цього проекту з уточненнями та доповненнями. Необхідність нового варіанта є очевидною з огляду на дискусійність та неоднозначність порушених питань, а також невідповідність первинним намірам, які вибудовувались на початковому етапі роботи.

МІФ ТА ПСЕВДОМІФ І ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС

*Міф творить державу.
Держава самостверджується
лише за допомогою міфотворення*

В умовах глобалізації і надшвидкого розвитку геополітичного простору, зменшення ролі національних держав та переходу до мультикультурних відносин маніпуляція свідомістю широких мас населення стає все більш поширеним явищем. У структурі політичної влади та на рівні суспільного мислення часто простежується тенденція до міфологізації картини власного світу, власного життєвого простору, формування системи ілюзій (наприклад: Союз *нерушимий* республік *свободних* сплотила *навеки* великая Русь), псевдосакралізація фальшивих цінностей (матеріальних і нематеріальних). Створені міфи і псевдоцінності часто відволікають людину від реальної участі у формуванні культурно-політичного простору, а «сліпа» та наївна віра в примарні ідеї та цілі унеможливує створення власної державницької позиції та пріоритетів. Саме тому сьогодні актуальним є питання дослідження ролі міфу як явища та різні способи впливу і маніпуляції суспільною свідомістю, а також пошук альтернативних шляхів розвитку не лише політичних систем, а й цивілізації загалом. Але найбільш актуальним та малодослідженим залишається феномен «псевдоміфу» у контексті формування та моделювання етнокультурних та суспільно-політичних систем.

Міфологія та міфотворчість як системоорганізуючі механізми та спосіб мислення, починаючи від доісторичного періоду, складають невід'ємні частини культури. Євразійство в передреволюційній Росії, намагання шляхти Речі Посполитої заснувати привілейоване становище з існуванням міфічного сарматського народу, який завоював посполитих Польщі, Литви та Русі. Подібну логіку про Велику французьку буржуазну революцію простежуємо у міркуваннях Жозефа де Гобіно: шляхта – германська за походженням, повсталі буржуа – упокорені галли. Таку пристрасть до древності бачимо й у період краху Веймарської республіки. Расові спекуляції, які викликають нудоту у вчених, вдячно сприй-

малися масами [4; с. 153]. Однак сьогодні джерела свого виникнення міф черпає вже не з усної народної творчості, а з політичних стратегій, напружених протистоянь систем, ідеологій та антагоністичного абсолютизму.

Як у часи Давньої Греції, так і сьогодні міф може творитись спільнотою людей для певних цілей, ідей чи завдань (наприклад, згуртування нації, відродження традицій тощо). Але ключовим та визначальним все ж залишається формула: «міф творить епоху – епоха творить міф».

У даній розвідці запропоновано порівняння способів міфотворення радянської та сучасної епох, а також гіпотетичні шляхи виходу з псевдоміфічної реальності. Такий підхід дозволяє вийти за межі рамок, нав'язаних державною системою. Практичний потенціал запропонованої ідеї полягає у можливості її застосування у сучасному суспільно-політичному житті та дискурсі, зокрема задля уникнення ситуацій соціальної утопії та знищення суспільних ілюзій, які виконують псевдокреативну функцію у межах етнокультурної системи.

Міф як політична технологія відіграє одну з вирішальних ролей у процесі не лише державотворення, а й виживання та самозбереження системи як такої. Думка «хочеш зруйнувати державу, цивілізацію – зруйнуй її міф» є об'єктивною та актуальною для всіх держав та епох. Міф складається у суспільній свідомості на основі певних традицій, стереотипів, способів і методів поведінки, страатагем мислення та діяльності. За допомогою різних засобів впливу на почуття, емоції та підсвідомість людини в цілому міф стає основою вірувань та побудови соціальної реальності [11; с. 134]. У процесі будівництва державності створюються ті чи інші ілюзії реальності, які на різних етапах свого розвитку виконують різні функції та мають соціальне призначення. Економічні труднощі, масові психологічні стреси та відсутність ціннісних орієнтацій і орієнтирів поведінки стають підґрунтям української міфотворчості [23]. За словами В. Бушанського, українська картина світу – це протиставлення прекрасного й потворного, сили й хирлявості, організованості та розбрату, причетності до вищого світу, єдності з Богом і ницості, погрузлості у свинський бруд. І тому така міфотворчість не тільки облудна, а й естетично гидка, нікчемна в самій своїй суті. Народ кріпаків, наймитів, уярмлених колгоспників, чорних шахтарів шукає причетності до трипільських пастухів. Такий родовід може надихати лише вічного раба [4; с. 155].

У науковій літературі існує широке коло тлумачень поняття «міф». На думку одного із дослідників міфу в Україні Ю. Шайгородського, «міф є формою символізації політичного простору» [39; с. 15]. Як зауважує В. Зубицька, «Міф – це символізація несвідомих колективних імпульсів, спрямованих на синхронізацію масової поведінки, встановлення і здійснення соціального порядку» [31; с. 43]. Політичний енциклопедичний словник дає такі визначення міфу: 1) реакція на неможливість реально пояснити радикальні суспільно-політичні, соціальні зміни, що відбуваються в житті соціуму; 2) символічна мовна форма політичної культури, що фактично має ті самі цілі, що й ритуал; 3) драматичне, символічно сконструйоване представлення реальності, що сприймається на віру [25; с. 490].

Вивченню політичного міфу присвячено праці таких дослідників як Е. Кассінер, Ж. Сорель, А. Вінер, Р. Барт, К. Леві-Стросс, Ю. Лосев та ін. В Україні цією проблематикою займається ряд вчених – філософів, соціологів, політологів: В. Дубицька, М. Головатий, С. Телешун, О. Бабкіна, Ю. Шайгородський, В. Пазенюк, Г. Почепцов та ін. Доктринальною позицією у міфотворчості як синергетично-креативному механізмові формування культурної цілісності є те, що міф як такий завжди виступає генеральним чинником у творенні такої системи. Тут не варто плутати міф з чистою утопією, яка не виходить за рамки ірреальної субстанції, а залишається ідеєю (теорією, образом), що наділена культурною потенцією щодо реалізації.

У контексті створення цілої сакральної системи міфотворчості варто враховувати, що цілі та мета міфу бувають різними. «Епоха тероризму», як називають іноді світ після 11 вересня 2001 року, несе загрозу використання міфології не лише у націстворчому ключі, але й із застосуванням маніпулятивних технологій, засобів психологічного впливу задля посилення відчуття страху та непевності. Інформаційна зброя, створена з використанням міфів, часто ефективніша за матеріальну, оскільки повністю програмує свідомість і підсвідомість людини, тобто створює механізми управління її поведінкою [30; с. 223].

Якщо розглядати причини виникнення та поширення у державотворчій традиції України політичних міфів, то серед певної кількості чинників визначальними можна вважати наступні:

1) «ціннісна криза» у суспільстві, передумовами якої стали руйнування так званого радянського міфу, відсутність нового об'єднуючого

ціннісного начала і як наслідок – створення своєрідного «вакууму», що залишається переважаючим у сучасний період державотворчих трансформацій [42; с. 20];

2) масивний потік інформації та динамічний розвиток інформаційних технологій, що розширює можливості маніпуляції масовою свідомістю;

3) відсутність у масовій свідомості механізмів протидії маніпулятивним впливам, а також відсутність чітких норм їх контролю та регулювання [43; с. 194].

Мова йде про те, що саме тоді, коли життєві установки і цінності зазнають інтервенції зовнішніх факторів (спад економіки, інфляція, підвищення цін на предмети першої необхідності тощо), на тлі відсутності історичного досвіду державотворення людина залишається у невизначеності та розгубленості. На цьому тлі запускаються механізми політичних технологій, які стають основними джерелами творення «іншої реальності». Людина, паралітичний громадянин (тут ідеться про Україну) у цьому контексті стає слабкою ланкою, яка не впливає на хід історії [19; с. 183]. Відсутність згуртованості, здатності до колективного цілеспрямованого спротиву, нездатність самоорганізовуватись і у своїх намірах бути послідовними і дійти до логічного завершення породжує процес деміфологізації культури. Інакше кажучи, етнос, нація, культура у надрах свого колективного «я» нівелюють ідею свого існування.

Спостерігаючи за динамікою сучасних так званих антикризових міфологем, які експлуатуються задля маніпуляції свідомістю громадян, особливо у передвиборчий період, можна сказати, що однією з найважливіших технологій, які застосовують політтехнологи, є імітації або ілюзії міфу.

Сучасні політичні технології не спроможні сформулювати хоч би віртуальну соціально-політичну реальність на основі побудови міфологем, міфосюжетів. Так, скажімо, як це було створено в радянську епоху, коли працювала надпотужна ідеологічна індустрія, система державних інститутів, основною метою якої було формування міфопростору. На сторожі цього поля стояли армії ідеологічних працівників, які дбали про повноцінність та репродуктивність (в сенсі ідей та міфів) цього простору. Однак ними ж таки були вихолощені та викинуті позитивні складові, які могливилікувати та оздоровити систему. Інакше кажучи, засліплені ідеологемами та міфом про свою історичну правоту

та повноцінність, державні мужі втратили відчуття реальності, і наступила фаза саморуйнування та остаточного самознищення. Це все відбулося на фоні руйнації міфу. Формула «Союз *нерушимий* республик *свободных* сплотила *навек* великая Русь...» втратила свою актуальність і стала всього лише частиною віджилої радянської риторики.

Якщо говорити про міф як певну сукупність ознак у творенні політичної дійсності, то можна виділити найбільш поширені *типи політичних міфів*, що застосовувались протягом історії. Сюди відносимо і так званий *міф про свою унікальність, про надгеройчне минуле чи про сильного вождя*, що «здатен вивести країну на кращий рівень розвитку», забезпечити стабільність і процвітання [29; с. 331]. Маючи глибоке радянське коріння, цей тип міфу застосовується сьогодні як у виборчих (творення «свого» кандидата, «батька майдану» і т.д.), так і в соціальних (образ благодійника чи мецената), економічних (образ «антикризового менеджера») технологіях.

Показово, що міф про першого Президента незалежної України як «батька незалежності» зберігається ще й донині, хоча політичне минуле цього діяча залишається далеко за межами уявлень про незалежність. Водночас міф героя став чи не однією з найважливіших об'єднуючих ланок Помаранчевого майдану. Існував молодий і перспективний В. Ющенко, який мав досить успішний досвід роботи в НБУ, повагу державного керівництва та офіційно був проголошений кандидатом від опозиції.

«Міф сильної єдиної держави», яка дбає в інтересах народу і для народу [29; с. 358] перманентно, але не завжди результативно експлуатується усіма, хто у сізифових намаганнях хоче здобути та утримати владу. Результатом такої політичної риторики є повна зневіра народу, депресія та втрата політичної активності. Оскільки державна влада радянського зразка була виключно в руках партії, яка наочно демонструвала «запаморочення від успіхів», то й міфічна парадигма базувалась на зміцненні її авторитету та «показовій міцності» у суспільстві.

«Міф народовладдя». Як відомо, ст. 5 Конституції України проголошує єдиним джерелом державної влади в Україні народ. Відповідно закладається ілюзія участі народу у здійсненні державних справ. Нині вибори як явище політичне все частіше стають прогнозованими, а населення – все більш пасивним щодо участі у них. Подібна система була життєздатною і в Радянському Союзі, з урахуванням переважання

однієї партії. Формально управління державою здійснювалось пролетаріатом, тому міф підтримував віру громадян у політичній участі (адже явка на виборах завжди становила 99,9%).

«*Міф добробуту і процвітання*» присутній практично у всіх державах цивілізованого світу, таких як «Великий Китай», «воєвничка Північна Корея», «імперська Росія» тощо. І хоча поки немає цілісного міфу «великодержавної України», однак спільні точки дотику у поглядах на історію, культуру, проблеми в українців все ж присутні. Крім того, та ж наочна агітація практично всіх кандидатів у депутати будеться на гаслах на кшталт «Ми забезпечимо добробут і процвітання!». «Відповідність» таких обіцянок говорить сама за себе, проте вже після виконання свого основного завдання – голосу виборця.

«*Міф дружби народів*». Проіснувавши майже 74 роки на «ентузіазмі» 15 союзних республік, міф розвалився разом із системою, яка його будувала. «Дружба і братерство» в умовах тотального контролю і керівництва не стали тим фундаментом побудови сучасної демократії, який здатен забезпечити кількасотлітню життєздатність і розвиток. Сучасним зразком цього міфу є до певної міри Європейський Союз, створений на вільному партнерстві, співробітництві та захисті своїх членів.

Для радянського міфу, на відміну від сучасного, **характерне спонукання до жертвності «в ім'я всемогутнього Радянського Союзу», партії чи вождя:** «То в огонь, то в проталину – слава Леніну, слава Сталіну» [8; с. 131]. Героїка – це виправдання принесення жертв. Саме тому в Радянському Союзі склалася помилкова думка, що чим більше жертв, тим краще розвивається суспільство, тимчасом як у стабільних західноєвропейських країнах розвиток не вимагав ні жертв, ні виправдань. У сучасних же умовах людей, котрі готові віддати життя за свою державу вже сьогодні, незначна меншість. І хоча деякі політичні сили під гаслами патріотизму «готові захищати державу», зазвичай ці заклики так і залишаються популістськими гаслами [14].

Якщо говорити про *міфологічний континуум пострадянської епохи*, то закономірним є те, що формування соціального середовища міфотворення в Україні в багатьох рисах визначається специфікою радянських та пострадянських трансформацій. Переживання так званого «дистресового», пострадянського досвіду, породження внутрісупільних конфліктів неконструктивної природи привели суспільство у

стан розгубленості та невизначеності у власних цілях, цінностях, пріоритетах розвитку [23].

Окрім того, пострадянський часовий континуум дає змогу констатувати існування ще одного виду – *псевдоміфу*, тобто штучно створеного *міфу короткотривалої дії*, що формує неадекватний зв'язок між реально пережитим соціумом подіями та раціональним їх трактуванням. Щоб зрозуміти сутність цього типу міфу, варто поглянути хоча б на передвиборчу агітацію політичних партій: всі говорять «почую кожного» чи «краще життя вже завтра» і т.д. Але ніхто не маніфестує дії того чи іншого кандидата з позицій його результативності, глобальності мислення та спроможності формувати стійку політичну систему. Тому й створюють переважно «напівфабрикат» – псевдоміф, яким успішно «годують» широкі маси населення, що, як ведеться ще з давніх часів, вимагають «Хліба та видовищ!». Тому обіцянка є однією з основних складових псевдоміфу.

Загалом нинішній етап змін, що відбуваються в українському політичному та етнокультурному середовищі, характеризується швидше відсутністю державного міфу. Натомість з'явилась низка диференційованих псевдоміфів, кожен з яких має конкретну маргінально-утилітарну мету. Спостерігаємо масив різновекторних та штучно створених бутафорно-міфічних реальностей, які маніфестують перманентне розкладання, асиміляцію та асистемні мутації етнокультурного масиву, який очікує стрімка асиміляція та переродження.

Про руйнацію ідолів говорять наші сучасники, такі як О. Бузина [2], Е. Ільєнков [9], Г. Почепцов [28] та ін. Саморуйнація ідеалізованих образів є неминучим процесом загальної еволюції культурної екосистеми. За ним йде абсолютний культурний сепсис з подальшим колапсом або наступає фаза ренесансу та відродження ілюзорної реальності. Щоб зруйнувати систему ворога, треба зруйнувати систему його ідолів, гасел, міфів.

Український контекст експлікує полярний варіант: в українському етнокультурному середовищі відсутній міф як такий, відсутня креативно-структурна монада, яка виконує синергетичну функцію – функцію самотворення. Натомість упродовж останніх десятиліть спостерігається інерційний рух у безвекторному варіанті, за відсутності далекоглядних стратегій. Це свідчить про неготовність України до саморозвитку, функціонування як виокремленої та самодостатньої одиниці. Україні діста-

лась епоха, до якої вона не готова. Держава перестала бути міфологізованою Радянською Україною, але вільною та незалежною не стала. Однею з причин цього є **неспроможність створити міф, відсутність креативної міфологеми, яка б стала імпульсом і започаткувала динаміку самотворення.**

Однею зі спроб деміфологізувати один з головних українських міфів була праця О. Бузини «Вурдалак Тарас Шевченко» [2]. Десакралізуючи «ідол Шевченка», висвітлюючи певний стан речей, він доводив на цьому прикладі, що навіть звичайна людина може стати сакральністю. Як стверджує Г. Почепцов, «міф працює як міст між минулим і сучасним, між сьогоднішнім і майбутнім» [29; с. 147].

Ми говоримо про те, що міф, який склався історично, руйнувати немає сенсу, оскільки його «корені» глибоко вросли у свідомість громадян. Міф, як показав історичний досвід, схильний до саморуйнації, до виснаження, «втоми» і відходу у небуття. Або ще може бути мертвонародженим, якому не судилося стати загальнокультурною ідеологією чи міфологією. Е. Ільєнков у книзі «Об идолах и идеалах» пише: «...ми сприймаємо на віру те, що нам подається системою, державою, батьками. А фактично це – «чорна скринька», яка нічого собою не являє, але всі «моляться на неї» [9; с. 47].

Аналізуючи політичні процеси, що відбуваються сьогодні в Україні, доволі важко, а швидше неможливо виділяти конкретні пропозиції чи застосовувати так звані успішні практики інших країн. Непрогнозованість та завуальованість політичного дискурсу, імітація діяльності, нав'язування стандартів «кращого» при фактичній безпорадності та залежності від зовнішнього фактора виробників політичного процесу створюють в очах міжнародної спільноти образ примітивної держави з рисами охлократичного типу правління.

За словами дослідників, замилювання історичною минувшиною та некритичне ставлення до реальності не дає шансу на продовження власної історії, сприяє державі у продовженні життя в ілюзіях, без чіткої державотворчої стратегії та об'єднуючого міфу. Мова йде про те, що міф закладає мислетворчий простір та допомагає критичніше переосмислювати хід тих чи інших державотворчих процесів, виробляє політичний, культурно-історичний імунітет держави до внутрішньодержавної кризовості та залежності від зовнішніх факторів.

У державі із сильною ідеологією та міфологічним підґрунтям не виникає непередбачених чи загрозових ситуацій, періодів чи етапів державотворення, оскільки міфологічні імпульси постійно підживлюють як еліту (у значенні критичної маси населення), так і населення, під їхнім впливом формується певний стиль та уклад життя, як, наприклад, у Великобританії. Фіксуєтесь та закріплюєтесь у підсвідомості, міфи поступово стають дієвим елементом колективного вірування, віри та є певним чином визначальним фактором у прийнятті тих чи інших рішень. На думку В. Лисенка, «міф формує ментальність народу і нею ж формується, визначаючи історичний вибір нації». Тобто процес міфотворення зазвичай враховує як сучасні реалії, так і державотворчу традицію з нахилом до почуттів та емоцій.

Міф потребує спрямованості у майбутнє подібно до зовнішньої політики Російської Федерації, що вибудована на євразійських концепціях, які пов'язують майбутнє Росії з її месіанським покликанням. Ще одним прикладом може стати міф про арійське (в розумінні винятковості) походження німецького народу чи захоплення єврейськими спільнотами світової політики та ін. Мова йде про те, що закладення ґрунту для наступних поколінь робить міф не лише сильнішим та придатнішим для розуміння широкими масами населення, а й інсталює в нього ознаку спадковості та сакральності, можливості розвитку та самотворення.

Отже, узагальнюючи вищесказане, варто відзначити, що у сучасну епоху міфи застосовуються практично у всіх сферах людської діяльності. Політика, економіка, бізнес, мистецтво – усе підтримується певною системою вірувань, утворення яких не фіксується, але більшість переконана в їх правдивості. Міф став складовою століттями відпрацьованої та удосконаленої технології управління суспільною свідомістю. **Сучасна українська міфологічна парадигма формується імпульсивно, фрагментарно, без єдиновекторної орієнтації, натомість її основною ознакою є творення псевдоміфу. Залежно від конкретної соціально-політичної ситуації, цілей, очікувань, масової свідомості політики створюють міфи, які дозволяють заповнювати ціннісний вакуум новими дороговказами, однак не створюють духовного і сакрального підґрунтя міфотворчості держави та самотворення у майбутньому.**

Епоха радянських міфів, на руїнах яких закладались основи міфотворчості незалежної України, засвідчила ефективність впливу міфу як засобу і технології маніпулювання населенням, лише методологія радянських міфотворчих реалій не стала повноцінним плацдармом для формування нового міфологемного масиву молодій держави. Нині політичні міфи конструюються певними політичними силами для здійснення владно-фінансової мети. Саме тому серед типів міфів ми виділяємо «міф сильного вождя», «міф сильної єдиної держави», «міф народовладдя», «міф добробуту і процвітання», «міф дружби народів» тощо, але специфіка цих міфологем у тому, що вони формують не міф, а псевдоміф. Звідси випливає парадоксальне існування злокалізованих мікропсевдоміфологем: віра у Леніна – Сталіна; ностальгія за Радянським Союзом; віра у місіонерську роль народу; віра в абсолютно супергероїчне минуле – у великих аріїв; віра у трипільські витоки та започаткування європейської цивілізації; віра у богообраність та багато ін. Однозначним та беззаперечним є те, що феномен міфу та псевдоміфу і його роль у моделюванні соціально-культурного, дискурсивного, політичного та ін. просторів повинні стати не предметом популістської балаканини дилетантів – від політиків до науковців-імітаторів, а полем скрупульозних розвідок висококваліфікованих фахівців.

Список літератури:

1. Бехтерев В.М. Внушение и толпа // Психология толпы: социальные и политические механизмы воздействия на массы. – М.; СПб. : ЭКСМО; Terra Fantastica, 2003. – 800 с.
2. Бузина О. Вурдалак Тарас Шевченко [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.ukrstor.com/>
3. Бурлачук В. Соціальні переживання та політичний міф // Політична думка. – 2001. – № 12. – С. 23–26.
4. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: монографія. – К. : Парapan, 2009. – 360 с.
5. Варій М.Й. Політико-психологічні передвиборчі технології: навч.-метод. посіб. – К. : Ельга Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
6. Голан А. Миф и символ / А. Голан – М. : РУССЛИТ, 1994. – 375 с.
7. Головатий М.Ф. Політична міфологія: навч. посібник / М. Головатий. – К. : МАУП, 2006. – 144 с.

8. Элиаде М. Аспекты мифа / М. Элиаде; пер. с франц. В. Большакова. – М. : Академический Проект, Парадигма, 2005. – 224 с.
9. Ильенков Э. Об идолах и идеалах. 2-е изд. / Э. Ильенков. – К. : Час-Крок, 2006. – С. 312.
10. Кассирер Э. Техника политических мифов // Октябрь. – 1993. – № 7. – С. 153–159.
11. Кассирер Э. Философия символических форм. Т. 2. Мифологическое мышление. / Э. Кассирер. – М. : Университетская книга, 2001. – 208 с.
12. Кассирер Э. Техника современных политических мифов // Вестник Мос. ун-та. Серия 7. Философия. – 1990. – № 2. – С. 37–39.
13. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греч. философии) – М. : Мысль, 1972. – 312 с.
14. Криворучко Н. Повідок для громадсько активних / Н. Криворучко // Суспільно-політичний тижневик «2000». – 2009. – 5–11 червня. – № 23. – F6.
15. Лисенко В. Політичний міф як архаїзація соціокультурного простору в нових історичних умовах // Персонал. – 2007. – № 8. – С. 30–34.
16. Мельник Я., Криворучко Н. Аграрний тип мислення в контексті державотворчих інтенцій // Психологія і суспільство. – 2012. – № 8. – С. 31–39.
17. Мельник Я., Криворучко Н. Неправда (обман) як компонент політичного дискурсу // Функціональна лінгвістика. Матеріали конгресу лінгвістів 1–5 жовтня 2011 р. – Ялта. – С. 31–35.
18. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратагем мислення у контексті державотворчих інтенцій // Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаніка. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. – Івано-Франківськ. – 2010. – № 6–7. – С. 172–185.
19. Мельник Я., Криворучко Н. Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 47 (5). – С. 481–493.
20. Мороз А. Міфологізація політичних цінностей у контексті президентської кампанії 2010 року // Віче. – 2010. – № 2. – С. 23–25.
21. Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К. : Стилос, 1998. – С. 36–37.

22. Ольшанский Д. Политико-психологический словарь. – М. : Академический проект, 2002. – 576 с.

23. Пазенюк В. Міфологема як «формула» ставлення до світу культури // Культурна асоціація «Новий акрополь» // Режим доступу: <http://www.newacropolis.org.ua/>

24. Парсонс Т. Система современных обществ / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 266 с.

25. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М.Ф. Головатого. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

26. Полянська В. Символічна політика: сутність, структура, умови реалізації [Електронний ресурс]. Журнал «Політичний менеджмент» / / Режим доступу: www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=360

27. Поцелуев С.П. Символическая политика: констелляция понятий для подхода к проблеме // Полис. – 1999. – № 5.

28. Почепцов Г. Глобальні проекти конструювання майбутнього. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2009. – 212 с.

29. Почепцов Г. Семиотика. – К. : Ваклер, 2002. – 432 с.

30. Почепцов Г., Чукут С. Інформаційна політика: навч. посібник. – К. : Знання, 2006. – 663 с.

31. Пробийголова Н.В. Міф як засіб політичного маніпулювання в процесі проведення виборів // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія «Політологія, Соціологія, Філософія». Випуск 14. – Ужгород : Говерла, 2010. – С. 41–44.

32. Прокофьев Е. Взаимосвязь политической мифологии и политической идеологии как важный фактор общественной жизни современного российского общества // Символические парадигмы модернизации культурного пространства: Материалы Всерос. науч. конф. 10–11 октября 2006 г. – Новгород, 2006. – С. 137–139.

33. Санистебан Л. Основы политической науки / Л. Санистебан; пер. с исп. В.Л. Заболотного. – М. : МП «Владан»; Моск. отд-ние «Союз-бланкоиздат», 1992. – 128 с.

34. Степнова Л. Политический символ как язык политической коммуникации // Практическая психология и психотерапия. – 1999. – № 7. – С. 42–55.

35. Стрельник О. Н. Политическая идеология и мифология: конфликты на почве родства [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.humanities.edu.ru/db/msg/46594

36. Харченко Л. Міфотворчість як дієвий чинник суспільно-політичного життя // Вісник Львівського ун-ту. Філософські науки. – 2003. – Вип. 5. – С. 199–207.

37. Фромм Э. Бегство от свободы // Догмат о Христе. – М. : Олимп; ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 416 с.

38. Цуладзе А. Политическая мифология. – М., 2003. – С. 56–57.

39. Шайгородський Ю. Міфологенеза в системі політичної теорії / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 14–25.

40. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

41. Шайгородський Ю. Політика як міф і наукова діяльність / Ю. Шайгородський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 30–40.

42. Шедяков В. Діагностика постсучасного міфу / Володимир Шедяков // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 17–27.

43. Шейнов В.П. Психология обмана и мошенничества. – М.; Мн.: ООО «Издательство АСТ»; Харвест, 2001. – 512 с.

44. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ.; науч. ред. Я.Н. Засурский. – М., 1980. – 325 с.

45. Thompson J.B. Ideology and Modern Culture: Critical Social Theory in the Era of Mass Communication. – Cambridge: Polity; Stanford: Stanford UP, 1990. – 345 p.

НЕПРАВДА (ОБМАН) ЯК КОМПОНЕНТ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

*Найбільш небезпечною є неправда,
яка дуже схожа на правду*

*Уявіть собі, якою була б тиша,
якби люди говорили тільки правду*

Глобалізаційні процеси принесли з собою хвилю викриттів і прозорості у внутрішньо та зовнішньополітичних відносинах тих чи інших країн, сприяли відкриттю кордонів у сфері міжнародної та міжкультурної комунікації. Та паралельно з цими процесами спостерігається прямо пропорційне ускладнення можливості взаєморозуміння у контексті формування *світового комунікативного простору*. Об'єднана Європа з власними цінностями та цілями розвитку дозволила країнам бути відкритими і незалежними у межах Європейського Союзу та інших країн. Однак з новими можливостями виникали і нові загрози, які виявлялись у різних сферах життя.

Зі зміною умов існування змінились засоби та форми ведення політичного діалогу. Політичний дискурс – як європейський, так і світовий – не позбавлений прихованих політичних ігор. Нещодавно оприлюднені матеріали Wikileaks стали ще одним приводом для нагадування світовій спільноті про проблему «відкритості» міжнародних відносин і відповідальності за формування та користування інформаційним полем. «Якщо хочеш зруйнувати цивілізацію – зруйнуй її міф» – ця формула знову стала актуальною.

Тривала «завіса неправди», яка нещодавно привідкрилась для всього світу, могла обернутись тотальною міжнародною недовірою держав і має перспективу стати джерелом конфліктів між окремими країнами та народами [2; с. 111–112]. Зрештою, чи є опубліковані матеріали істиною в останній інстанції і яка їх роль у формуванні світової спільноти, покаже час. Однозначним є те, що викликаний резонанс будь-яким з наявних джерел, оприлюднення конфіденційної інформації помітно впливає на температуру та тональність міжнародних відносин. У цьому контексті говоримо про цілу низку оприлюднень, які викликали

потрясіння впродовж останнього десятиліття у соціально-політичній, культурно-економічній, дипломатичній та ін. сферах. Екстраполюючи таку «відкритість» на державотворчі процеси в Україні, варто пригадати в цьому контексті «касетний скандал», яким була привідкрита завіса над політичними процесами, що відбувались в українських керівних колах на початку ХХІ ст. і до яких повертаються й нині, через десять років слідства та виявлення обставин.

Отже, проблема доступу до інформаційного середовища, а також «правди» та «неправди», «відвертості» та «брехні» і їх ролі у сучасному світі неабияк загострилась. Очевидним є те, що феномен «неправди» у політичному дискурсі повинен стати об'єктом скрупульозного дослідження у багатьох сферах сучасної гуманітарної науки. Це положення визначає актуальність проблеми.

Психологічні дослідження розпізнавання «неправди» ведуться тривалий час. З початку ХХІ ст. були здійснені переклади на російську, українську мови праць американських, європейських, ізраїльських дослідників, які присвятили цим або дотичним проблемам свої наукові розвідки. Питань «правди» та «неправди» торкались у своїх працях К. Юнг, А. Ліруя, С. Аша, Е. Гоффман, М. Аргайл та ін. Станом на сьогодні ця проблема залишається актуальною, і не тільки для політичної сфери, а й для психології й інших – юридичної, економічної, військової. Обман як наукова проблема знайшов відображення у працях таких сучасних дослідників як П. Екман, Ф. Бацевич, Ю. Щербатих, О. Фрайд та ін. Одним з напрямків вивчення та практичного застосування обману є сучасна риторика та неориторика, зокрема праця К. Бредемайєра «Чорна риторика». Вона стала одним з перших фундаментальних досліджень, яке поширилось серед широкого загалу [2].

Сьогодні діють тисячі технік розпізнавання обману у вербально-комунікативному та паралінгвістичному потоці. Фахівці у різних галузях науки проводять експерименти над виявленням обману та створенням досконалого поліграфа – детектора брехні.

У міжнародній політиці теорія обману вимагає застосування міждисциплінарного підходу, який базується на знаннях з психології, філософії, лінгвістики, соціології, медицини, історії, політології та ін. Методологія феномену неправди ґрунтується на загальних та спеціальних принципах та підходах [8; с. 314–320].

Сучасні прояви дезінформації та неправди здебільшого виражаються у таких дефініціях як «інсинуація», «обдурювання», «брехня» (розмовне), «помилка», «вігадка», «фантазування», «недоговорювання»; казати «неправду», «забувати», «не зауважити», «не зрозуміти», «хитрувати», «спотворювати інформацію», «говорити не зовсім відверто», «замовчувати», «фальсифікувати», «ошукати», «омана», «фальш» та «дурисвітство», «махлярство», «шахрайство», «омана» (ілюзія) та ін.

Розглядаючи цей терміно-поняттєвий синонімічний ряд на дефінітивному рівні, виділимо такі особливості тлумачень деяких лексичних одиниць. Так, «**дезінформацію**» визначають як *інтенсивне викривлення інформаційного простору, який вдається втримувати протягом певного періоду часу* [4]. Це цілеспрямована передача інформації від джерела повідомлення до отримувача в ситуації, коли реалізація інформації виявляється спрямованою на об'єкт дослідження [7; с. 316]. Дезінформація широко використовується як один із способів політичної пропаганди з метою ввести широкі маси населення в оману, змусити повірити у створювану штучно ілюзію, а також помилкового розуміння та маніпулювання суспільною думкою.

Неправда – 1) те, що суперечить істині; обман, брехня; 2) порушення вимог справедливості, протизаконні дії. В моральному аспекті неправда – це протилежність правді, моральній поведінці; недобросовісність, кривда. Тобто, на відміну від дезінформації, неправда сприймається з морального боку та може бути результатом несправедливості певних дій [5; с. 297–298].

У Оксфордському словнику англійської мови говориться: «У сучасному вживанні слова [брехня] зазвичай є відтінок яскраво вираженого морального осуду, і у ввічливій бесіді його прагнуть уникати, часто замінюючи такими синонімами, як «обман» і «неправда», мають відносно нейтральне звучання» [12].

Брехня – неправда, навмисне спотворення істини. Брехня – заява, розрахована на обман, коли той, хто говорить, замовчує або спотворює те, що він знає про даний стан речей, або коли він знає щось інше, ніж те, що він говорить [6; с. 214].

Обман – дія умисна; брехун завжди обманює навмисне. І він може мати виправдання лише в своїх очах, а може також і в думці суспільства. Брехун може бути хорошим – і поганою людиною, приємною – і

неприємним. Але людина завжди вибирає сама – збрехати або сказати правду. І сповна розрізняє брехню і правду [13; с. 271].

Обман – категорія, яка характеризується свідомим намаганням людини створити у партнера хибне, неправдиве, удаване уявлення про предмет обговорення. Так само, як неправда, він може бути еквівалентом омани, може допускати й не допускати безпосередніх перекручень істини. В. Знаков, досліджуючи особливості розуміння обману, неправди, стверджує, що названі феномени не слід ототожнювати з брехнею з таких причин:

- брехня – це таке комунікативне явище, яке використовується для встановлення добрих стосунків з партнером; це не стільки засіб навмисно перекрученого відображення дійсності, викривлення істини, скільки спосіб налагодження контакту з людиною;
- в ній відсутній намір обманути слухача, тобто, розказуючи вигадки, індивід не розраховує на те, що в них повірять;
- завдяки брехні не мають на меті отримати вигоду або принизити співрозмовника, тобто вона відносно некорислива;
- брехня приносить задоволення й насолоду від самого процесу придумування й передавання всіляких вигадок, що знайшло відображення в приказках і прислів'ях: «Хто не збреше, той і правди ніколи не скаже», «Не подобається – не слухай, а брехати не заважай» тощо;
- брехня виконує захисну функцію, позбавляючи людину тривоги й дискомфорту, а також функцію самозвеличення.

В. Знаков вважає, що обман є бажанням та необхідністю людини захистити свій внутрішній світ, захисною маніпуляцією іншими в міжособистісній взаємодії. При цьому під захисною маніпуляцією розуміється сукупність уголос не висловлених, прихованих способів впливу на співрозмовника, спрямованих на попередження тієї можливої вербальної поведінки і дій, які потребують від індивіда актуалізації захисних механізмів особистості. Психологічна природа брехні, тобто необхідність, можливість і бажання особи сказати неправду, визначається не лише соціальними причинами, що спонукають людину вдаватися до такої маніпуляції, а й індивідуальними особливостями [3; с. 25].

На думку дослідника, важливою категорією, за якою можна пізнати підвалини психологічної суті феномену брехні, є поняття «макіавеллізму», під яким у західній психології розуміють «схильність індивіда маніпулювати іншими людьми в міжособистісних стосунках» [3; с. 27].

Передусім ідеться про такі випадки, коли співрозмовник приховує свої справжні наміри й за допомогою неправди, хибних, фальшивих та відволікаючих маневрів досягає того, щоб партнер, сам не усвідомлюючи, змінив свої первинні цілі. Зазвичай макіавеллізм як особистісна характеристика відображає невіру індивіда в те, що більшості людей можна довіряти.

Пол Екман, навпаки, ототожнює брехню з обманом і трактує їх як дію, якою одна людина вводить в оману іншу, роблячи це зумисне, без попереднього повідомлення про свої цілі і без чітко вираженого з боку жертви прохання не розкривати правди [2; с. 145]. Існують три основні форми брехні: відверта неправда, замовчування і спотворення. При замовчуванні особа, яка є джерелом такої форми комунікативної поведінки, приховує дійсну інформацію, але не повідомляє помилкової. При спотворенні ж робить певні додаткові маніпуляції – не лише приховує правду, а й надає натомість помилкову інформацію, видаючи її за достеменну. Цю думку підтверджує відомий афоризм про те, що «напівправа небезпечніша за обман». Обман легше ідентифікувати, ніж напівправду, яка зазвичай маскується, володіючи досконалою формою інформаційної мімікрії. Поєднання замовчування і спотворення інформації є найпоширенішою формою обману, і часто джерело брехні досягає успіху в отриманні позитивного для нього результату. Якщо правда раптом впливає назовні, брехун завжди може заявити, що не збирався обманювати, просто його підвела пам'ять чи змусили обставини, або ж має місце невелика неточність, яку він не вказав або ж якої не знав.

Виходячи з вищесказаного варто говорити про те, що стосунки, побудовані на обмані, належать до деструктивної міжособистісної взаємодії, а на загальнодержавному рівні ускладнюють або руйнують політичну систему. Наслідками таких контактів можуть бути: маніпулятивне спілкування, агресивна взаємодія, авторитарний стиль управління та ін.

Обман може бути спричинений упередженою установкою, що перешкоджає адекватному сприйняттю повідомлення чи дії, підсилює деструктивну взаємодію. Упередження й дискримінація йдуть поруч і взаємно підтримуються: дискримінація підтримує упереджене ставлення, а упередження схвалює дискримінацію, і таким чином вибудовується взаємний механізм поширення неправдивих відомостей, установок, псевдоцінностей. Фрустрація, агресія, авторитаризм поси-

люють упереджене ставлення до партнера по взаємодії. Навіть сам процес мислення (категоризація, узагальнення, спрощення тощо) спричинює упередження, на якому вибудовується механізм, спрямований на приховання чи викривлення інформації [9; с. 27].

У контексті державотворчих процесів, функціонування та еволюції державних систем неправда матиме місце завжди, буде одним із інструментів та методів формування складної ієрархізованої соціально-економічної та політичної системи, яка номінується державою.

Коли йдеться про утаємничення інформації, функціонування секретної, конфіденційної інформації, а також функціонування неправди як такої, то очевидним є те, що необхідно окреслити параметри, ступінь, форми та її міру, а також визначити статус та рівень її інтенсивності (валентності). Крім цього, треба визначити необхідність певних функціональних *меж* неправди цих явищ і говорити про її параметральні особливості. Ця необхідність випливає з того, що саме ці межі є індексом, який вказує на ступінь експліцитності та демонстративності державної системи. Якщо існує баланс між розумно-самодостатньою формою неправди й інформаційним доступом, то очевидно мова йтиме і про демократичні та цивілізовані засади організації цієї системи. Але коли цей баланс порушується з динамікою у бік надмірної концентрації псевдоінформації у державотворчих процесах, таких явищ як табу, обман, таємниця, секрет, конфіденційність та ін., то такі державні системи в тій чи іншій формі рано чи пізно зіткнуться зі стагнаційними процесами і прийдуть до необхідності радикальних змін. Як приклад можемо навести Радянський Союз, відсутність правдивого балансу сил у якому стала однією з основних причин його розпаду.

Однак форма влади, побудована на відвертому обмані, лицемірстві, неправді, фальсифікації та цинізмі (як показує історичний досвід Радянського Союзу та інших країн), не наділена достатнім потенціалом виживання. І в результаті перетворюється на «колос на глиняних ногах», який здатний впасти від незначного поруху правди. Дезінформуюча риторика влади, імперативні рішення з високим ступенем авторитаризму та диктатури породжують у свідомості громадян тотальний страх, який гальмує імпульси критичного мислення чи сприйняття реальної дійсності [6; с. 89–90]. Саме тому політичній верхівці та фінансово-клановим групам, які за своєю специфікою швидше нагадують мафіозні структури, в її складі вигідно показувати «свою правду», ви-

світлювати інформацію лише дозвано. Саме такий спосіб формування інформаційного поля стає джерелом існування ієрархізованої системи.

Станом на сьогодні одне з основних завдань форматорів суспільної думки (ЗМІ, церква, наукові дослідження) – окреслити межі неправди для міжнародної спільноти та перейти до аналізу політичного дискурсу як світової, так і окремої державної системи.

Саме тому для наукових кіл є актуальним переосмислення сучасних процесів у контексті «правда – дезінформація». У цьому контексті доцільно виділити окремі аспекти у процесі подачі та сприйняття інформації.

По-перше, неправда чи дезінформація насамперед призводить до неправильних рішень, що приймаються на найвищому рівні. По-друге, обман може призвести до значних жертв, які внаслідок викривленої інформації не мали змоги раціонально мислити та діяти. Тут як приклад можна згадати закрити політику СРСР під час Голодомору, коли продукти виробництва (зерно і т.д.) вивозились до порівняно забезпечених та стабільних країн, людина знаходилась у стані постійного страху та переслідування. По-третє, за свідченням психологів часто обман сприймається через те, що активно приховують правду, а завідомо неправдиву інформацію наче не помічають [14; с. 172].

Прослідковуючи хід міжнародної політики, важливо пам'ятати, що світова спільнота не завжди втручається у порушення прав людини та громадянина тієї чи іншої держави, де політична верхівка встановлює диктатуру власних норм, а також монополізує право на правду. Так було із режимом Пол Пота у Кампучії, із «залізною завісою» Радянського Союзу, Північної Кореї і т.д. Саме тому розуміння загроз, які ставить на порядок денний **політика неправди**, дасть змогу світовій спільноті усвідомити масштаб жертв, до яких може призвести «гра з нульовою сумою» для кожного з міжнародних гравців.

У цьому контексті звернемось до теорії ігор, в рамках якої гра – це ситуація, де два (або більше) учасники роблять вибір стосовно своїх дій і виграш кожного учасника залежить від спільного вибору обох: скільки один гравець виграє, стільки ж інший програє. До цієї категорії відносять і більшість ігор в галузі політики. Теорія ігор найкраще може продемонструвати альтернативний вибір, який роблять лідери тих чи інших держав у міжнародних відносинах.

У межах цієї теорії найкраще вивчена так звана «дилема ув'язненого», де обидві сторони стоять перед вибором: або співпрацювати один з одним, або один одного обманювати. Стратегія співробітництва означає відсутність навмисних спроб убити солдата протилежної сторони (в образі солдата можуть бути економічні, політичні утиски тощо), стратегія обману передбачає наявність таких спроб. У дилемі ув'язненого актуальним є те, що чим гірше одна сторона думає про іншу, тим швидше обидві сторони приймуть стратегію обману. При цьому варто враховувати, що якби обидві сторони співпрацювали, то обидві були б у більшому вигаді, ніж у випадку взаємного обману. У цьому полягає дилема їх вибору. Обопільний контроль над озброєннями, контроль за виконанням ділових контрактів, взаємний контроль держави й фермерів за цінами на продовольство, ухвалення рішення про початок війни – все це приклади вибору відносин зі світовою спільнотою.

Історія ХХ століття знає чимало фактів, коли кампанії з дезінформації приводили до необхідних результатів та ходу подій в необхідному напрямку. Перша і Друга світові війни були яскравими прикладами дезінформації, приховування правди та відкритого обману. Наприклад, відомо, що знищення вищого воєнного командування в СРСР перед самою війною було спровоковане дезінформацією про змову, яка надійшла до Сталіна. В результаті Червона армія виявилась обезголовленою на початку війни. Такі самі методи дезінформації були популярні і в стародавні часи, коли армії (Чингізхана, Наполеона) розпускали чутки про свою міць і нескореність, що допомагало їм здобувати перемоги.

Існує також версія, що через вісім років після того, як Ричард Ніксон залишив пост президента, він заперечував, що відверто брехав, але визнавав, що, як і інші політики, дещо приховував. Це необхідно для того, щоб завоювати й утримувати свій пост, говорив він: *«Ви не можете сказати все, що ви думаєте про ту або іншу людину, тому що вона може вам одного дня знадобитися. Ви не можете висловлювати свою думку про світових лідерів, тому що, можливо, вам доведеться мати з ними справу в майбутньому»* [1; с. 34–35].

Таким чином, дефіцит інформації в усі епохи, включно з сьогоденням, є важливим компонентом комунікації, оскільки об'єкт впливу сам шукає інформацію, яку йому подають попередньо підготовленою. **Дезінформація** пропонується і в інформаційному контексті, зави-

щується лише її достовірність. І навпаки: інформація обробляється і подається в дезінформаційному контексті, щоб знизити її дієвість. А. Снайдер у книзі «Бійці дезінформації» пише, що, за даними ЦРУ, Радянський Союз витрачав три мільярди доларів на рік на дезінформацію. Подібна робота велась і в ЦРУ [7; с. 196–200].

Саме тому необхідність високоякісної інформації та адекватної її обробки, інтерпретації на дипломатичному та інших рівнях, які ще недавно були позбавлені тоталітарно-диктаторських режимів, на сьогодні є особливо актуальною, а найбільше для країн пострадянського простору. Кількість дезінформації різко збільшується в критичні періоди розвитку державних систем, оскільки вони характеризуються активізацією сторін конфлікту, зростанням семіотичної поліфонії, що дозволяє вносити дезінформацію. Кризові періоди відносять до точок біфуркації (роздвоєння), після яких можливий розвиток за будь-яким із сценаріїв. Саме тому виникає велика спокуса здійснити необхідний вплив (за допомогою обману чи дезінформації), щоб отримати потрібний результат. Обман використовують і як засіб контрпропаганди, коли істинність як компонент політики держави нівелюється, з допомогою побудови міфічної реальності, яка легше активізується, при цьому сприймаються «інформаційні ін'єкції», що імітують правду.

Говорити про мотиви обману в умовах здобуття влади, її активного використання і тривалого утримання немає сенсу. За твердженням психологів, важливо не те, що людина прагне приховати, а те, для чого це їй потрібно. Тобто, якщо істинна інформація приховується, то є сенс говорити і про її значення чи цінність. Адже на основі інформації відбуваються усі політичні процеси: аналізується наявний стан, обробляються, моделюються альтернативні ситуації та на основі цього приймаються рішення. Оскільки *брехня* – це завжди відкрита, цілеспрямована форма дезінформації, відповідно її суб'єкт продукує іншу інформацію, яка може зашкодити у прийнятті рішень чи моделюванні політичних процесів, стабільності політичних систем. За словами Макіавеллі, «лише ті, хто знають реалії політики, завдяки реальним знанням політики і влади можуть ефективно приймати рішення, контролювати справи і мати більше можливостей вирішувати проблеми» [8; с. 20–21].

Застосування обману у владі вважають за необхідність більшість політиків, адже за посередництва неправди твориться міф, уявна реаль-

ність, бажана для певної частини суспільства. Однак зовсім інша річ, коли лідери світових держав не розкривають до кінця своїх потужностей та можливостей їх застосування. У того, хто подає завідомо неправдиві відомості, завжди є альтернатива, тому вибір саме на користь дезінформації може служити виправданням небажання порушувати наявний розподіл ролей та розстановку сил. Крім того, потрібно постійно враховувати ризики, пов'язані з наступними результатами. Обман у міжнародному праві вважається дискредитивною нормою, яка зазвичай веде до дискредитації політика, державного діяча та його відставки. І хоча випадки відкритої брехні (до прикладу, скандал з президентом США Кеннеді) не є поодинокими, передбачити подальший розвиток і виявлення неправди надзвичайно складно.

Обман у засобах масової інформації часто сприймається як просте маніпулювання свідомістю тих чи інших груп суспільства (зазвичай власників цих мас-медіа). Оскільки обман є порушенням права громадян на інформацію, закріпленого у національному законодавстві, то є сенс говорити про певну міру відповідальності за надання завідомо неправдивих відомостей. Уперше на міжнародному рівні право на інформацію було згадано у ст. 19 Загальної декларації прав людини та відтворено у частині 2 ст. 34 Конституції України: «кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб на свій вибір». Викривлення інформації, її неповнота не дають змоги аналізувати ситуацію, що склалась цілісно, тому й призводять до помилкових рішень з невтішними результатами (втрати, жертвами і т.д.).

З вищесказаного випливає те, що основним джерелом порушення прав людини і громадянина на початковому етапі виступають обман та дезінформація. У цьому контексті доволі часто говорять про статистику як різновид брехні, оскільки саме статистика надає дані про суспільство чи процеси, які в ньому відбуваються і які можуть служити основою для прогнозування нових подій.

Використовуючи теорію утилітаризму, можна пояснити, чому деякі види дій вважаються аморальними (брехня, подружнє зрада, вбивство), а інші, навпаки – морально виправданими (правдиві висловлювання, вірність, дотримання зобов'язань). Прибічник теорії утилітаризму може подавати, що обманювати недобре, тому що брехня призводить до зниження суспільного добробуту. Коли люди обманюють одне одного,

вони меншою мірою здатні довіряти і співпрацювати. А чим меншою є довіра і співробітництво, тим нижчим стає загальний добробут – очевидно є пряма пропорція, і сучасні політико-економічні умови є хорошою ілюстрацією на підтвердження цього положення.

Незважаючи на міжнародні договори й домовленості, дезінформація та обман все частіше стають способом комунікації та поширення впливів. Політика «відкритих дверей» і «рівних можливостей» доводить, що практично всі лідери країн у своїх доповідях користуються методами дезінформації чи обману, за якими приховуються сотні тисяч жертв. Предметами, які активно можуть приховуватись неправдивою інформацією, є:

1) *нарощення озброєнь* (кількість ядерних боєголовок, ВПК, стратегічні плани, потужність армії і т.д.);

2) *наука*: новітні розробки в галузі медицини, техніки та технології, інформаційні технології;

3) *фінансово-економічні маніпуляції* через вплив транснаціональних компаній.

Отже, сучасний глобалізований світоустрій несе з собою нові проблеми та загрози. Обман, неправда, дезінформація у сучасному політичному дискурсі ставлять на карту прийняття помилкових політичних рішень та появу нових загроз для світової спільноти, зокрема неконтрольовані та гіпертрофовані варіанти вживання неправди, обману, брехні. Особливо актуальною стає ця проблема в контексті формування світового інформаційного та сучасного геополітичного просторів.

Та найактуальнішим об'єктом дослідження повинен стати пострадянський (зокрема український, російський, білоруський) етнокультурний, геополітичний та інформаційно-комунікативний простори. Інакше кажучи, початок XXI ст. позначився тотальними новітніми політичними, економічними, етнокультурними, демографічними та ін. векторами. Саме цей новітній контакт передбачає формування нового дискурсу з його внутрішньою ієрархізованою впорядкованістю (насамперед правовою), яка в свою чергу вимагає перегляду, переосмислення специфіки функціонування правди, неправди, обману, конфіденційної інформації тощо у новому світовому та явному форматі.

Список літератури:

1. Бацевич Ф. Основи комунікативної лінгвістичної девіатології. – Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 236 с.
2. Бредмайэр К. Черная риторика: Власть и магия слова. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – 224 с.
3. Знаков В.В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания // Вопросы психологи. – 1993. – № 2. – С. 25–30.
4. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях – М. : Новый свет, 1980. – 391 с.
5. Леонтович О.А. Введение в межкультурную коммуникацию: Учебное пособие. – М. : Гнозис, 2007. – 368 с.
6. Мойсеев В.А. Паблік рилейшинз: навч. посібник – К. : Академ-видав, 2007. – 224 с.
7. Попов В.И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство: курс лекцій, 2-е изд., доп. – М. : Междунар. отношения, Юрайт-Издат, 2006. – 576 с.
8. Почепцов Г. Шизофрения & дезинформация. – К. : Ника, 2001. – 256 с.
9. Симоненко С.И. Психологические основания оценки ложности и правдивости сообщений // Вопросы психологи. – 1998. – № 3. – С. 20–24.
10. Стадніченко С.Л. Соціальна комунікація для правників: навч. посібник. – Івано-Франківськ, 2007. – 158 с.
11. Тимошенко Н. Л. Корпоративна культура: діловий етикет: навч. посіб. – К. : Знання, 2006. – 391 с.
12. Фрай О. Ложь. Три способа выявления. Как читать мысли лжеца, как обмануть детектор лжи. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 284 с.
13. Шейнов В.П. Психология обмана и мошенничества. – М.; Мн. : ООО «Издательство АСТ»; Харвест, 2001. – 512 с.
14. Шеломенцев В.Н. Этикет и культура общения: учеб. пособие. – К. : ООО «Овериг», 1995. – 352 с.
15. Штромайер Г. Політика і мас-медіа. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2003. – 303 с.
16. Francesca Clementis. Nieprawda, ze klamie / Francesca Clementis; przekł. Blanka Kwiecinska-Kuczborska. Warszawa : Amber, 2002.

17. Piers Anthony. Okrutne kłamstwo / Piers Anthony ; przeł. Zbigniew A. Krolicki. Poznań : Rebis, 1994. – 254 s.
18. Agota Kristof. Duży zeszyt ; Dowód ; Trzecie kłamstwo / Agota Kristof ; przeł. Małgorzata Zieba. Warszawa : Amber, 1994. Złota Seria. – 476 s.
19. William Backus. Mówienie prawdy sobie nawzajem / William Backus ; przeł. i red. Andrzej Gandecki. Lublin : Pojednanie, 1993. – 160 s.
20. Kamiński A.Z. Dwa systemy – dwie ordynacje. Polityczne implikacje wyboru ordynacji wyborczej. Centrum im. Adama Smita, Warszawa, 2000. – S. 261.
21. Kłamstwo w literaturze / pod red. Zofii Wojcickiej i Piotra Urbanskiego. Kielce : Szumacher, 1996. – 270 s.
22. O prawdzie – o kłamstwie / wybrał Tadeusz Gadacz. Kraków : Znak, 1996. – 219 s.
23. Patricia Robertson. Niewinne kłamstwo / Patricia Robertson ; [przeł. Anna Kominiak-Michalska]. Toronto ; Warszawa : Harlequin, 1996. – 155 s.
24. Podgorski A. Patologia życia społecznego. PWN, Warszawa, 1969. – S. 245.
25. Słownictwo etyczne Cypriana Norwida. Cz. 1, Prawda, fałsz, kłamstwo / pod red. Jadwigi Puzyniny ; [oprac.: Jolanta Chojak et al.]. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 1993. (Seria Słownikowych Zeszytów Tematycznych ; z. 1). – 165 s.
26. Jarorz M. Władza. Przywileje. Korupcja. Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa, 2004. – S. 263.

ПОЛІТИЧНА ДЕВІАТОЛОГІЯ ТА ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

*Щоб достойно жити, необхідно оволодіти
високим мистецтвом помилок*

*Шлях до досконалості лежить
через тернове поле помилок*

У ХХІ столітті розвивається вчення про девіації як явища системного характеру. Спершу дослідники звернули увагу на окремі відхилення в еволюційних процесах, перш за все у природничій сфері. Пізніше, розвиваючи вчення про функціонування, рівні та ієрархію систем, детермінацію та причинно-наслідкові зв'язки, вчені сформулювали окремі положення про норму та аномальні явища не лише у природничій, а й в інших, зокрема соціальній, правовій сферах.

Станом на початок ХХІ століття в українському науковому дискурсі не існує вчення про політичні девіації (політична девіатологія), але, опираючись на досвід девіатології в інших сферах знань та праці закордонних дослідників, може бути започатковано новий напрямок у сфері соціально-політичних дисциплін, який окреслить свою етико-правову базу, концепцію, методологію та епістеміологію. У такий спосіб сучасна світова спільнота здобуде дискурсологічну модель та своєрідну методологічну парадигму в інтерпретації тих чи інших реалій сьогодення. Більше того, вчення про синергетику, яке активно розвивається впродовж останніх десятиліть, практично вимагає від учених перегляду усіх знань, всього інформаційного масиву, історичного досвіду, який навіть набув певних тенденцій, і укладання (перезавантаження) методологічної бази суспільних наук. Таким чином, можна говорити про те, що світовий досвід формування соціально-правового простору та суспільно-державних формацій є достатнім для того, щоб зародився новий напрямок сучасної гуманітарної науки під назвою **«соціально-політична девіатологія»**.

Відсутність основних складових демократичної системи держави (легітимні вибори, свобода слова, доступу до інформації тощо); відверте

ігнорування та порушення міжнародного права, Декларації прав людини і громадянина; виражено роздвоєну картину політичного дискурсу та політичної реальності можемо назвати *політичними девіаціями*.

Саме на початку XXI століття проблеми девіацій у політичній та політико-правовій системах стають більш вираженими (це пов'язано з багатьма суспільно-політичними явищами, а найбільше з процесами, які відбуваються на Близькому Сході та в Південній Африці) і такими, що потребують наукового вивчення та загальногромадської міжнародної оцінки. Особливістю девіацій як явищ системного характеру є коло досліджуваних феноменів, які формуються девіаціями. Цей девіативний континуум є мінливим та нестабільним і значною мірою залежить від сформованих у конкретному суспільстві соціально-культурних норм, традицій, стереотипів. Але, на противагу цій мінливості, існують загальносуспільні, світові норми, які дають змогу адекватно оцінити ту чи іншу низку політичних фактів та явищ.

Як самостійна концепція соціологічний погляд на девіації вперше з'явився в XIX столітті в роботах таких вчених, як Е. Дюркгейм, А. Кетле, Г. Тард. У XX столітті центром розвитку цього напрямку соціологічної науки стали США, де в 20-ті роки в Чиказькому університеті сформувалася найбільша в світі соціологічна школа, а швидко поширення злочинності в той період у всіх шарах американського суспільства визначило пріоритетність її дослідження. Сьогодні американська соціологія з цієї проблематики займає провідне місце в світі. Проблемам соціальних девіацій та можливостям різного роду впливів на них присвячено досить велику кількість робіт. Існує чимало різноманітних концепцій, покликаних пояснити феномен девіантної поведінки. Серед них можна виділити аномічні теорії (Е. Дюркгейм, Р. Кловард, А. Коен, Р. Мертон, Л. Один); теорії диференціювання (Р. Берджесс, Д. Глейзер, Е. Сазерленд, Р. Ейкерс); теорії контролю (І. Най, У. Реклесс, Т. Хирши); теорії наклеювання ярликів (Г. Беккер, Е. Лемерт, Ф. Танненбаум); теорії конфлікту (Т. Селлін, О. Терк, У. Чемблїсс); теорію нейтралізації (Д. Матза, Т. Сайкс); теорію множинних факторів (М. і Е. Глюки). У результаті вивчення сформувалися два основних напрямки: одні вивчали власне девіантні поведінкові типи (Йохен Гелбек, Синтія Гупер, Брайан Лап'єр, Джефрі Росман, Крістін Рот-Ай, Шейла Фіцпатрік, Джуліан Фьорст та ін.), інші – методи соціального контролю над девіаціями у суспільстві (Джеймс Гейнзен, Йорам Горлізкі, Стівен Солнік,

Пітер Соломон, Луїс Шелі, Д. Марплз). У своїх розвідках дослідники вивчають особливості суспільно-девіативних явищ радянського суспільства. Саме у цьому суспільстві мав місце процес «конструювання та контролю девіацій згори» у відповідності з політико-ідеологічними стратегіями.

Постійно зростаюча актуальність розглянутих проблем обумовлює і безперервне підвищення інтересу до них з боку нинішніх представників вітчизняної науки. Питання поведінки підлітків вивчали Ю. Антонян, О. Жигарев, І. Карпець, В. Кудрявцев, Г. Русинів, В. Турченко, Ю. Юричко та інші.

Девіації у сучасних суспільно-політичних та правових системах розглядаються такими дослідниками як: В. Афанасьєв, А. Гжегорчик, А. Здравомислов, М. Карват, І. Маточкін, Я. Гілінський, В. Кудрявцев та ін. Їхні розвідки спрямовані на вивчення суспільно-правових аномалій та патологій. Українська наукова думка залишила поза увагою проблеми девіацій, і лише кілька дослідників-гумантаріїв у своїх працях зосередили увагу на деяких аспектах цього явища. Серед них роботи Г. Андрєєва, Ф. Бацевича, А. Кузьміна, Е. Змановскої, О. Шенкевича та ін.

Сучасні дослідники схильні вважати, що політичні девіації, викликані специфікою трансформації політичних систем посткомуністичного простору, полягають насамперед у неможливості різкого переходу від тоталітарно-люмпенізованих до цивілізаційно-демократичних моделей. Це пояснюється тим, що впродовж двох останніх десятиліть країни Європи, Південної Америки та деякі інші набували досвіду формування демократично-правових систем, а у Східній Європі мали місце експерименти та пошуки ідеалізовано-утопічної форми суспільства. Після розпаду соціалістичного табору та банкрутства комуністичної ідеології виявилось, що суспільно-політичні, етнокультурні формації різною мірою не спроможні існувати у демократично-правовому полі. За словами экс-президента Польщі О. Квасневського, відмінність між типом мислення у Західній і Східній Європі полягає в тому, що для Заходу демократія – це цінність, а влада – інструмент, метод для досягнення цієї цінності. Для країн Східної Європи влада стає основною цінністю, яку використовують у будь-яких цілях: чи то для встановлення демократичних, перехідних форм правління, чи то для авторитаризму та одноосібності [25].

Виходячи з актуальності, характеру і ступеня розробленості проблеми метою дослідження є виявлення основних рис та особливостей девіантної поведінки та девіацій у політиці, окреслення соціально-політичної девіатології як нового напрямку міждисциплінарних наукових досліджень.

У соціологічних дослідженнях девіантну поведінку прийнято визначати як вчинок, дію людини чи групи людей, які не відповідають ustalеним у даному суспільстві нормам [1; с. 195]. Терміни «*девіація*», «*соціальне відхилення*» визначають поведінку індивіда чи групи, що не відповідає загальноновизнаним нормам, у результаті чого ці норми порушуються. Якщо говорити ширше про соціальні девіації, то це отримало еволюційний імпульс у роботах французького вченого Е. Дюркгейма. Він тісно пов'язує поняття соціальної девіації з поняттям соціальної аномії як відчуття відсутності норм, що виникає в перехідні і кризові періоди, коли старі норми і цінності перестають діяти, а нові ще не встановлені [2; с. 78]. Як самостійний науковий напрям теорія девіантної поведінки розроблялась у працях О. Коена та Р. Мертона. Останній називає девіантною таку поведінку, яка «йде врозріз з інституціоналізованими очікуваннями» [22; с. 163]. Натомість Д. Волш, представник феноменологічної соціології, стверджує, що «соціальне відхилення – це значною мірою приписуваний статус», тобто лише суб'єктивне позначення, «ярлик», а не об'єктивне явище [1; с. 200].

Ширше трактування девіації подає В. Афанасьєв: «Під девіантною поведінкою слід розуміти дії, які не відповідають заданим суспільством нормам і типам», тобто йдеться про порушення будь-яких соціальних норм [3; с. 150]. Отже, вихідним поняттям у пізнанні суті девіацій є поняття «*норми*».

Соціальна норма – це міра допустимої поведінки окремої людини, соціальної групи чи всього суспільства, що склалась історично та визнається легітимною протягом певного часу [1; с. 298]. Норми є відображенням адекватного чи міфологізованого сприйняття свідомістю людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Вони виражаються в моральних нормах, юридичних законах, етиці. Девіантною вважається поведінка, яка не відповідає соціальним нормам, очікуванням, стереотипам.

Якщо розглядати **соціально-політичну девіацію (патологію)**, то варто зазначити, що це «стан нерівноваги суспільства, який характе-

ризується ослабленням суспільних зв'язків, системи суспільних норм, вартостей та дезорганізацією механізму суспільного контролю» [8; с. 63]. Девіація також означає нерівність політичного, економічного, соціального, майнового, суспільного, культурного розвитку, що порушує суспільний лад; процес збільшення випадків порушення суспільних норм, що веде до руйнування загальних інституцій, які регулюють поведінку індивіда і суспільства [27; с. 153].

У соціології девіантної поведінки прийнято виділяти кілька напрямків, що пояснюють причини її виникнення. Наприклад, Р. Мертон, використовуючи висунуте Е. Дюркгеймом поняття «аномія», визначення якого подано вище, вважав причиною поведінки з відхиленнями також неузгодженість між цілями, висунутими суспільством, і засобами, які воно пропонує для їх досягнення [22; с. 145].

Інший напрямок сформувався в рамках теорії конфлікту. Відповідно до цієї точки зору культурні зразки поведінки є такими, що відхиляються, якщо вони засновані на нормах іншої культури [26; с. 139]. Злочинець розглядається як носій певної субкультури, конфліктної стосовно існуючої норми суспільних стандартів, має місце розбіжність у сценаріях поведінки, їх взаємна невідповідність експлікує нормативний дисонанс. Саме він інтерпретує поведінку особи як девіантну стосовно суспільних норм.

У сучасній вітчизняній соціології безсумнівний інтерес викликає позиція Я. Гілінського, який джерелом девіації у суспільстві вважає наявність соціальної нерівності, високого ступеня розбіжностей у можливостях задоволення потреб різних соціальних груп, а на індивідуальному рівні - соціальну невлаштованість [8; с. 154].

Як зауважив Г. Беккер, не враховувати політичні аспекти девіації неможливо, адже вона чималою мірою зумовлена *здатністю впливових груп суспільства (законодавці, судді, лікарі та ін.) нав'язувати іншим певні стандарти поведінки* [11; с. 57]. Девіантність створюється суспільством. У цьому руслі Е. Лемерт та К. Еріксон продовжили розвивати думку в теорії ярликування, яка пояснює аномальну поведінку в термінах правоздатності впливових груп начіплювати ярлики «девіантів», «порушників» представникам менш впливових соціальних груп [13; с. 87].

Динамізм соціально-політичних перетворень та криза легітимації суспільних норм і правил, що порушують форми соціального контролю,

призводять до виникнення таких девіантних явищ як корупція, клієн-тизм, непрофесіоналізм, партикуляризм тощо. Одним з найбільш яск-равих прикладів гіпертрофованого політичного дискурсу на постра-дянському просторі є досвід України останніх десятиліть.

З цього випливає, що недотримання певних соціально-правових стандартів (цінність демократичних виборів, правової рівності, соці-альної справедливості, використання об'єктивної інформації та ін.), що є абсолютними умовами на шляху побудови громадянського сусп-ільства та правової держави, стає основним джерелом відхилень у соціальній, політичній, економічній та ін. сферах суспільного життя. Девіація в даному випадку стає не чим іншим, як грубим порушенням світових правових стандартів та прав людини. Тут і далі будемо роз-глядати девіантність у цьому ключі.

За словами професора соціології Каліфорнійського університету (США) Нейла Смелзера, девіація ніяк не піддається визначенню, бо пов'язана з невизначеністю і різноманіттям поведінкових очікувань. Девіація веде за собою ізоляцію, лікування, виправлення чи інше покарання. Н. Смелзер виділяє три основних компоненти девіації:

- 1) суб'єкта, людину, якій властива певна поведінка;
- 2) норми та очікування, що є критерієм оцінки поведінки як девіантної;
- 3) іншу групу чи організацію, на котру впливає поведінка суб'єкта [25; с. 344].

Якщо брати за основу класифікацію Н. Смелзера, то означимо, що суб'єктом політичної девіації виступає політична еліта, та група, на яку вона спрямовує вектор своїх девіантних впливів [25; с. 254].

Проте з приводу другого пункту запропонованого визначення – норми та очікування – виникає суперечність: рівень соціальної довіри та сподівань з боку суспільства на початку побудови державності в Україні досягав найвищих позначок, натомість сьогодні ми бачимо 10-20% (за різними даними). Якщо суспільна довіра до Президента після проголошення незалежності становила 60%, то показники сьогоднішніх керівників держави варіюються від 5 до 10%. Крім того, у деструк-турованих суспільствах, таких як Україна, де зруйновані старі норми та стандарти і не створені принципово інші, в основі яких були б вищі соціальні цінності з людиною в центрі, проблема формування, інтер-претації та застосування соціальної норми не має шансів бути ви-

рішеною. Девіантна поведінка як населення, так і політичної еліти (так званої псевдоеліти) відображає найбільш небезпечні та деградаційні концепції, які охопили українське суспільство на всіх ієрархічних рівнях. У результаті цих деструктуризаційних та деградаційних процесів нівелюються соціальна та етнокультурна норми і цією нормою стає сама девіація.

За результатами наукових розвідок польської дослідниці Марії Ярош, суспільні відхилення виникають за умов нерівномірного економічного, суспільного, культурного розвитку, що порушує існуючий суспільний лад [32; с. 132]. Відповідно суспільний лад, що характеризується набором норм і загальносуспільних цінностей, на основі яких функціонують суспільні інституції, втрачає свою здатність до розвитку та ефективного функціонування публічних та громадських інституцій. Тому сам термін «суспільна дезорганізація» визначає не лише наявний стан речей чи явище, яке формується поступово, але й процес збільшення випадків порушень суспільних норм, аж до повного знищення інституцій, що регулюють індивідуальну та групову поведінку [28; с. 98]. Таким чином вимальовується картина стагнації та колапсу соціально-політичної та й етнокультурної формації як системи.

Досвід України у формуванні політичного, економічного та соціального простору свідчить про тривалість механізму наростання деградаційних явищ, що супроводжується мутацією систем. Таке погіршення індивідуальних та колективних характеристик з розвитком набуває антидержавних ознак, стає тотальним, і суспільство втрачає соціальні норми та цінності. Ознаки суспільної деформації можуть проявлятися і в господарських, і в політичних інституціях. За словами А. Подгорецького, «не тільки злі люди чи певні суспільні організації є осередком «злії поведінки» та можуть впроваджувати негативні взірці поведінки у суспільстві через свої структури, але й державні організації та інші утворення, що відхиляються у виконанні норм і правил поведінки» [28; с. 48]. Говорячи про витоки цієї деструктуризації, зазначимо, що частіше інституції, які стають джерелом вищезазначених процесів у суспільстві, виникають з *дисфункції законодавчої* (з одного боку, правові маніпуляції не адекватні економічним процесам, з іншого боку, низька якість правових актів та контролю за їх виконанням тощо) та *виконавчої влади* (некомпетенція, партикуляризм, клієнтизм, корупція та ін.).

Дисфункція суспільних державотворчих інститутів та девіативна модель влади, найвиразнішим виявом якої є корупція, за словами М. Ярош, «не є речами новими не лише для країн, що перебувають у процесі становлення. Різною мірою та в різний час вони виступають практично в кожному суспільстві» [32; с. 56]. Із розпадом Радянського Союзу процеси трансформації та приватизації в посткомуністичних суспільствах стали для політиків мало не ліками від усіх хвороб. Однак згодом історична та ідеологічна заангажованість показала, що саме в часи активної приватизації «не працює» синергетична модель, починаються процеси «роз'їдання», саморуйнації державної системи. До прикладу, в ряді країн, включаючи і Україну, і Польщу, корупційною була сама система ринкових відносин, яка ґрунтувалась на непропорційному розподілі соціальних та матеріальних благ, що «потягнуло» за собою явища корупції та інших девіацій системного характеру.

За слушною заувагою А. Камінські, однією з підстав належного функціонування держави, її економіки та політики є контроль над цим процесом фахівців з відповідною компетенцією, досвідом роботи та моральними якостями. А далі – створення такого механізму контролю, який буде діяти виключно в інтересах народу [29; с. 121]. Порушення цієї доктрини спричинить ті аномалії, які у перспективі приведуть до повної стагнації, та буде основною перешкодою у формуванні якісно нової та більш досконалої державної системи.

Суспільний контроль найчастіше належно здійснюють ЗМІ, висвітлюючи найбільш актуальні теми та проблеми у формуванні державної системи, дисфункції влади. В цьому процесі важливу роль відіграє також компетенція журналістів та можливість вільно (без цензури) виносити на обговорення суспільні проблеми, які вимагають нагального вирішення. Саме тому маємо підстави говорити про статус та незалежність ЗМІ як один з показників можливості девіантної реакції на владну патологію та уникнути подальшої руйнації можливих фатальних наслідків. Придушення чи активна цензура телеканалів, преси та радіомовлення, як це ми можемо спостерігати на пострадянському просторі, приводять до висвітлення «потрібних» владі проблем «під потрібним кутом зору». Ярослава Мавроді та Єжи Гауснер окреслили такі явища поняттям *інституційної безвідповідальності* [30; с. 39]. Однією з ознак зазначеної категорії є брак довіри до політики та політиків. Недоліком цього є відсутність підтримки з боку громадянського суспільства дер-

жави та діяльності її інститутів. У політичному вимірі ключовою проблемою стало узалежнення держави та її інститутів від інтересів вузьких олігархічних груп. Щодо адміністративної сфери, то основною проблемою низької ефективності адміністративного апарату є поширення корупційних практик.

Якщо говорити про джерела соціально-політичних девіацій, то варто означити коло важливих суспільних сфер і явищ, що служать для розвитку функціонального відхилення не окремого актора (партії, політика), а всієї державно-політичної та правової системи. Серед таких осередків виникнення девіацій виділимо:

- відсутність політичної стратегії та магістральних програм розвитку;
- хибну внутрішню і зовнішню політику;
- створення хиткої й нестабільної правової системи з опорою на силові структури, які виступають у ролі вірних центуріонів не права та народу, а державних чиновників; порушення екологічних норм і стандартів;
- створення «ручного» правосуддя, яке виконує замовлення верхівки влади; оголошення війни вільній та незалежній пресі;
- ігнорування міжнародної Декларації прав людини та міжнародних прав, угод, домовленостей;
- використання хибних та принципово невірних економічних концепцій;
- меркантильно-утилітарне та хижацьке ставлення до природних ресурсів країни;
- застосування неправильних тактичних прийомів у політичній сфері;
- неправильну кадрову політику;
- апеляцію до окремих соціальних прошарків та ігнорування інших («любів») до пенсіонерів і дистанціювання щодо молодих, студентських мас);
- відсутність відповідальності перед попередніми, теперішніми та майбутніми історичними періодами;
- втрату молодого потенціалу країни для її ж розвитку – відтік робочої сили і втрату стабільної демографічної картини, звідси – міграційні процеси;

– односторонній зв'язок з народом, де суспільна думка делегітимізується та відверто ігнорується;

– спекулятивні процеси над штучно створеними проблемами та загострення маловартісних питань, введення їх у ранг поліактуальних (ажіотаж довкола острова Тузла, мовні питання, створення козацьких полків, стрілецьких дружин та ін. факти у період політичної кризи);

– постійний перерозподіл сфер впливу та маніакальне використання пустослів'я і політичної риторики у формулюванні політичного дискурсу;

– створення перманентно-подвійного інформаційного поля, у якому яскраво вираженими є два дискурсивних вектори: для загального кола, мас (які є відкрито брехливими) і для вузького кола споживачів цієї інформації;

– постійний перегляд історії та «маятникові підходи» до її інтерпретації;

– порушення верхівкою влади елементарних етичних норм;

– встановлення та утримання влади будь-якою ціною й абсолютне ігнорування будь-яких доктрин державотворення;

– антагонізм до інакodomства та повний антагонізм до опозиції.

Щоб окреслити та систематизувати проблему суспільно-політичних девіацій, виявимо найбільш типові джерела її виникнення. До цих джерел належать корупція, відсутність компетенції, переважання партійних інтересів над публічними (держави та суспільства), клієнтизм, політичний авантюризм, формування родинно-кланових та мафіозно-кланових структур у вигляді політичних партій, гіпертрофована бюрократія, нецільове використання силових структур та ін. Отже, коротко розглянемо типологію девіантних форм:

1) корупція. Це поведінка, що відхиляється від загальноновизнаних у політичній сфері норм та зумовлена мотивацією одержання особистої вигоди за суспільний кошт. Л. Багрій-Шахматов під корупцією розуміє «...асоціальне, таке, що відхиляється від норми, явище, яке порушує та деформує нормальний процес суспільного та державного життя, побут громадян, їх об'єднань, владно-управлінських органів та інститутів» [1; с. 178].

Реформи не повинні бути нав'язані ззовні, а краще активно розроблювані елітою та суспільством у процесі спільного діалогу. Всі рішення повинні спиратись на людські стосунки, традиції, які склались

у відповідному суспільстві. Реформи будуть успішними лише тоді, коли і влада, і суспільство почнуть себе з ними ідентифікувати та впроваджувати їх у життя [32; с. 223].

2) ігнорування правової бази як з боку політичної еліти, так і з боку окремих громадян та використання її у власних цілях. Відсутність власної правової традиції та недотримання її норм у минулому не могло не відбитись на інтерпретації правової культури у наш час. Закон перестав бути цінністю, мірилом та індексом демократичності суспільства, певним фреймом суспільного мислення та суспільної поведінки. Відповідно знизилась довіра насамперед до судових органів влади та силових структур, покликаних захищати права і свободи усіх громадян. Ось чому для громадян, котрі перебувають у суспільних системах перехідного типу, більш характерною є апеляція до європейських чи міжнародних установ із захисту прав людини, аніж до аналогічних структур власної держави;

3) клієнтелізм (від латинського *cliens* – слухняний, залежний, підпорядкований). Відповідно «клієнтела» – це персональне чи колективне підпорядкування незаможних і невливових громадян лідеру, вождеві певного клану, «патрону» – не в плані економічного закріпачення, а в сенсі громадянсько-політичних повинностей [32; с. 98]. Це своєрідна асиметрична система, підставою для якої є особиста лояльність і зобов'язання здійснювати послуги чи дії нерівнозначної вартості. Політичний клієнтізм, однією зі сторін якого є люди, пов'язані з владою, є неформальною системою взаємозв'язків та відносин. Накладаючись на формальну структуру держави, утворюють мережу перспективних та часто небезпечних зв'язків. У такій моделі губиться особистість, громадянин і формується соціально-політичний люмпенізм, політично безмірний та адаптаційно налаштований, позбавлений власного самосвідомого та самодостатнього «я»;

4) некомпетенція, політичний авантюризм – політичні наміри і дії, що спираються на інтригу, віру в щасливу долю, дешеву політичну риторичку, обман, на досягнення мети, що ґрунтується на уявленнях, бажаннях, міфічних переконаннях без урахування політичних сил і можливостей. В українській та світовій (зокрема східній) ментальності закладена схильність до створення довкола себе міфу, надання власній персоні неадекватної харизми та пафосності [20; с. 180]. Саме тому часто спостерігається бездарний самопіяр політиків, які втратили аде-

кватну самооцінку, не визнають свого політичного банкрутства та позиціонують себе повноцінними політичними індивідами;

5) формування мафіозно-кланових структур, що утворюються у всіх сферах державно-владної вертикалі. Найбільше це виражено у створенні та діяльності таких інститутів як партії. Останні часто перетворюються на індивідуальні проекти з власними: а) лідерами; б) інтересами; в) соціальною базою (чисельність якої здебільшого завищена). Відсутність ідеології та стійкої соціальної підтримки й довіри не стає перешкодою для кристалізації таких соціально-класових структур, які шляхом формальних та неформальних контактів просувають власні «бренди».

Багато науковців, дослідників пов'язують виникнення девіантності з настанням епохи постмодерну. Зміна цінностей та стандартів життя ставить суспільство в нові умови виживання. Старі системи, методи, конструкти і способи поведінки перестають діяти. Тому виникають явища відчуженості, депресії та громадянської маргіналізації, що також умовно можна віднести до причин девіантності. Але зазначимо, що така інтерпретація девіацій є штучною та апіорі «заганяється» в рамки ще не до кінця досліджених теорій. Ця думка пояснюється тим, що, попри усі віхи історії, існують «вічні незмінні цінності», а також світовий досвід державотворення, де вищезгадані девіації мають чітку оцінку в соціально-політичній системі координат. Більше того, перманентне функціонування девіацій у державно-політичній системі знижує рейтинг цієї системи і у геометричній прогресії ускладнює її стабілізацію та відповідно входження у світовий континуум цивілізованих держав.

За словами Миколи Примуша, політичний процес в Україні перебуває у стадії стагнації, для якої характерні слабке представництво інтересів, сумнівна легітимність виборів, низький рівень політичної участі, який не виходить за межі голосування, поширеність патрон-клієнтальних зв'язків, порушення законів посадовими особами держави, відсутність довіри суспільства до державних інститутів та низька ефективність держави. У результаті партійна система України – це переважно система «лобістських партій» фінансово-промислових груп та олігархічних кланів [23; с. 238].

Уже не викликає дискусій й те положення, що у радянському суспільстві мав місце широкий спектр девіацій та грубих відхилень у

формуванні держави як системи. Основною девіативною формою була відсутність демократичних засад організації (чи самоорганізації) державної моделі. Крім того, повний контроль над усім державним устроєм був ще одним видом девіації та не приніс позитивних результатів. Водночас встановлені штучні й імітаційні норми соціальної поведінки були малоефективними, що нам продемонстрував період Радянського Союзу.

Ідеальних державно-політичних та досконалих соціальних систем не існує. Відмінність лише в тому, що девіації можуть бути ознаками випадковості та епізодичності, або ж державна модель може формуватись на цілій низці девіаційних ознак, хибних постулатів та прорахунків, і найхарактернішою особливістю цих систем є те, що у них існує табу на термінологічне поняття «девіація», тобто заборона на те, щоб називати речі своїми іменами. Так, скажімо, ми ще не стали свідками картини фундаментального дослідження, узагальнення та розлогої інтерпретації української новітньої історії з точки зору системи хиб, помилок, збоїв, порушень, вад тощо. Ще жодна соціально-політологічна, економіко-правова чи інша установа і жоден дослідник не взяли на себе сміливість подати систему цих відхилень у причинно-наслідковому зв'язку та системно описати їх як явище й процес синергетичного походження. Натомість у широких як політичних, так і наукових колах інтенсивно експлуатується паяцуння та імітація наукових досліджень; у даному випадку державотворчих процесів. Ілюстрацією цього може бути те, що за кількістю економістів, правників, психологів, істориків та ін. і за кількістю кафедр, наукових центрів та захищених дисертацій у цих галузях в Україні чи не найбільший відсоток у масштабах Європи. Але в економічному, політичному, правовому плані Україна залишається взірцем нестабільності, і саме це експлікує значне відставання України від багатьох країн, навіть країн Африканського континенту.

Таким чином, проблеми девіантної динаміки, тобто такої, що відхиляється, відходить від встановлених соціальних, правових, етичних норм у процесі здійснення владних відносин, стають усе більш актуальними у світовому масштабі. Девіації – соціальне явище, яке являє собою складну та розгалужену мережу суспільних відносин певного типу і притаманне кожній соціальній спільноті. Проблема девіації загострюється у період трансформації політичної системи та

зміни ціннісних орієнтацій у межах суспільно-політичної формації. Яскравим прикладом можуть послужити події кількох останніх років у Східній Європі, Північній Африці та на Близькому Сході, де девіативно організована державно-політична модель та її ін'єкційно-силове утримання і постійне реанімування рано чи пізно спричинюють соціальний вибух і зміну всієї системи.

Отже, окреслення в загальних рисах проблематики суспільних та політичних девіацій експлікує необхідність дослідження зазначених явищ на системному рівні задля надання їм об'єктивних характеристик. Більше того, перед сучасною гуманітарною наукою необхідно поставити питання про формування терміно-понятійного апарату та методологічної бази і, відповідно, самостійного напрямку науки, такого як «соціально-політична девіатологія».

Список літератури:

1. Аберкромби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь / Пер. с англ.; под ред. С.А. Ерофеева. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1997. – 420 с.
2. Афанасьев В.С., Гишинский Я. И. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса российского общества. – СПб. : Изд-во филиала ИСАН, 1995. – 106 с.
3. Афанасьев В.С., Гишинский Я.И. Девиантное поведение в условиях тотального кризиса: особенности, тенденции, перспективы // Образ мысли и образ жизни / под ред. Я.И. Гишинского. – М., 1996. – С. 147–165.
4. Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 236 с.
5. Гишинский Я. Социология девиантного поведения как специальная социологическая теория // Социс. – 1991. – № 4. – С. 72–78.
6. Гишинский Я. Девиатология. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – 432 с.
7. Гишинский Я.И. Девиантное поведение как одна из характеристик качества населения Петербурга // Качество населения Санкт-Петербурга / Под ред. Б. Фирсова. – СПб., 1993. – С. 149–161.
8. Гишинский Я. Социология девиантного поведения и социального контроля // Социология в России / Под ред. В. Ядова. – М., 1998. – 134 с.

9. Грабовський С. Патрони і клієнти: Україна хвора на небезпечну політичну недугу // Радіо Свобода. Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1494199.html>

10. Змановская Е. В. Девиатология: психология отклоняющегося поведения. – М. : Свет, 2001. – 230 с.

11. Зорина Е.В. Социально-историческое основания девиантных линий в современной культуре России. – М. : Свет, 2002. – 210 с.

12. Казаков А.Н. Социальная обусловленность отклоняющегося поведения в современном российском обществе. – Автореф. дисс. ... канд. соц. наук. – Казань, 1996. – 39 с.

13. Клейберг Ю.А. Девиантное поведение в вопросах и ответах. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 2006. – 160 с.

14. Комлев О.О., Сафиуллин Н. Х. Социология девиантного поведения: учеб. пособие. – Казань, КЮИ МВД России, 2006. – 222 с.

15. Коэн А. Исследование проблем социальной дезорганизации и отклоняющегося поведения // Социология сегодня. – М., 1965. – С. 520.

16. Криворучко Н. Політичні девіації у контексті українського державотворення // Соціологія у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей ІХ Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 217 с.

17. Криворучко Н. Тоталитаризм и XXI век // Сборник статей V Международной научно-практической конференции «Фундаментальные и прикладные проблемы геополитики, геоэкономики и международных отношений. Продвижение НАТО и Евросоюза на Восток – проблемы безопасности стран СНГ, Европы и Азии» / под ред. А.П. Кудинова. – СПб. : Изд-во Политех. ун-та, 2011. – 347 с.

18. Кудрявцев В.Н. Социальные отклонения. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.

19. Кузнецов И.Е. Коррупция в системе государственного управления: социологическое исследование. Дис. канд. соц. наук. – СПб., 2000. – 29 с.

20. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія страатагем мислення у контексті державотворчих інтенцій // Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. – Івано-Франківськ. – 2010. – № 6–7. – С. 172–185.

21. Мельник Я., Криворучко Н., Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2011. – Вип. 47 (5). – С. 481–493.

22. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности. – М. : Прогресс, 1966. – С. 299–313.

23. Польша і Україна: спроба аналізу політичної системи за ред. С. Суловські, М. Примуш, Н. Міненкова, Б. Жданюк. – Варшава : ELIPSA, 2011. – 378 с.

24. Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникационные стратегии современного научного познания. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 560 с.

25. Смелзер Н. Социология: пер. с англ. – М. : Феникс, 1998. – 688 с.

26. Ялтинська стратегія. Стенограма з виступу О. Кваснєвського [Режим доступу] // Режим доступу: <http://pinchukfund.org/ua/projects/21/>

27. Kaminski A.Z. Dwa systemy – dwie ordynacje. Polityczne implikacje wyboru ordynacji wyborczej. Centrum im. Adama Smita, Warszawa : ELIPSA, 2000. – S. 261.

28. Karwat, Mirosław Figuranctwo jako paradoks uczestnictwa : eseje przewrotne / Mirosław Karwat. Warszawa : Elipsa, 2004. – 273 s.

29. Karwat, Mirosław O karykaturze polityki / Mirosław Karwat. Warszawa : Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2012. – 683 s.

30. Karwat, Mirosław Paradoxy polityki / red. nauk.: Mirosław Karwat. Warszawa : Dom Wydawniczy Elipsa, cop. 2007. – 459 s.

31. Karwat, Mirosław Sztuka manipulacji politycznej / Mirosław Karwat. Wyd. 2. Torun : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1999. – 222 s.

32. Podgorskii A. Patologia zycia społecznego. PWN, Warszawa, 1969. – S. 245.

33. Podgorecki A. Patologia dzialania instytucji, w: Zagadnienia patologii społecznej, A. Podgorecki (red.), PWN. – S. 340.

34. Hausner J., Marody M. Jakosc rzadzenia: Polska blizej Unii Europejskiej. -Fundacja im. Frederika Ebberta – Malopolska Szkola Administracji Publicznej Akademii Ekonomicznej w Krakowie, Krakow, 2000. – S. 158.

31. Stiglitz J.E. Skan Globally, Rienvent Locally. Knowledge infrastructure and the locallization of knowledze, First Global Development, 1999. – S. 345.

32. Jarorz M. Wladza. Przywileje. Korupcja. Warszawa, Wydawnictwo naukowe PWN, 2004. – S. 263.

ЕКОЛОГІЯ ЛЮДИНИ У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНИХ МЕТАМОРФОЗ ЄВРОПИ

*Поглянувши на історію людства і сьогодення,
робиш висновок, що на якомусь етапі свого розвитку
людина зблудила і пішла абсолютно
хибною дорогою, кінець якої є тупиковим*

Упродовж останніх десятиліть постала необхідність говорити про екологію як явище глобальних параметрів. Екологія як природниче поняття вже давно сягнула за межі субстантивних категорій чи територіально окресленого біоценозу та набула загальнолюдського, планетарного масштабу. Більше того, це явище вийшло за межі екології матеріального світу і торкнулось таких феноменів як культура, людина, духовність.

Особливості розвитку сучасних соціально-економічних систем та процесів зумовлюють необхідність формування не лише засадничих правил користування середовищем, у якому живе людина, а й стабільного європейського та світового економічного і культурно-політичного простору. Вони ж спонукають науковців, філософів, культурологів та ін. фахівців й усю міжнародну спільноту поставити питання про **екологію людського буття**. Як вважають І. Алексєєнко та Л. Кейсевич, сьогодні можна говорити про те, що на сучасному етапі цивілізація знаходиться в глухому куті, і якщо не буде знайдено і реалізовано оптимальний, із найменшими втратами вихід із нього, то загибель суспільства, як і колапс біосфери, настануть із невідворотною закономірністю [33; с. 60].

Проблема екології стала настільки гострою, що її висвітлення має місце в державних установах та є ключовим предметом у діяльності багатьох громадських організацій, ЗМІ тощо. Питання екології не обійшли й діяльність церкви. Зокрема, Папа Римський Бенедикт XV, Іван Павло II та ін. у своїх енцикліках постійно нагадують людству про закони людського життя та вичерпність природних ресурсів тощо. Так, в енцикліці «Sollicitudo rei socialis» Павло VI констатує, що людство у ставленні до природи підпорядковане не тільки біологічним, а й

моральним законам, які не можна безкарно порушувати [88; с. 90]. Усі кризи, включно із кризою природного середовища, папа Іван Павло II розглядав як наслідок *внутрішньої кризи людини – кризи її духовності та моралі*, кризи її стосунків з Богом. Екологічна криза, на думку папи, безпосередньо пов'язана з моральним непорядком, що настає внаслідок відвернення людини від Бога. «Коли людина відвертається від плану Творця, вона спричиняє дисгармонію, яка призводить до неминучого зворотного впливу на весь створений порядок. Якщо людина не живе в мирі з Богом, то і сама земля не може мати миру», – констатує понтифік [96].

Сьогодні питання екології є одним із ключових при визначенні політики усіх держав Європейської спільноти, Азійського простору та США. Екологічні вимоги вписані в програмні документи всіх європейських і національних політичних партій. Контроль над екологічними показниками став невід'ємним додатком стратегій та програм ЄС. Наукові програми та технічні розробки провідних країн, таких як США, Китай, Японія та країни Євросоюзу, містять пункт про збереження довкілля та розглядають ступінь шкідливості новітніх технологій і розробок для навколишнього середовища.

Вивчення та формування екології соціального і політичного простору досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні вчені, зокрема: І. Алексєєнко, З. Бауман, Л. Василенко, А. Воронкова, Т. Гардашук, М. Голубець, В. Герасимов, Т. Будякова, Л. Кейсевич, Л. Нагорна, М. Микієвич, Н. Андрусевич, Ю. Шемшученко, Ю. Морозова, М. Ентін, А. Гусєв, М. Шлемкевич та ін.

Прогресивна світова спільнота намагається об'єднатись у пошуках виходу з загальної екологічної кризи, яка з кожним роком поглиблюється і стає все більш драматичною. Вагомим кроком на цьому шляху стала конференція «Довкілля та розвиток» (відома під назвою «Саміт Землі»), організована ООН у 1992 році в Ріо-де-Жанейро, де було закладено основи для початку глобальних проектів із відновлення природного балансу навколишнього середовища. Було прийнято такі стратегічно важливі документи, як: «Декларація про довкілля та розвиток», «Декларація про збереження лісу», «Порядок денний на XXI століття», а також угоди «Про зміну клімату», «Про біологічне різноманіття», підписаний «Кіотський протокол» та ін. [76; с. 79–80].

Порушення екологічної рівноваги в масштабах планети часто стає першопрчиною зміни клімату та стихійних лих, що призводить не лише до масового зникнення унікальних архаїчних культур та поселень (особливо в країнах Океанії та Південної Америки), але й до постійного збільшення так званих зон «екологічної катастрофи». Однак якщо апелювати до формули «руїна починається в головах», то можна стверджувати, що екологію формують людське мислення та свідомість. Мова йде про те, що стихійні лиха різного масштабу, глобальне потепління, танення полярних шапок і льодовиків, повені, посухи, глобальні ерозії ґрунтів та ін. є не лише природно зумовленими процесами, а найчастіше спричинені людським втручанням у природу. Інноваційні винаходи, що провокують техногенний вплив та навантаження на навколишнє середовище, мають двосторонній зв'язок і, відповідно, руйнівню впливають на людину як на біологічний та соціокультурний вид. У цьому контексті не лише змінюється біологічний та соціальний простір, але й відбувається поступова деформація генетичних структур, «розмивання» та асиміляція як біологічних, так і соціально-історичних культур, «засмічення» та деградація мовно-ментальних середовищ тощо.

І все ж постійне розширення географічного простору людської популяції, що проявляється у надмірній активності людини в напрямку експлуатації живої природи починаючи від морських глибин, шельфів та коралових рифів і закінчуючи космічними зонами, загрожує спотворити навколишнє середовище, у якому не залишиться місця для живої природи. Постійна зміна хімічного, біологічного та ін. складу всієї біосфери землі призводить до трансформації ноосфери як найбільш організованої (та, водночас, найзагадковішої і абсолютно не дослідженої) оболонки Землі. Сфера розуму, як одна з найвищих стадій розвитку Землі, Космосу і життя, потребує особливої уваги на тому етапі розвитку світу живої природи та людини, коли «культура» набуває такої потужності, що може вплинути і радикально змінити оточуючу дійсність.

Нині існує велика кількість організацій та установ, що намагаються займатися об'єктивним дослідженням і вивченням екологічних проблем. Серед них такі організації як ООН, ВООЗ, ЮНЕСКО, ГРІНПС, Європейське агентство з навколишнього середовища та багато інших. Окрім організацій, покликаних піклуватися про захист природи, неурядові футурологічні об'єднання науковців, журналістів, бізнес-

менів тощо звертають увагу на необхідність постановки **проблеми екології** довкілля, соціуму, людських цінностей, взаємин. Та, окрім цього, існує значна кількість науково-дослідних інститутів, центрів, лабораторій, програм та ін., які зосередили потужний інтелектуальний потенціал для вирішення глобальних екологічних проблем.

Представники ряду європейських держав, діячі Римського клубу та ін. доводять необхідність розгляду екологічних явищ з точки зору людини, способу її мислення та використання природних продуктів життєдіяльності. Адже зміна біологічного фону призводить до трансформації генного рівня, що, за словами вчених, може спровокувати виродження (модифікації, переродження) цілої цивілізації. На сьогодні наукою вже виявлено значну кількість різноманітних мутацій, пропорційний відсоток яких у всьому світі продовжує зростати. Скажімо, якщо в 1945 році мутаційні реакції (випадки) не перевищували одного відсотка (0,7%), то нині вони становлять більше десяти відсотків (12,5%) [65; с. 123].

У зв'язку з процесами глобалізації збільшується кількість техногенних (антропогенних) катастроф, наслідком чого є порушення природних процесів у масштабах всієї планети. Скажімо, екологічна катастрофа в одному кутку земної кулі може призвести до непередбачуваних наслідків в іншому. Про це свідчать періодичні аварії танкерів, навмисний злив у моря та затоки відходів, що містять хімічні речовини. Наслідком цього є загибель окремих видів флори та фауни у цьому регіоні.

Аналізуючи політичні та етнокультурні процеси, що відбуваються у світі, можна відстежити чітку аналогію між світом природи (світом екологічних катастроф) та світом людини (катастрофами у духовній, культурній, політичній, демографічній та ін. сферах). Отже, пряма і безпосередня залежність двох світів, в епіцентрі яких знаходиться людина зі своїм комплексом проблем, а саме світу природи і духовного світу людини, змушує дещо переосмислити факти нашого буття та вибудувати новий формат антиномії «людина – світ».

Перш ніж перейти до розгляду причинно зумовлених ознак деградації екології людського буття, розглянемо методологічні основи та термінологічні засади екології як природничої, так і соціальної, гуманістичних сфер.

З огляду на взаємозалежність світових процесів та організмів необхідне застосування **системного підходу** у дослідженні природних та соціальних змін. Міждисциплінарність запропонованого предмета дослідження зумовлює компліацію декількох як загальнофілософських, так і спеціальних методів та методик вивчення екології як соціокультурного явища. Відповідно пізнання екологічного середовища людини, суспільства, культури є складним та багатогранним процесом, що поєднує методи та системи методологій кожної з галузей наук (біології, хімії, медицини, генної інженерії, юриспруденції, соціології, філософії, антропології, культурології тощо). Саме тому підходи до вивчення екології людини носять переважно конвергентний характер.

Суспільство – це система взаємопов'язаних елементів. Воно є цілісним утворенням та наділене здатністю до саморегуляції. Саме тому в основі кожного з методів вивчення екології (людини, культури, соціального простору) повинен бути **системний підхід**. При розгляді екології як цілісного (поєднання природного і людського) утворення важливо не брати до уваги окремі елементи, факти, складові, а вивчати усі чинники у контексті системних зв'язків та детермінацій. Системна оцінка (аналіз та синтез) дозволяє вибудовувати типології та класифікації тих чи інших закономірностей розвитку та протікання явищ, їх патологій чи деградацій.

Крім того, системний підхід, як один з методів формування наукової парадигми, дає змогу на основі законів та закономірностей, що існують у живій природі, моделювати соціальні процеси, прогнозувати їх кризові та інші фази. Опис причинно-наслідкових зв'язків, змін у межах екологічної системи дає змогу моделювати зразки соціального, політичного, культурного та ін. середовищ як внутрішньо гармонійних та збалансованих.

Таким чином, застосування системного методу як провідного у дослідженні екології (як природничої, так і соціальної) передбачає розгляд об'єкта як сукупності відносин і зв'язків між ними, тобто розгляд об'єкта як елемента системи систем, включаючи можливі ризики, збої, відхилення та аномалії. Це дає змогу чіткіше структурувати проблему, виділити можливі шляхи її еволюції. Крім того, системний метод дозволяє виявити нечітко виражені фактори, що можуть у майбутньому трансформуватись у ключові параметри, наслідком яких будуть фундаментальні зміни усїєї оточуючої дійсності.

Розвиваючи вчення про взаємозв'язок організму з навколишнім середовищем, І. Павлов стверджував, що організм людини може існувати лише при постійній взаємодії з природою і самовідновлюватись у результаті такої взаємодії. Тривала ізоляція від природного середовища викликає цілий комплекс патологій, наслідком яких є як фізичні, так і психічні, духовні аномалії. Відомий український письменник і громадський діяч Олесь Гончар пов'язував проблеми екології з проблемами мови і культури, з питаннями існування й життєдіяльності українського народу: «Проблеми мови, культури невіддільні від проблем екологічних...» [61; с. 59].

Тлумачення такої категорії як «екологія людини» експлікує широкий спектр інтерпретацій, що свідчить про глобальність та інтердисциплінарність цього поняття. Термін «екологія» (від грец. *ойкос* – житло, місцеперебування та *логос* – наука) запропонований ще у 1866 році німецьким дослідником Е. Геккелем [68; с. 134]. У першій половині ХХ ст. це вже була самостійна галузь знань, яка сформувалась у природничій сфері. Основою її були ідеї англійського природодослідника Чарльза Дарвіна про еволюцію живих систем, зокрема його твердження, теорія боротьби за виживання та теорія природного відбору. Екологія вивчала живі організми, які формують природне середовище та відносини у ньому. Так поступово формувались специфічні закони функціонування екологічної сфери та функціональні правила й призначення кожного з видів, підвидів [79; с. 24–26].

З часу свого виникнення зазначена категорія набула різних форм та інтерпретативних значень, трансформувавшись і в галузі соціальних наук. Загалом формування екології як особливої сфери знань триває й досі. Сучасна екологія – це системна наука, що має багатаюрусну структуру, в якій кожен із поверхів спирається на безліч традиційних дисциплін. Специфіка її полягає в тому, що із суто біологічної науки вона перетворилася на цілий цикл знань, увібравши в себе розділи географії, геології, хімії, фізики, соціології, теорії культури, економіки й навіть теології [96].

Якщо розглядати екологію з філософсько-антропологічної точки зору, то виправданою стає проблематика нової галузі екології – *екології людини*. Термін «екологія людини» ввійшов у наукову літературу в 1921 році. Проте ще у ХІХ ст. видатний російський фізіолог І.М. Сеченов писав, що зрозуміти людину можна лише в єдності плоті, духу та при-

роди, частиною якої вона є, і майбутнє науки про людину лежить на шляхах об'єднання цих трьох складових. Екологія людини, як комплексна наука, вивчає відносини людини, індивіда і навколишнього середовища. Вона сприяє збереженню і зміцненню здоров'я, розвитку фізичних та психічних можливостей людини [31; с. 37].

Американський еколог Е. Одум визначає екологію людини як екологію біологічного виду *homo sapiens* і вважає, що екологія людини може розглядатися подібно до екології рослин, тварин, мікроорганізмів, грибів як розділ біологічної екології [95]. Цієї точки зору дотримується і Г. Білявський, який поділяє екологію залежно від об'єкта досліджень на теоретичну і прикладну [3]. До теоретичної екології належать біоекологічні науки, які є фундаментом екологічної науки, прикладна ж розглядає соціокультурну сферу людини, умови її існування.

Існують і інші погляди на місце екології людини. Так, Г.О. Бачинський виділяє соціоекологію як наднауку, як окремий напрям, який, на його думку, сформувався на стику медичної географії і гігієни. Він виділяє і екологію людини. М. Реймерс та М. Хижняк і А. Нагорна **виділяють екологію людини в окремий напрям сучасної екології**, що містить і «соціоекологію», яка, за їх визначенням, вивчає всю сукупність відносин соціальних груп суспільства з природою.

Згідно з сучасними науковими підходами, екологія людини – це спільний науковий підрозділ соціоекології та медицини, що вивчає медико-біологічні аспекти гармонізації відносин між суспільством та природою [13; с. 98]. За словами російського академіка В.П. Казначєєва, екологія людини – комплексний міждисциплінарний науковий напрям, що досліджує закономірності взаємодії популяцій людей з навколишнім середовищем, проблеми розвитку народонаселення у процесі цієї взаємодії, проблеми цілеспрямованого керування збереженням та розвитком здоров'я населення, вдосконалення виду *homo sapiens* [16].

Подібне трактування екології людини охоплює і ряд суміжних, самостійних наукових напрямків, включаючи демографію, економіку, психологію, філософію, політологію, соціологію, економічну географію тощо. Кожна з цих сфер здатна чинити певний зовнішній вплив на людину. Проте наслідки такого впливу визначатимуться внутрішнім змістом людини, її психічною сталістю і фізичним станом, а також умінням черпати енергію з природних джерел. Відповідно до уявлень В. Вернадського, людина – складова частина живої речовини Землі,

певного еволюційного типу, нерозривно пов'язана у своєму розвитку й існуванні з усією біосферою нашої планети. Одночасно вона має можливості обміну енергетичними категоріями з навколишнім середовищем, природою, що є недоступним для інших живих істот [11; с. 45–47].

Професор П. Петрова вважає: «На сьогодні ми цілком обґрунтовано можемо сказати, що екологія людини – це не лише міждисциплінарна галузь, конгломерат наук, а й наука про людину минулого, сьогодення та майбутнього. Рішення глобальних людських проблем, зокрема екологічних, можливе лише з урахуванням синтезу знань і колективних зусиль, спрямованих на розв'язання цих проблем» [28, с. 36].

Досліджуючи проблемне поле екології, варто відзначити, що вивчення екології як взаємовідносин рівноцінних складових – людини і природи – не впливає з сучасних постмодерних філософських ідей, а має глибокі історичні корені та ґрунтується на прадавній традиції пізнання природи й еволюції світу. Існування людства завжди базувалось на безперервній взаємодії, постійному обміні речовин та енергії з навколишнім середовищем [31; с. 154]. Останнє, своєю чергою, не перестає забезпечувати нормальну життєдіяльність організму людини, яка з початку періоду ембріонального розвитку до кінця життя контактує з компонентами цього середовища, забезпечуючи власну регенерацію та природовідтворення.

Давньогрецький софіст Протагор вважав даром Епіметея піклування про те, щоб жоден вид не вимер. У часи Середньовіччя природу охороняли як «ласку, послану Богом» для людського існування. Епоха Відродження з новими відкриттями континентів, книгодрукуванням та появою багатьох філософських течій також вважала природу невід'ємною частиною людського розвитку та відкидала можливість існування людського життя поза природним існуванням. З ускладненням суспільних відносин, збільшенням тиску людини на природу, пов'язаним із розвитком промисловості в XV–XVIII ст., досягнуто значних успіхів у будівництві, техніці, хімії, вивченні й освоєнні Світового океану.

З XVIII і до першої половини XX ст., в період бурхливого розвитку фізики, хімії, техніки, винайдення парового й електричного двигунів, освоєння атомної енергії, розвитку авіації кількість населення перевищила 3,5 млрд. осіб, негативні екологічні процеси почали набувати глобального характеру, хоча ще не досягли кризових масштабів.

У 20-ті роки ХХ ст. під впливом ідей екології та соціологічних досліджень процесів урбанізації вчені почали досліджувати розвиток соціальної екології як системи наукового знання. Для соціології принциповою була ідея К. Маркса про те, що природа – це тіло людини, і вона повинна розумно його використовувати [27]. Остання половина ХХ ст. стала періодом активного розвитку атомної енергетики та хімічних технологій. У результаті це призвело до екологічної кризи, яка проявлялась у виснаженні природних ресурсів, забрудненні довкілля, деградації біосфери. Крім цього, очевидними у своїх наслідках стали суперіндустріалізація, суперхімізація, супермілітаризація та суперспоживання. Доречно звернути увагу ще й на той факт, що ХХ ст. на тлі екологічних криз та катастроф інтенсивно та перманентно інсталює і поглиблює духовну кризу людства. Власне остання до кінця ХХ ст. здебільшого залишається поза межами уваги науковців і не розглядається як надактуальне та системне явище.

Початок ХХІ ст. також є складним і вирішальним періодом в історії людства. Вчені говорять, що це період цивілізаційно негативних факторів, серед яких: занепад людської моралі; зростання бідності, злочинності; підвищення агресивності; поширення хвороб (СНІДу й онкологічних); деградація природи; загострення до критичного рівня конфлікту між техносферою та біосферою. І відбувалося це на тлі Чорнобильської аварії, Фукусіми і багатьох інших антропогенних катастроф, які призвели врешті-решт до глобального потепління, що ставить під загрозу виживання людини як виду. Тут варто згадати і про збільшення народонаселення планети, що значною мірою збільшує навантаження на природу, на біосферу землі.

Людина – це передовсім свідомість, душа, культура. Тому коли людське «єго» домінує над природним «єко» і це домінування не контролюється висококультурним, високодисциплінованим та високодуховним началом, то наслідки, безсумнівно, будуть не надто оптимістичними. З огляду на це можна говорити, що «людина стала жертвою природних катастроф», а «природа зазнала катастрофічно руйнівного цунамі під назвою «людина». У цьому контексті доречним буде фокусування уваги на **екології культури**, оскільки у її сфері формується свідомість людини, її «єго» та «єко».

Екологію культури називають одним з універсальних феноменів, здатних синтезувати гуманізацію та екологізацію природних умов задля

забезпечення гармонійного функціонування системи «людина – природа – суспільство».

Вчені виробили протилежний антропоцентричному – неантропоцентричний варіант, тобто вчення про універсалістську етику (А. Швейцера), в основу якої покладений принцип *благоговіння перед життям*. Останній вважав, що не можна визначити, яка з форм життя найбільш цінна і не можна віддавати перевагу одній з них. Всі форми життя рівноцінні. Повага до життя є підставою моралі і критерієм морального вибору [33; с. 61]. Американський філософ Е. Ласло вважає, що нова етика повинна ґрунтуватися на вимогах адаптації людства до навколишнього природного середовища. Така етика може бути створена на основі ідеалу поваги до природних систем. Однією з вимог екологічної етики є турбота про природні умови існування майбутніх поколінь [39; с. 100].

Одним із перших феномен «екології культури» досліджував Д. Лихачов. Власне, він і запропонував розрізняти традиційну біологічну екологію та екологію культури. Біологічна екологія займається охороною та відновленням природного середовища, а культурна – збереженням культурного середовища, пам'яток культури. Обидва ці завдання важливі. Зберігати пам'ятник і ландшафт потрібно разом, а не окремо. Д. Лихачов звертає увагу на те, що втрати пам'яток культури невідновні [42; с. 110].

Екологія культури є базовою системою культурно-антропологічних цінностей, і це є однією зі складових екології особистості, це сприяє формуванню загальнолюдських, етнічних, національних, особистісних доктрин. За словами Д. Лихачова, екологія культури актуалізує культурно-антропологічні цінності, що створюють змістовне наповнення (ядро) культури в системі «людина – природа – суспільство» в аспекті її домінуючих ланцюжків, що репрезентують культурну екосистему, національну «концептосферу», всебічно реалізовану в «культурних текстах» [42; с. 24].

Екологія культури – це матриця формування людини і світу в глобалізованому просторі, що сприяє переходу до ноосфери, уникненню та попередженню деструктивних, антигуманістичних процесів у політичній, військовій, інформаційній, економічній, технологічній, екологічній, соціальній, культурній та ін. сферах [42; с. 21].

Про нерозривність природних та соціокультурних факторів свідчать філософські концепції Ш. Монтеск'є, П. Сорокіна, Т. Мальтуса та ін. Як кліматичні зміни впливають на народонаселення та зміни в соціальній структурі суспільства, так і своєрідність менталітету, характеру народу визначається в кожному географічному, культурному, часовому просторах. Так, Ш. Монтеск'є у відомій праці «Про дух законів» писав про те, що «народи жарких кліматів боязкі, як старі; народи холодних кліматів відважні, як юнаки» [31; с. 39–42]. П. Сорокін вважав, що природні умови перш за все впливають на характер політичної системи. Він стверджував, що демократичні системи отримали розвиток у країнах, які мають захисні природні кордони (Швейцарії, Ірландії, Ісландії та ін.), а країни, що мають відкриті кордони, більш схильні до агресії та конфліктів. Народи, що живуть у менш сприятливих умовах, були змушені виробляти в собі такі культурну програму та систему соціальних зв'язків, які дозволяли їм виживати і навіть процвітати. Соціальна та ментально-культурна модель цих народів виділяється працьовитістю, наполегливістю, згуртованістю. І навпаки, чимало народів, які проживають у сприятливих умовах, виявляються «зніженими» та дещо розбещеними, в їх традиціях меншою мірою реалізується акцент на згуртованості і працьовитості. М. Бердяєв, досліджуючи взаємозв'язки та взаємозалежності націй та природно-географічних умов у праці «Російська ідея», порівнював «пейзаж душі» російської людини з пейзажем тієї землі, на якій вона формувалася: та сама неосяжність, відсутність будь-яких меж, спрямованість у нескінченне, широта [60].

Беручи до уваги зазначене вище, маємо підстави стверджувати, що культура є неодмінним складником екології соціального, культурного, політичного та правового простору. Засміченість мисленнево-поведінкових реакцій людей у сучасному світі призводить до матеріалізації негативних матриць, що знищують людину як фізіологічно, так і психологічно. Низький рівень культури громадян все частіше призводить до псевдомультікультурності, масовизації та вульгаризації усіх сфер життя, створюючи таким чином передумови соціальних патологій, наслідковими формами яких є авторитарні режими, невинуватий тотальний імператив, насилля, численні жертви та ін. Тобто екологія культури, як і екологія природи, залежить від формату та стратегічного вектора діяльності людини, від аксіологічної шкали стилів її поведінки та ін.

Водночас екологія культури наділена рисами автономності поряд з екологією в традиційному розумінні цього слова. На думку дослідників, ця автономність проявляється в тому, що розвиток культури відбувається значно швидше, аніж розвиток природи. Культурні трансформації й революції (в науці, техніці, мистецтві та ін.) відбувалися при відносно незмінних природних умовах і не були пов'язані з ними безпосередньо. Так звана «арабська весна» 2011 року не виникла внаслідок зміни природних чи кліматичних умов і не була зумовлена дефіцитом продуктів споживання чи іншими природними показниками – першопричини її лежать виключно у соціальній площині. Власне тут потрібно говорити про формування **екологічної культури**, яка передбачає перебудову світогляду, створення нової системи цінностей, формування повноцінного і цивілізованого правового поля, відмову від споживацького підходу до природи, формування у людини здатності адекватно оцінювати свої потреби з урахуванням можливостей природи. Представники Римського клубу говорять про необхідність відмови від колишнього антропоцентризму, який проявлявся в орієнтації культури виключно на людину та її потреби, і при цьому ігнорувалися потреби самої оточуючої дійсності.

У науковій сфері актуальним є також застосування достатньо нового терміна «*екологічний егоїзм*» (тобто «національний егоїзм в екологічній сфері») [61; с. 142]. Перш за все це визначення стосується слабозрозумітих країн, де спостерігається дефіцит як етико-правових важелів культури, так і матеріальних ресурсів, де забрудненість несуть не лише технологічні процеси, а й вульгарне ставлення до оточуючого середовища. Тут йдеться не лише про відсталі райони Південної Америки, Африки чи Азії, але й про процеси, які мають місце на пострадянському просторі. Ліквідація індустріальних гігантів (заводів, колгоспів, фабрик, військових частин і т.д.); розбудова приватних підприємств, які не прагнуть витратити кошти на безвідходне виробництво та інші засоби захисту навколишнього середовища; масове винищення лісів навколо мегаполісів і забудова елітними котеджами; безконтрольне винищення «зелених зон», тайги, лісів, заповідників та заказників; масові забруднення водоймищ нечистотами (за перевіреними даними, у Карпатському регіоні лише близько десяти відсотків котеджів, що появились упродовж останнього десятиліття, оснащені очисними спорудами, які відповідають екологічним нормам); спонтанно створені

сміттєзвалища навколо міст, сіл, на берегах річок та ін. угідь викликають ситуацію, яка унеможливує повноцінне життя людини як біологічного виду.

На східноєвропейському просторі декларативні заяви та імітаційні прагнення називаються «патріотом своєї держави», бездарні та мертво-народжені закони на фоні гіпертрофованих апетитів від місцевих чиновників до навколопрезидентської олігархічної кліки *призводять до тотального сепсисного ураження не лише довілля, а й свідомості народу*. Свідченням цього є тотальне розкрадання природних ресурсів, перед яким довілля стає беззахисним немовлям.

Розглядаючи екологію соціального життя як існування людини в соціумі, її діяльність, способи поведінки, маємо підстави говорити про необхідність постановки в цьому контексті питань *екології політики*. Остання, як одна з організуючих та визначальних засад суспільного життя, стає базовим елементом ефективності функціонування правових норм, правил, формування ціннісних орієнтирів з урахуванням історичної взаємодетермінованості, сучасних глобалізованих тенденцій та ін.

Поняття «екологія політики» сьогодні знаходиться у зародковому стані і не є таким, що розробляється в наукових колах. Однак це не є ознакою неактуальності, а лише свідченням того, що світова спільнота, особливо східноєвропейський геополітичний простір, за своїми меркантильними та владнопристрасними митарствами не дійшли до усвідомлення необхідності формувати екологічно збалансований «політичний та дискурсивний біоценоз».

Сам термін «політична екологія», введений П. Друкером, застосовується для означення впливу політичних рішень на екологічні проблеми і зворотного впливу екологічних чинників на політичну сферу. Сучасна українська дослідниця, соціолог Л. Нагорна доводить необхідність імплементації цього термінопоняття в політичну, соціальну науку. Вона стверджує, що предметом дослідження зазначеної дисципліни повинні бути негативні фактори впливу політичних рішень і дій на природно-соціальне та духовне довілля. Інакше кажучи, *чистота норм політичної етики на всіх рівнях владних структур та громадських об'єднань, їх дотримання та розвиток* повинні стати основою нової галузевої дисципліни у галузі політології, соціології чи ін. суспільствознавчих наук [53; с. 5–7].

Перехідні суспільства, яскравими репрезентантами яких є країни Східної Європи, Азії та Африки, що характеризуються періодичними «точками біфуркації» (події в історії, після яких суспільний розвиток набирає непрогнозованих наслідків, може змінюватись в найнеочікуваніший спосіб, форму державного режиму чи спосіб державного правління), демонструють факти «забрудненості» не лише довколишнього природного середовища, але й соціокультурного простору. Очевидним на сьогодні є той факт, що недотримання етичних норм та заангажованість нормативно-правової бази у посттоталітарних (чи ще й досі авторитарних) режимах є джерелом періодичних спалахів криз в економіці, політиці, бізнесі, врядуванні і т.д. Саме тому можемо припустити, що доказом глобальної кризи сучасних посттоталітарних держав, їх маргіналізованості та симулятивності є саме дезорганізованість політико-правового простору, патологічний егоцентризм партій та олігархічних кланів тощо. Відсутність громадянської відповідальності та гуманізму у громадян закладає «бомбу сповільненої дії», яка в майбутньому може стати причиною зникнення не лише окремих держав, а й цілих націй. Інакше кажучи, є небезпека перетворення всього східнослов'янського простору у «зону відчуження», своєрідну «30-кілометрову зону», але не лише у територіально-географічному, а й у культурно-політичному, етнічному, демографічному, духовному та ін. аспектах.

Доктор історичних наук Ю. Клімов схиляється до думки, що проблема визначення *«екологічної політики»* на сьогодні постала особливо гостро, та вбачає необхідність введення в рамках політології міжгалузевої дисципліни – екології політики. «Якщо раніше прийнято було під екологією розуміти політику, спрямовану на охорону здоров'я та навколишнього середовища, раціональне використання природних ресурсів, то на сьогодні в це поняття потрібно вкладати *необхідність збереження соціосфери, що відповідає за нормальний рівень життєдіяльності, психологічної стійкості та безпеки людини»* [38; с. 170]. *З огляду на це варто поставити питання про характерологічні ознаки, які повинні бути притаманні природі політики, політичного біоценозу на противагу штучності, імітативності...*

Отже, спробуємо окреслити дані ознаки трьома наступними пунктами:

– *моральність*: сучасні дослідники: психологи, медики, соціологи – дедалі частіше однією з причин наявного стану речей називають кризу

людської душі. Тому питання збереження духовності (від «дух» – як стійка незмінна субстанція, здатна протистояти негативним впливам чи спокусам) кожного громадянина і цілої спільноти у державі загалом дедалі частіше у своїх наукових розвідках пропонують розглядати крізь призму морального оздоровлення суспільства, формування духовних орієнтирів, цінностей та відповідних моделей поведінки. Нормотворчість, формування та впровадження в життя екології правової системи, законодавства може стати підґрунтям для створення чесних, відкритих «правил гри» безвідносно до соціального статусу;

– *стійкість та цілісність*: постійне й планомірне відстоювання своїх життєвих цінностей, що не загрожують знищенню чи пошкодженню природного середовища; нонконформізм у намаганні інших суб'єктів нав'язати точку зору утилітарного використання природних ресурсів та вміння налагоджувати природний діалог з природничими процесами, черпати в них «сили та енергію» (подібно до пасіонаріїв у теорії Л. Гумільова). Комплексним показником, що характеризує стан будь-якої людської популяції, є рівень здоров'я її представників. За сучасними уявленнями, здоров'я – це природний стан організму, що характеризується його повною рівновагою з біосферою і відсутністю будь-яких хворобливих змін. Саме тому цілісність психічного, психологічного, фізичного здоров'я при основній ролі духовно-моральних устремлінь повинна стати підґрунтям для виправлення не лише екологічної, але й соціально-політичної, економічної, культурної, мовної картин світу;

– *відповідальність* та усвідомлення усього ланцюга наслідків (як позитивних, так і негативних). Духовна та фізична деградація людини становить реальну загрозу, тому прогнозування та попередження її є неабияк актуальними. За словами М. Мойсеєва, людство на порозі XXI ст. підійшло до краю історичного розвитку, який може тлумачитись як певний рубіж, що відділяє людське існування від деградації. Меркантилізм сучасної людини та утилітарний підхід до усього оточуючого не лише повсюдно засмічує природний та інформаційний простір, а й деформує індивідуальну свободу, стає перешкодою для повноцінного розвитку людства як виду. Тому необхідною стає чітка прогнозованість результатів культурно-історичного досвіду людини, вміння моделювати його таким чином, щоб якомога менше здійснювати негативний вплив на подальший еволюційний процес. Відповідальність повинна вира-

жати́сь і у рівні професіоналізму, відповідальності та відповідності поведінки у контексті отриманих знань та технологій.

Узагальнюючи вищесказане, варто зазначити, що основними принципами екологічно збалансованої політики та дискурсу мають стати *відповідальність, відкритість та чесна гра за відомими правилами*; моральність; етичний баланс «очищення» державного режиму від системних проявів авторитаризму; а також очищення політико-правового простору від відвертого фарисейства і цинізму.

Якщо «природний» Чорнобиль призвів до одномоментного вибуху та викиду радіації, то «чорнобиль духовний» має не менш згубні тотальні та довгодіючі результати. Більше того, якщо чорнобильська радіація тією чи іншою мірою поглинається природою, нейтралізується нею і передбачає певні періоди піврозпаду, у результаті все ж залишає шанс природі на відновлення та самореабілітацію, то «чорнобиль духовний» не залишає жодного варіанта на будь-яке відновлення чи відродження. Наслідком морально-психологічної деградації, аксіологічного нівелювання є повне самознищення та асиміляція.

Таким чином, «духовний чорнобиль» – термін, під яким можемо розуміти природну, морально-ціннісну, духовну спустошеність людини. Інакше кажучи, економічна, етнокультурна, соціополітична та ін. турбулентність завдає тотальної та системної руйнації культури, де реабілітаційні процеси у зазначеному варіанті є непередбачуваними. Результатом такої «турбулентності» є духовне, моральне, культурне знищення, після якого настає фаза фізичної смерті. Доброю ілюстрацією цього є пізня епоха культури Давньої Греції чи Риму. Зовсім не народи півночі (так звані «варвари») знищили Рим, а власне варварство стало основною причиною колапсу давньоримської культури.

На думку фахівців, саме турбулентність або невизначеність, хиткість, неврівноваженість та розбалансованість має місце у політиці пострадянських держав, стає головною ознакою політики цього простору. Інакше кажучи, це симптоматична картина відсутності культури як такої.

Таким чином, екологія політики та політичного дискурсу у контексті екології природи, культури, людини повинна стати не лише новою дисциплінарною галуззю сучасних гуманітарних знань, але й інформаційним «перезавантаженням», формуванням нового соціокультурного, політико-економічного, інформаційно-комунікативного простору, у який були б інстальовані якісно нові моделі та правила

поведінки, нові етичні стандарти, які б у кінцевому результаті надали екологічно гармонізованої форми існуванню людської культури.

Отже, ми говоримо про екологію не лише у світі живої та неживої природи, але й соціокультурного та духовного простору людини, одним з найважливіших елементів якого є **інформація**. Саме від наповненості та змістовності, адекватності, толерантності та збалансованості дискурсних форм залежить формування світоглядних, ціннісних, етичних установок, мотиваційних факторів. Поряд з проблемою формування екології культури, соціуму, політики давно назріла проблема «чистоти» інформаційного простору, екології інформаційного «довкілля», його тестування на достовірність та толерантність.

Сьогодні легкий доступ до інформації, особливо в інтернет-мережі, ще не є гарантією доступу до інформації, яка адекватно відображає реальність. У цьому контексті перед фахівцями постають кілька ключових проблем:

- криза інформації (недостатність необхідної та об'єктивної інформації, складність доступу до неї);
- криза вибору інформації (суміжна інформація, що створює різного роду відхилення та відволікає від суті, самого змісту інформації);
- свідомо деформована, викривлена та засмічена або абсолютно спотворена інформація.

Проблема «чистоти» інформаційних потоків стала особливо гострою саме зараз у зв'язку з інформаційною тоталізацією та вибухом, який стався впродовж останніх десятиліть. У результаті цього «вибуху» найбільше постраждала людина. І постраждала не лише через надмірність, «шквал» інформаційних потоків, а й через їх **патологічну забрудненість**, здатність докорінно змінювати екологічно виважені стандарти людського буття і вносити компоненти, які є несумісними з повноцінним життям людини та культури.

З надшвидким оновленням інформації оновлюються й основні загрози, пов'язані з користуванням нею. Тому дедалі частіше війни зі збройних перетворюються на інформаційні, боротьба за першість у здобутті інформації трансформує людські цінності у хижацькі інстинкти. За словами російського філософа С. Расторгуєва («Філософія інформаційної війни»), інформаційними є відкриті чи приховані **цілеспрямовані інформаційні впливи** систем одна на одну з метою отримання певного прибутку, матеріальних чи нематеріальних благ [44].

«Забрудненість» та спотворення потоків інформації значною мірою несуть і засоби масової інформації. Щоденне подання матеріалів з негативним забарвленням створює для людини вакуум довіри чи відчуття недовіри, а відповідно й недовіри до усієї системи. Яскравою ілюстрацією цього є описані Оруелом у відомій праці «1984» події, коли тотальність нагляду та публічність усіх сфер життя (включаючи інтимні) стають для людини такою собі «золотою кліткою», вирватись з якої неможливо.

Одним із чинників, що призводять до засмічення інформаційного поля, є *маніпулятивні практики та різного роду психотехнології* (до прикладу, НЛП), а також максимальне використання політичної риторики, бо, власне, вони практикують доступ до свідомості людини як нормальний акт. Користування ним та керування реакціями є звичними для цих методів. Інформаційні технології стають провідною галуззю розвитку та важелем маніпулювання не лише інформаційним полем, комп'ютерними системами та штучним інтелектом, але й свідомістю та діяльністю загалом народних мас.

Фактор маніпулятивних технологій не є єдиним у процесі «забруднення» інформаційного простору. Непрофесіоналізм чи явище «замовленості» політика або журналіста, його відверто цинічна поведінка призводять до деградації екології суспільного життя і у геометричній прогресії тиражують відвертий цинізм та публічне фарисейство. Фальсифікація суспільно вагомих подій, фактів, коментарів, подання під свідомо деформованим кутом зору (з використанням так званого 25 кадру чи інших технологій) – все це ознаки дезекологізації інформаційного середовища. Крім того, останнім часом на теренах Східної Європи досить поширеним явищем стало подолання переважно негативної інформації про окремих політиків, партії та ін. за умов відсутності будь-якого доступу до засобів масової інформації того суб'єкта, який є предметом обговорення. Тобто об'єкт обговорень (тут суб'єкт, особа) позбавляється можливості сказати будь-що на свій захист. Це породжує в основній масі народу відчуття страху, зневіри та невпевненості у справедливості закону.

Термінопоняття «екологія інформаційного середовища» застосовується до усього європейського простору. Так, у Росії термін вперше впроваджений Указом Б. Єльцина у 1993 році. Указ передбачав «зменшення рівня інформаційного забруднення телепередач, підвищення

вимог до культурного рівня громадян» [76, с. 78–80]. Однак далі декларацій та офіційних заяв чиновників про об'єктивність (правдивість) інформації не йдеться. Сучасне інформаційне суспільство потребує чистої інформації, яка не буде викривленою статистикою радянського зразка, а зорієнтованою на впорядкування, очищення та екологічно-правове структурування усіх мас-медійних, інформаційно-комунікативних та ін. потоків.

Проектуючи екологію інформаційного простору на сучасні процеси пострадянського політико-правового простору, можемо відзначити один із позитивних факторів – Закон України «Про доступ до публічної інформації». Він не тільки **гарантує** кожному громадянину право на отримання будь-якої необхідної йому інформації, а й насамперед дозволяє безперешкодно використовувати її у власних цілях. Але цей закон, як і більшість законів України, має швидше декларативний характер або є відвертою фікцією. Партійні, політичні діячі, журналісти та ін., які не співпрацюють з чинною владою, можуть у будь-який момент стати жертвою системи (яскравий приклад – історія Г. Гонгадзе), і їх доступ до об'єктивної інформаційної бази є обмеженим.

Слід зазначити, що в Україні існує низка аналітичних центрів (Інститут трансформації суспільства, УНЦПД, «Новий Громадянин», «Центр політичних студій та аналітики» та ін.), які проводять навчання громадян та державних службовців із ознайомленням з конкретними механізмами роботи з цим законом. Але ці факти залишаються самотніми і ніяк не впливають на загальний клімат та «здоров'я» інформаційного простору. Однією з причин цього є менталітет українських громадян, які не здатні до самоорганізації, не спроможні очистити навколишнє (і власне) екологічне, культурне, соціополітичне, інформаційне і т.п. середовище. Тобто так, як усі, українці звикли до бездоріжжя і щоденно мовчки добираються до місця роботи попри відкриті люки, розбиті асфальтні покриття; звикли до гір сміття посеред міста, до розмальованих під'їздів та ліфтів, до екологічно брудної питної води, до вживання продуктів невідомого походження з невідомим хімічним складом... І це все не викликає шквалу обурення, колективного спротиву і відмови користуватись зазначеними речами. **Натомість тотальна адаптація до бруду, звикання до нечистот породжує модель звикання і до інформаційного бруду** – виробляється тотальний імунітет до такого інформаційного сепсису, і така адаптація

дає результат «мирного співіснування». Однак така форма співіснування лише відтягує колапсичний фінал, а не ліквідує його.

У контексті сказаного звернемо увагу на думку А. Печчеї, який серед основних причин глобальної екологічної кризи бачить недоліки у психології і моралі людини – її жадібності, егоїзмі, схильності творити зло та насильство тощо. «Людина, володіючи здатністю робити безліч речей, розвинула в собі ненаситний апетит до споживання і володіння, виробляючи все більше і більше та водночас залучаючи себе в порочне коло зростання, якому не видно кінця» [94].

На нашу думку, дуже влучно поставлене питання А. Печчеї – або людина повинна змінитися, або їй судилося зникнути з лиця Землі [57] – відображає глобальні проблеми виживання людства. Сприймати це потрібно без патетики та будь-якої гіперболізації. Навпаки, все стає очевидним, коли взяти до рук офіційну статистику культурного, політичного, економічного, екологічного, демографічного та ін. життя планети.

Недотримання нормотворчої бази, відсутність толерантності та чистоти взаємовідносин починаючи з елементарного міжкомунікаційного рівня завдають непоправної шкоди стабільності і повноцінному життю людини. *Доки існує недосконале законодавство, відповідальність за порушення якого не є чітко визначеною та можливою, доти не можемо говорити про екологію суспільного життя.* Оздоровлення людського буття повинно починатися з елементарного – з **повноцінного функціонування правової, законодавчої та етичної бази.**

Цікавою, на нашу думку, є програма А. Печчеї, що орієнтує людство на реалізацію кількох провідних цілей, серед яких:

1 – перша ціль визначається дослідником як «зовнішні межі». Вона орієнтує на бережливе ставлення до природи, її ресурсів, життєвого потенціалу. Мова йде про встановлення кожною людською істотою для себе особисто додаткових обмежувальних параметрів у своїй діяльності. Мислення людини у цьому контексті повинно нести новаційні ідеї, підходи, що гармонійно поєднуюватимуться з природою;

2 – друга ціль – «внутрішні межі». Вона звертає увагу на важливість врахування такого важливого фактора, як внутрішні можливості людини. Дійсно, як підкреслює мислитель, не можна безкінечно експлуатувати її пристосовницькі можливості. З цього випливає, що науково-

технологічна діяльність і соціополітичні зміни мають відбуватися таким чином, щоб не піддавати людину новим напругам і стресам;

З – третя ціль визначається як «культурна спадщина». Вона формує соціальну установку на перетворення загальнокультурних надбань у визначальний орієнтир прогресу і самовизначення людства. Людство лише тоді вважатиметься успішним, коли підтримуватиме власну ідентичність, національні особливості, культуру, творчість та унікальність. У цей час кожен громадянин, як представник конкретного типу політичної культури, соціального устрою та національної ідентичності, складатиме частину екологічної мозаїки, здатної до відновлення, регенерації та розвитку.

Однак не лише вищеперелічені фактори повинні стати джерелом екології соціального простору. Мова йде про необхідність створення *антропоекологічного моніторингу* – системи спостережень за змінами процесів життєдіяльності людей у зв'язку з впливом на них різних факторів навколишнього та соціокультурного середовища. Саме така система дала б змогу прогнозувати та уникати соціопатогенних стихійних лих.

Саме тому, що екологія є наукою, політикою, мораллю, культурою та комунікацією, дискурсом, сьогодні є необхідність виносити її проблеми на обговорення не лише у вузьких академічних школах, а й на широку аудиторію, а ключовою позицією тут повинна бути **системна оцінка** всіх складових культури сучасної людини. Будь-які фундаментальні відкриття чи зміни у галузі науки і техніки, а також соціальні та культурно-історичні, повинні вивчатись з позицій перспективності та причинно-наслідкових зв'язків. Скажімо, винайдення різних видів пластмас у ХХ ст. було зорієнтоване на благо людини, але у результаті ці винаходи перетворились у глобальну катастрофу планетарного масштабу. Це ж стосується і сфери ідеології – абсолютно утопічні ідеї комунізму сформували полчища фанів. Ідеї миру, добра, любові, толерантності, жертвовності, терпимості та ін., які несе християнська мораль, етика та філософія, були уражені «комуністичним чорнобилем». Наслідком цього є мільйони люмпенів без роду, племені, історії, мови, культури – це своєрідна «культурна пластмаса», що продукувалась «для блага», а в результаті дала глобальні втрати, катастрофи, екологічні катаклізми в сенсі історії, культури, демографії.

Конференції, «круглі столи» чи різного роду обговорення на міжнародному, дипломатичному, політичному та ін. наукових рівнях визнають існування загрози екологічної катастрофи в недалекому майбутньому. Однак обговорення глобальних негараздів у відриві від моральних векторів, етичних цінностей, екокультурних факторів є безперспективним.

Отже, сьогодні ми ведемо мову про те, що на «операційному столі» (умовно) лежить молода, але переобтяжена недугами та знесилена державна система (це може бути і Європа, і планета), і їй потрібне повне й системне томографічне обстеження і встановлення точного, виваженого та об'єктивного діагнозу. Наступним етапом буде виведення методики «ліккування державної системи», яка визначатиметься не екзальтовано-параноїдальними чи меркантильно налаштованими політичними «наперсточниками» (правого або лівого скерування), а фахівцями у всіх галузях, які можуть бути об'єднані однією системно-стратегічною концепцією – **екологія людини**.

Список літератури:

1. Агаджанян Н. А. Экология человека: избранные лекции. – М. : Свет, 1994. – 340 с.
2. Андрейцев В.І. Екологія. Словник екологічних термінів і понять / В.І. Андрейцев, О. Адаменко, А. Коробченко, Й. Періжок. – Івано-Франківськ, 2000. – 231 с.
3. Андрієнко А. Довідник з охорони природи / Упоряд. А. Андрієнко, П. Фещенко. – К. : Урожай, 1985. – 248 с.
4. Бауман З. Глобализация: последствия для человека и общества. – М. : Весь мир, 2004. – 188 с.
5. Борейко В. Популярный биографо-библиографический словарь-справочник деятелей заповедного дела и охраны природы. – К. : Свет, 1995. – 224 с.
6. Борейко В. Словарь деятелей охраны природы. – К. : Свет, 2001. – 342 с.
7. Василенко Л.И. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М. : Прогресс, 1990. – 495 с.
8. Василенко Л.И. Пошуки підстав і вибір джерел екологічної етики // Питання філософії. – 1986. – № 2. – С. 25–29.

9. Вебер А. Глобальное потепление и социально-экономическое развитие // Свободная мысль. – 2007. – № 5. – С. 5–20.

10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Голов. ред. В.Т. Бусел. – К.–Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

11. Вернадский В. И. Биосфера и ноосфера. – М. : Наука, 1989. – 262 с.

12. Воронкова А.Г. О формировании политической экологии во Франции (Методологические проблемы исследований) // Проблемы и перспективы экологического образования и воспитания: Тез. докл. к республ. науч.-метод. конф. (23–25 апреля 1990 г.). – Запорожье, 1990. – С. 25–27.

13. Гардашук Т. В. Концептуальні параметри екологізму. – К. : Парапан, 2005. – 200 с.

14. Гардашук Т. В. Ціннісні орієнтири природокористування // Природокористування: ціннісні та соціальні аспекти оптимізації. – К. : Наукова думка, 1992. – С. 57–65.

15. Герасимов В. Экология информационного пространства // Всероссийская научная конференция «Бренное и вечное: экология человека в современном мире». 23-24 октября 2001 года. Тезисы докладов и выступлений. Вып. 4. / Ред. кол.: Г.П. Выжлецов, И.Ф. Игнатъева; НовГУ им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2001. – С. 88–90.

16. Голубець М. А. Від біосфери до соціосфери. – Львів : Поллі, 1997. – 252 с.

17. Гончаренко М.С. Екологія людини: навч. посіб. / за ред. Н.В. Кочубей. – Суми : ВТД «Університетська книга»; К. : Видавничий дім «Княгиня Ольга», 2005. – 394 с.

18. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

19. Гуменюк О.Б. Соціальна екологія і екологія людини: програма курсу, методичні вказівки та контрольні завдання для студентів заочної форми навчання. Педагогічні науки. – Хмельницький : ТУП, 2001. – 50 с.

20. Гурбич В'ячеслав. Екологія інформаційного простору // Схід. – № 3(87). – С. 18–24.

21. Гюстав Лебон. Психология народов и масс. – М. : Академический проект, 2011. – 238 с.

22. Данилов-Данильян В.И. Глобальный экологический взрыв – главный вызов XXI века // Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 19–24.
23. Дейлі Герман. Поза зростанням: Економічна теорія сталого розвитку. Пер. з англ. – К. : Інтелсфера, 2002. – 312 с.
24. Денисюк К. Від екології душі до екології життя. – Київська правда. – 2006. – 27 квітня. – С. 1.
25. Дерябо С.Д. Две модели экологии // Человек. – 1998. – № 1. – С. 34–40.
26. Дуднікова І. Екологія і безпека життєдіяльності. Термінологічний словник / Передм. Ю.С. Шемшученко. – К. : Вища школа, 2005. – 247 с.
27. Дювиньо П. Биосфера и место в ней человека. – М., 1973. – 270 с.
28. Екологічне право. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
29. Экология информации. Серия «Журналистика и право». [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.medialaw.ru/publications/books/medialaw/comment/9.html>
30. Экология человека: словарь-справочник / Авт.-сост. Н.А. Агаджанян, И.Б. Ушаков, В.И. Торшин и др.; под общ. ред. Н.А. Агаджаняна. – М. : ММП «Экоцентр», издательская фирма «КРЮК», 1997. – 208 с.
31. Экополитология: Политология в контексте экологических проблем: учеб. пособие для вузов / Г.В. Косов, Ю.А. Харламова, С.А. Нефедов. – М. : А-Приор, 2008. – С. 214.
32. Залеський І.І., Клименко М.О. Екологія людини: підручник. – К. : Академія, 2005. – 287 с.
33. Зубаков В.А. Куда идем? К экокатастрофе или экореволуции? Часть третья.
34. Каганский В. Вопросы о пространстве маргинальности // Новое литературное обозрение. – 1999. – № 37(3). – С. 52–62.
35. Кисельов М. Екологічна політика та державотворення // Схід. – 1998. – № 4. – С. 38–42.
36. Кисельов М.М. Методологія екологічного синтезу / М.М. Кисельов, В.С. Крисаченко, Т.В. Гардашук. – К. : Наукова думка, 1995. – 158 с.

37. Кисельов М.М. Національне буття серед екологічних реалій. – К.: Тандем, 2000. – 320 с.
38. Климов Ю. Политическая экология – новое научное направление // Общественные науки и современность. – 1992. – № 6. – С. 169–179.
39. Кузнецов О.Л. Система «природа – общество – человек». Устойчивое развитие. – М. : Дубна, 2000. – 345 с.
40. Липа Ю. Не «схід чи захід», а «південь і північ». Из кн. «Призначення України» (1938 р.) // Урок української. – 2003. – № 5–6. – С. 15–16.
41. Липа Ю. Призначення України / Передм. М. Плав'юка. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – 267 с.
42. Лихачев Д. Экология культуры // Знание – сила. – 1982. – № 6. – С. 22–24.
43. Ложкин Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности // Персонал. – 2002. – № 3. – С. 78–81.
44. Максимів Л.І. Формування концепції екологічного аудиту в Україні в контексті європейської інтеграції // Екологізація економіки як інструмент сталого розвитку в умовах конкурентного середовища. – Львів : НЛТУУ Науковий вісник, 2005. – Вип. 15.7 – С. 215–220.
45. Малахов В.А. Искусство и человеческое мироотношение. – К. : Наука, 1989. – 364 с.
46. Медоуз Д.Х. За пределами роста. Предотвратит глобальную катастрофу, обеспечит устойчивое развитие. – М. : Изд. группа «Прогресс», «Панагея», 1994. – С. 294.
47. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й., Беренс В.В. Пределы роста. Доклад по проекту Римского клуба «Сложное положение человечества». – М. : Новый свет, 1991. – 260 с.
48. Медоуз Д.Х. Пределы роста. 30 лет спустя. – М. : ИКЦ «Академкнига», 2007. – 342 с.
49. Митькин А.А. О роли индивидуального и коллективного в социальной динамике // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 5. – С. 105–111.
50. Морохин Н. Словарь по гуманитарной экологии. – Вып. 17. – К. : Пропан, 2001. – 94 с.

51. Мусієнко М. Екологія. Охорона природи. Словник-довідник / М. Мусієнко, В. Серебряков, О. Борейко. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2002. – 550 с.
52. Мусієнко М. Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. – К. : Т-во «Знання», КОО, 2007. – 624 с.
53. Нагорна Л. Екологія політики: метафорична модель чи операційне поняття? // Політичний менеджмент. – 2006. – № 1. – С. 3–10.
54. Оптимізація природокористування: навч. посіб. у 5-ти т. – Т. 1. Природні ресурси: еколого-економічна оцінка / С.І. Дорогунцов, А.М. Муховиков, М.А. Хвесик. – К. : Кондор, 2004. – 291 с.
55. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. – М., 1991. – С. 319.
56. Пахарев А. Хамелеономания властных элит в условиях переходных политических систем // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 7. – С. 235–244.
57. Печчеи А. Человеческие качества. – М. : Прогресс, 1985. – 312 с.
58. Пределы роста – первый доклад Римскому клубу [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.ihst.ru/~biosphere/Mag-2/gvishiani.htm.
59. Реймерс Н.Ф. Экология (теории, законы, правила, принципы и гипотезы). – М. : Россия молодая, 1994. – 367 с.
60. Савов Г. Экология души человека – спасение человечества. ПостЧернобыль. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.postchernobyl.kiev.ua/ekologiya-dushi-cheloveka-spasenie-chelovechestva/>
61. Семенюк Н. В. Екологія людини: навч. посіб. – Хмельницький : ТУП, 2002. – 171 с.
62. Ситаров В.А. Социальная экология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 280 с.
63. Солоненко І.М. РОСІЯ. УКРАЇНА. Екологія людини [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://healthy-society.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=110:2011-06-05-07-02-38&catid=36:2011-04-19-08-30-45&Itemid=58
64. Становление экологического общества / Отв. ред. А.Д. Урсул. – Кишинев: Штиица, 1992. – 276 с.

65. Статистичний збірник «Довкілля України» за 2004 рік / Державний комітет статистики України / за ред. Ю.М. Остапчука. – К. : Парапан, 2005. – 260 с.
66. Стражний О.С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність: науково-популярне видання. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
67. Толстоухов А. Екобезпечний розвиток: пошук стратегії. – К. : Т-во «Знання», 2001. – 246 с.
68. Толстоухов А. Еколого-економічний тлумачний словник-довідник / А. Толстоухов, Л. Волкова, М. Густюк, Н. Білоус. – К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2003. – 398 с.
69. Толстоухов А. Засади концептуальних підходів до осмислення сучасної екологічної ситуації // Вісник Дніпропетровського державного ун-ту. Історія і філософія науки і техніки. – 1998. – Вип. 95. – 250 с.
70. Тоффлер Э. Третья волна. Пер. с англ. – М. : АСТ, 2002. – 776 с.
71. Философия выбора будущего // Философия и общество, 2000. – № 2. – С. 44–79.
72. Фромм Э. Иметь или быть? / Пер. с англ. / Общ. ред. В.И. Добренкова. 2-е изд., доп. – М. : Прогресс, 1990. – 330 с.
73. Чеботарева Н.Г. Экология человека. – Учеб. программа для вузов. – М., 2009. – 320 с.
74. Черешнев В.А. Экология человека в изменяющемся мире. – Екатеринбург : УРО РАН, 2008. – 570 с.
75. Черненко О. Людина. Екологія. Світ: міжнародний погляд крізь призму катастрофи // Вісник Чорнобіля. – 1999. – № 95–96. – С. 1–2.
76. Чернышев Н.А. Социальная экология: актуальность, концепция и программы. – СПб. : Речь, 2000. – 120 с.
77. Хесле В. Философия и экология / Пер. с нем. – М. : Наука, 2001. – 204 с.
78. Хижняк М.Ш. Здоров'я людини та екологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. немедичн. профілю. – К. : Здоров'я, 1995. – 230 с.
79. Хилько М.І. Концептуальні засади визначення екологічної політики Філософські проблеми гуманітарних наук. Збірка наукових праць. – К., 2009. – 500 с.
80. Шевчук В. Ноосферогенез і гармонійний розвиток / В. Шевчук, Г. Білявський, Ю. Саталкін, В. Навроцький. – К. : Геопринт, 2001. – 248 с.

81. Шлемкевич М. Галичанство. – Львів : За вільну Україну, 1997. – 104 с.
82. Шлемкевич М. Екологія душі – екологія природи // Науковий вісник. – 2006. – Вип. 16.4. – С. 163–167.
83. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К. : Фенікс, 1992. – 157 с.
84. Юрій Ф. Етногенез та менталітет українського народу. – К.: Кондор, 2008. – 262 с.
85. Янів В. Нариси до української етнопсихології. – К. : Знання, 2006. – 341 с.
86. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен : Вид-во Українського Вільного Університету, 1996. – 205 с.
87. Яцик А.В. Екологічна безпека в Україні. – К. : Генеза, 2001. – 216 с.
88. Encyklika Caritas in veritate mŁdroŃciŁ KoŃcioia dla wspiyczesnego Ńwiata // «Spoieczecstwo. Studia, prace badawcze, dokumenty z zakresu nauki spoiecznej KoŃcioia» 19: 2009, Ń 6. – 705 s.
89. Florencia Bellesi, David Lehrer, Alon Tal. Comparative Advantage: The Impact of Environmental Certification on Exports. Environmental Science & Technology, Vol 39, 2005, Ń 7. – 50 s.
90. Majka J. Wkziowe problemy katolickiej nauki spoiecznej. – Rzym-Warszawa, 1990. – S. 10.
91. Mariacski J. Troska KoŃcioia o ochronk Ńrodowiska. – Wydawnictwo: Katolicka nauka. – 110 s.
92. Meadows, D.H. and D.L., Randers J., William W. Behrens III The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind. – Universe Books, 1972. – 205 p.
93. Habermas J. The theory of Communicative Action. – London: Heinemann, 1984. – P. 150.
94. Peccei A. One hundred pages for the future: reflections of the president of the Club of Rome. – New York: Pergamon Press, 1981. – 140 s.
95. Rosenau James N. Turbulence in World Politics. – Princeton University Press, 1990. – 190 s.
96. Wyrostkiewicz Michai. Ekologia ludzka: osoba i jej Ńrodowisko z perspektywy teologicznomoralnej. – Wydawnictwo: Katolicki Uniwersytet Lubelski, 2007. – 206 s.

ФЕНОМЕН ГРОМАДЯНИНА У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ

*Людина повинна по краплині
вичавлювати з себе раба*
Антон Чехов

Найважче дається наука бути вільним

*Титанічну працю докласти потрібно
та час, щоб населення перетворити
у суспільство*

Сучасні глобалізаційні процеси, внаслідок яких розмиваються кордони та межі географічного, політичного, культурного, економічного простору, створюють умови для «дезідентифікації» індивіда з певною державою, змушують відчувати себе «громадянами світу», космополітами, вільними громадянами планети. Ці процеси є беззаперечними. Людству не unikнути їх незалежно від механізмів спротиву та антиглобалізаційних рухів. Саме тому на початку третього тисячоліття пріоритетного значення, особливо у країнах з недостатньо розвиненими інститутами демократії (якими є здебільшого постсоціалістичні країни), все більшої актуальності набуває проблема формування **громадянина як високосвідомої гармонійної індивідуальності**.

Трансформаційні процеси у країнах Центральної та Східної Європи, що у кінці ХХ ст. стали на шлях побудови демократії, свідчать про досі невизначений характер ролі і місця громадянина у суспільстві та державі. Із загальносвітовою динамікою демократичних перетворень, рухом за права людини, усвідомленням громадянами своєї соціальної ваги, ростом потреби внутрішньої волі й самореалізації актуальною постала проблема формування **нового типу мислення та самосвідомості**. Цей тип повинен бути антиподом такого як «гомосовєтікус» чи «шариковізм» (йдеться про відомий твір М. Булгакова «Собаче серце») – типу «подоби громадянина», який лише за деякими ознаками нагадує громадянина, зазвичай імітуючи цю роль.

Актуальність дослідження пов'язана насамперед з формуванням змісту і напрямків реформування сучасного українського суспільства, пошуком оптимальних моделей трансформації мислення громадян України у контексті сучасних глобалізаційних викликів. У цьому ключі особливого значення набувають соціологічні, матеріально-психологічні, ціннісно-нормативні, духовні і навіть дещо ірраціональні засади формування нової української державності. Проблема цього наукового дослідження полягає у суперечності між необхідністю розробки трансформаційної моделі подолання «радянського типу мислення» у громадян на пострадянському просторі та слабкою представленістю в науковій літературі теоретичних напрацювань, присвячених проблемі громадянськості у сучасному глобалізованому світі.

Метою даної роботи є окреслити проблеми формування громадянина в сучасному геополітичному просторі. Завдання: 1) порівняти пострадянський тип громадянина із загальноєвропейською практикою громадянства; 2) виділити ключові засади формування державою, суспільством громадянина якісно нового типу мислення.

Проблеми громадянської культури та громадянського мислення впродовж ХХ та початку ХХІ ст. турбують вчених, тому й знайшли відображення у працях українських і російських психологів та філософів: Л. Виготського, А. Леонтєва, С. Рубінштейна, В. Андрущенко, І. Зязюна, І. Ільїна, В. Кременя, Л. Сохань, В. Шинкарука, Б. Ананьєва, Г. Бала, І. Бега, М. Боришевського й інших. Крім вітчизняних дослідників, широким колом питань, пов'язаних з категорією «громадянин», займаються зарубіжні вчені: психологи, філософи, культурологи, політологи та ін. Відтак кожна наука тлумачить поняття «громадянин» виходячи зі свого предметного поля та відповідно до тих параметрів і характеристик, які відповідають методології цього наукового напрямку.

У філософському тлумаченні громадянин – це свідомий член суспільства; людина, здатна на почуття, основа яких не особисті обставини її життя, а справи всього народу, всієї країни [27; с. 81]. Громадянство невіддільне від високої особистої моральності людини, від найкращих її душевних рис: чесності, безкорисливості, нетерпимості до зла і неправди. Виконуючи обов'язки, передбачені законом, індивід повинен пам'ятати, що нехтувати ними не дозволено нікому. Тобто філософська наука розглядає поняття «громадянина» як особи піднесеної та моральної. Доречно згадати Конфуція та інших мислителів

Стародавнього Сходу. Громадянство тут пов'язане з виконанням велінь совісті, законів суспільної поведінки. Немає нічого благороднішого, ніж прагнути бути відданим сином своєї вітчизни. Адже це означає належати до числа тих, чий почуття відповідальності, обов'язку, гідності настільки сильні, що примушують людину діяти так, щоб не зганьбити честі своєї держави, навіть якщо це для неї дуже непросто чи небезпечно.

Історичний довідник тлумачить поняття «громадянства» наступним чином: громадянин – це той, хто підпорядковує особисті інтереси громадським, служить Батьківщині [18; с. 39]. Тобто тут робиться акцент на приналежності та домінанті суспільного над особистим, але це домінування, очевидно, не повинно вступати в антагоністичні стосунки з особистісним та самосвідомістю.

Дещо іншим за змістом подає визначення політологічний енциклопедичний словник: громадянин – це людина (індивід), котра ідентифікує себе з певною країною, належить до конкретної держави, перебуває під її владою і користується її заступництвом [22; с. 97]. У цьому випадку виділяється правова ознака чи приналежність до держави як правової системи.

За визначенням правознавців, громадянин – це особа, яка перебуває у постійному правовому зв'язку з певною державою. Громадянство – постійний правовий зв'язок особи з певною державою, який полягає у певних взаємних правах і обов'язках [3; с. 150]. У цій інтерпретації громадянин є перш за все юридично позиціонованим та прописаним у правовому полі, де стан свідомості та специфіка ментального світосприйняття не беруться до уваги або переносяться на інший план.

Поняття «громадянин», «громадянство» ще й психологічні, бо вимагають не просто знань, а роботи свідомості, самостійного вибору власної позиції. Бути громадянином з точки зору психології означає свідомо вибрати з усіх можливих варіантів такий вчинок, який дає душі спокій і гармонію [28; с. 53]. Основна увага зосереджена на загальній культурі, моральних орієнтирах, сформованих вихованням, самовихованням, умовами життя, середовищем. Свідомий громадянин як високоморальна особистість зі здоровою психікою відчуватиме дискомфорт від протиправного чи аморального вчинку, натомість людина, яка лише імітує стан громадянства, – задоволення від безвідповідальності за власні вчинки.

Дещо узагальнене та розмите тлумачення знаходимо у тлумачному словнику української мови: громадянин – це особа, що належить населенню якої-небудь держави, користується її правами і виконує обов'язки, встановлені законами цієї держави; доросла людина, а також форма звертання до неї [4; с. 67]. Як і у попередньому випадку, у цій дефініції нівелюється етнокультурний, соціальний, ментально-історичний досвід, беруться до уваги лише формальні чинники.

Узагальнюючи вищеназвані визначення, сформулюємо інтерпретаційне положення, на яке будемо орієнтуватись у запропонованій роботі. Особистість, котра ідентифікує себе з певною державою та етнокультурною системою, бере участь у процесах державотворення (через різні форми вияву демократії: вибори, референдуми, плебісцити), здатну свідомо дотримуватись норм і приписів держави, відповідати за власні рішення і вчинки, адекватно інтерпретувати правове поле, позбавлену релігійного чи будь-якого іншого фанатизму, можемо назвати *громадянином*.

У переважній більшості європейських держав індивіди за необхідності беруть активну участь у суспільно-політичному, соціальному, духовно-культурному житті країни. Адже високий рівень стабільності держави як системи визначають саме громадяни з високим рівнем самосвідомості. На думку польсько-американського соціолога П. Штомпки, «немає демократії без демократично налаштованих і компетентних громадян, немає капіталізму без підготовлених підприємців, немає відкритого обміну без зацікавлених учасників... Таким чином, культурні зміни і, як наслідок, зміни стилю та структури мислення, життєвих позицій і мотивації соціальних акторів – необхідна частина реформи інститутів» [29; с. 254].

Виходячи з історичної традиції, що склалась, громадянство було і залишається необхідною життєвою потребою особи. Саме поняття «громадянство» сформувалось ще 594 року до н.е., коли імператор Солон проголосив Аттику вільною і незалежною, а весь демос назвав громадянами, тобто такими, що мають право голосу на громадських зборах, а також право обирати і бути обраними [25; с. 14]. Цими правами наділялися тільки ті особи, які народилися в Аттиці. У Стародавньому світі найтяжчим покаранням вважалось вигнання з держави. Саме Сократ, судячи з платонівського діалогу «Критон», першим в історії європейської політичної думки сформулював концепцію договірних відно-

син між державою і її членами (громадянами). Пояснюючи, що будь-який громадянин, який досягнув повноліття, може, відповідно до закону, без всяких перешкод покинути державу, якщо її порядки йому не подобаються, він вказував на одне з найвищих на сьогодні прав людини, закріплених у Загальній декларації прав і свобод людини і громадянина, – право кожної людини на вільний вибір громадянства (ст. 16). Таким чином, прийняття громадянства і відповідно вихід з нього – добровільні. Тому ті громадяни, які залишаються в державі, полісі, як його члени, фактично погоджуються виконувати всі веління держави і її органів [16]. Громадянин держави, який залишається, згідно з Сократом, повинен або переконанням та іншими правомірними, ненасильницькими засобами уникнути можливості несправедливих рішень і заходів законних органів полісу та посадових осіб, або виконувати їх.

Слідом за Сократом модель громадянства розробляв Платон та досліджував Аристотель. Громадянином, на його думку, був той, хто «володів сукупністю громадянських прав, захищав поліс, брав участь в управлінні, суді» [2; с. 58].

Погляди на особливості зв'язку держави з індивідами, що проживають на її території, присутні і в Східній філософській традиції. Конфуцій (4–3 ст. до н.е.) створив концепцію «благородного мужа» як людини обов'язку, яка замість того, щоб вимагати від держави якихось гарантій (соціальної стабільності, захищеності, добробуту) перш за все висуває вимоги до себе. Екстраполюючи на сучасність, спостерігаємо протилежність: переважають безмірні (з потребою і без неї) вимоги до держави.

Якщо громадянин – це індивід, котрий належить до конкретної держави і перебуває під її владою та захистом, то громадянськість – це політична позиція громадянина стосовно процесів, що відбуваються в суспільстві та державі. Відносини суспільства з державою стають дієвими, якщо суспільство можна назвати громадянським, тобто здатним «забезпечити реальну участь громадян в управлінському процесі та контроль з їхнього боку за діяльністю держави» [21; с. 69]. Проте саме тут і виникають суперечності, які людство намагається подолати протягом кількох століть. Серед тих, хто вперше розробив концепцію громадянськості, порушив питання про місце людини-громадянина в суспільстві, відносини суспільства та держави, вжив поняття «грома-

дянське суспільство», був і Томас Гоббс. Його погляди були співзвучні з ідеями, висловленими Ф. Беконом, Г. Галілеєм, Р. Декартом та ін.

Система поглядів щодо проблем функціонування держави і прав громадян, викладена у творах «Левіафан», «Про людину», «Філософські основи вчення про громадянина», показує людину-громадянина як головну складову суспільства. Відомий філософ вважав громадянське суспільство, де панує громадянський мир, найвищим благом. Водночас, спираючись на Святе Письмо, він доводив, що люди зобов'язані укладати між собою угоди задля того, щоб припинити, унеможливити дію принципу «війна всіх проти всіх». На думку Гоббса, таку проблему люди здатні розв'язати, об'єднавшись у державу. Це можливо й необхідно зробити, оскільки за природою люди рівні, варто лише укласти між собою угоду, і настане громадянський мир [6; с. 183].

Безперечно, слід назвати й інших мислителів доби Просвітництва, Нового часу: Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Дж. Руссо, І. Канта, А. де Токвіля та інших. Але саме Гоббс проголосив пріоритет людини-громадянина, виявив обов'язкові функції держави, оскільки людина, переходячи від стану «війни всіх проти всіх» (її природний стан) до угоди про державно-суспільне життя (суспільний стан), покладається на владу держави, яка є гарантом виконання угоди.

Гуго Гроцій писав про два стани: природний і громадянський. Останній укладається тому, що не всі індивіди достатньо розумні. І лише громадяни, котрі керуються у своїх вчинках державними інтересами, можуть називатись істинними членами держави. Імануїл Кант говорив, що у державі самі громадяни у своїх діях керуються велінням розуму і моральними нормами, тобто вимогами категоричного імперативу: «дій так, щоб твої дії були зразком загального закону поведінки»; «завжди стався до всього людського в собі та в інших як до самоцілі і ніколи не стався до нього тільки як до засобу» [17; с. 140]. Інакше кажучи, не можна використовувати іншу людину як засіб для досягнення свого благополуччя. Та чи зміцнюють розвиток історичної традиції сучасні прагнення до ідентифікації себе з тією чи іншою державою?!

Рівень розвитку держави, умови праці і відпочинку, рівень стабільності і захищеності громадян у тій чи іншій державі не може бути окреслений однозначно. Крім того, фактор багатонаціональності таких держав як Великобританія, Швейцарія, Італія, Іспанія і т.д. не дає змоги об'єктивно судити про ідентифікацію особи з цією державою.

Поняття «громадянства» після Великої французької революції, тобто після безпосередньої імплементації його державою, розвинулося саме з поняття «самовизначення», що його запровадив Монтеस्क'є. Громадяни бажають зорганізувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для більшості [20; с. 83]. Саме тому громадянську спільноту утворюють відносини взаємного визнання і, з огляду на них, кожний громадянин може сподіватися на те, що інші поважатимуть його як особу вільну і рівну собі. Кожен зможе сподіватися на те, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності як унікальні особи, члени етнічної або культурної групи і як громадянина, тобто члена громадянської держави. Ця ідея самовизначення політичної спільноти набула конкретної правової форми у низці конституцій і фактично в усіх політичних системах Західної Європи та Сполучених Штатів.

Створення правового поля для закріплення прав громадян та загального розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання своїх зобов'язань перед державою. Саме тому людство задекларувало свої прагнення визнавати гідність людини найвищою соціальною цінністю. Загальна декларація прав людини і громадянина поставила статус індивіда у державі на порядок вище, закріпила гарантування правових основ людини в державі. Крім того, стаття 14 Загальної декларації прав людини і громадянина створила гарантії вільного вибору країни, до якої бажає належати особистість: «Кожна людина має право вільно пересуватися й обирати собі місце проживання у межах кожної держави». Мова йде про те, що індивід може сам визначати місце свого проживання чи приналежності до тієї або іншої спільноти. Відповідно якщо є гарантії (а саме: визнання Загальною декларацією права кожної людини на громадянство), повинні існувати й обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток особи. Громадянська самосвідомість покликана не лише користуватись умовами, які їй надає держава чи світова спільнота, але й дотримуватись норм правового поля.

Не слід забувати і про Європейську конвенцію про громадянство. Прийнята 6 листопада 1997 року, вона служить доповненням до Загальної декларації прав людини і громадянина, закріплюючи загальні права, принципи громадянства, свободи та гарантії захисту громадян

тієї чи іншої держави. Стаття 2 Конвенції тлумачить поняття «громадянство» як «правовий зв'язок між особою та державою без зазначення етнічного походження особи» [15].

У сучасній політологічній науці склалось два підходи до тлумачення поняття громадянства: ряд дослідників твердять, що свідомість громадянина формується державою, її діяльністю, турботою про людей, відданістю державних мужів своєму народу, повагою до нього. Натомість інша частина асоціює поняття «громадянин» з тією особою, яка у своїй країні має можливості для здійснення своїх намірів щодо самовираження. З першої точки зору громадянство розуміють за аналогією з моделлю набуття членства в організації, що забезпечує правовий статус. З іншої його розуміють за аналогією з моделлю набуття членства в самовизначеній етнічній спільноті.

Р. Даль говорить про два полюси даної проблеми. В широкому розумінні громадянин – це учасник великої колективної групи починаючи від міста і закінчуючи світом. У вузькому ж значенні громадянин діє у відповідності з власними інтересами. Відповідно суспільне благо складається з суми особистих благ окремих громадян, об'єднаних на основі надійного принципу влади більшості [12].

Таким чином, вищезначені дефініції можна об'єднати у дві поляризовані групи, які окреслюють основні понятійно-дефінітивні параметри досліджуваної категорії. За першою інтерпретацією індивіди залишаються зовнішніми щодо держави, лише певним чином беручи участь у її відтворенні заради переваг організаційного членства. За іншою – громадяни інтегровані в політичну спільноту, наче частини в ціле, тобто таким чином, що можуть формувати свою особисту або соціальну ідентичність лише в площині спільних традицій та інтерсуб'єктивно визнаних інститутів. У першому випадку громадяни нічим не відрізняються від приватних осіб, які обстоюють свої дополітичні інтереси *vis-a-vis* державного апарату, тимчасом як у другому випадку громадянство може бути реалізоване лише як спільна практика самовизначення. Слабка громадянська причетність не породжує здорового громадянського суспільства. А без останнього немає і сильної (внутрішньої і зовнішньої), ненасильницької держави. Саме тому Р. Граверта трактує громадянство лише як «правовий інститут, через який окремих член нації бере участь, як активний агент, у конкретному ланцюгу державних дій» [9; с. 101].

Статус громадянина встановлюється передусім тими демократичними правами, які індивід свідомо пред'являє щодо порядку зміни свого власного матеріального правового статусу. В контексті цього вибору можемо виділити різні типи громадянства, що характеризуються набором ментальних, психологічних та соціальних ознак. У цьому контексті є сенс говорити про *«громадянина Швейцарії»*, *«громадянина Німеччини»*, *«громадянина Великобританії»* чи навіть *США*. До прикладу, нині одним з найзатребуваніших стало громадянство Канади. Щороку близько ста п'ятдесяти тисяч емігрантів стають її громадянами. Канадське громадянство цінується настільки високо, що важко повірити, що існує воно всього п'ять десятиліть. Відповідно до щорічних звітів Організації Об'єднаних Націй з 1994 року Канада оцінюється як найсприятливіша країна для проживання. Завдяки державній політиці, строгим законам щодо державного контролю зброї й надійній правовій системі Канада є надійною і безпечною країною.

На противагу вищеозначеним типам можна назвати тип, що, здавалось би, відійшов в історичне минуле, – *«громадянин Радянського Союзу»*. Хоча, за деякими спостереженнями, саме ця ідентифікація залишається домінуючою у половині з країн, які входили до складу СРСР. Тому тут радше йдеться не про громадянина в сучасному європейському розумінні цього слова, а про людину як біологічний вид, що проживає на певній території. Зазвичай у таких закритих системах особа лише імітує свою причетність до державних форм, намагається пристосуватись заради власного самозбереження себе як виду. І хоча ця бутофорія може існувати тривалий час, однак фактично про свідомий вибір ідентифікації себе з певною державою не йдеться.

У країнах Західної Європи громадянин виступає в багатьох соціальних ролях, оскільки може бути членом як політичної партії чи громадської організації, так і членом профспілкового комітету. Однак останні дослідження українського дослідника партій та партійних систем Ю. Шведа свідчать про час «кризи партійності». Особливо це виражено у пострадянських країнах. Якщо враховувати політичну ідентифікацію українських громадян, то лише шість відсотків ідентифікують себе з тієї чи іншою партією. Отже, лише мала частина громадян цікавиться політикою на рівні політичної участі. Проведені наприкінці 50-х рр. дослідження у сорока демократичних країнах світу також показують незначну участь громадян у суспільно-політичному житті країни. Мова

йде про те, що більшість громадян не відповідає «ідеалу» громадянина. Що ж приводить тоді до розмежування соціально благополучних країн, де громадянин відчуває себе соціально захищеним у правовому, соціальному, політичному полі, і неблагополучних країн, громадяни яких пристосовуються до державного режиму, нехтуючи своїми цінностями, правами і свободами?

По-перше, це **наявність правового поля** – створеного і гарантованого як державою (на рівні ненасильницької сили у вигляді контрольних органів), так і суспільством (громадянським визнанням і дотриманням встановлених правових норм). Якщо громадянин Великобританії порушить закон, він чітко знає про передбачену кару з усіма наслідками на відміну від громадянина України, який достатньо часто, не задумуючись про наслідки, скоює правопорушення, тому що знає, як оминати закон.

По-друге, це **почуття відповідальності** за власні дії та їх результати. Участь у виборах не повинна відбуватись за схемою «виграв – програв». Виграш має бути з нульовою сумою: повинна здійснюватись постійна зміна еліт при владі без зміни державного курсу. Мова йде про те, що віддання голосу за того чи іншого кандидата цілком усвідомлено повинно відповідати тим ідеологічним установкам, принципам, яких дотримується громадянин. До прикладу, якщо соціал-демократ у Німеччині впродовж цілого життя голосує за СДПН, то відчуває свою відповідальність за зроблений вибір, що дозволяє партії постійно мати своїх представників у бундестазі для захисту інтересів свого електорату. Натомість становлення країн пострадянського простору доводить відсутність не лише ціннісного орієнтування у виборі кандидата, а й розгубленість електорату перед можливістю вибору. Якщо у людини ніколи не було альтернативи, права вибору і раптово вона його отримує, то не знатиме, як ним скористатись. До прикладу, громадянин Росії проголосує швидше за «партію влади» («Єдина Росія»), аніж стане «білою вороною» чи зможе висловити протестну участь.

Суть як соціальної, так і особистої відповідальності полягає у визнанні того, що актуальні проблеми повинні постійно взаємодіяти з моральними, перевірятися останніми. З цього приводу В. Ленін писав, що не можна розривати відповідальність моральну і юридичну, норми моралі у багатьох випадках мають провідне значення. Моральне почуття відповідальності є запорукою успішного виконання кожним

своїх обов'язків. Але норми моралі повинні підкріплюватися веліннями правових норм, поки люди не навчаться діяти без будь-яких норм права [22; с. 78].

По-третє, **наявність** у громадян мінімально **необхідних знань** про те, що відповідає їх власним інтересам, який політичний вибір дозволяє їм забезпечувати інтереси інших. На основі цілісного бачення, громадяни можуть вимагати від своїх представників у парламенті звітності у забезпеченні їх прав та інтересів. У країнах Східної Європи громадяни внаслідок чи то своєї неосвіченості, чи відсутності історичного досвіду протистояння проти офіційної влади добровільно служать велінням і наказам не закону (про необхідність диктату якого писав Монтеस्क'є у відомій праці «Про дух законів»), а волі олігархічно-кланових пережитків радянського минулого. До прикладу, якщо громадянин Франції виходить на акцію протесту, бо відчуває відповідальність за своє життя і за життя решти співгромадян, то громадяни Білорусі чи Росії після останніх подій десять разів подумають, перш ніж виступати проти (базова потреба у власній безпеці візьме гору).

Очевидно, що певний рівень громадянської компетентності вимагає від громадян більшого, ніж просте сприйняття на віру тих чи інших трактувань подій (чи то партійними лідерами, чи ЗМІ): громадянин повинен навчитись розрізняти замінювачі, дійсно достойні довіри, і такі, на які не слід зважати. При цьому варто пам'ятати, що здатність до виняткової громадянської дії не дається просто так, від природи. Цю якість можна і треба в собі виховувати.

Опираючись на вищесказане, виділимо основні семантичні ознаки поняття «громадянин». Тут можна виділити такі основні складові:

Перше – це ідентифікація як самосвідомість та співвіднесення себе з певною нацією в межах держави чи території проживання. Тлумачний словник дає визначення ідентифікації (лат. *identifico* – ототожнювати) як ототожнення, прирівнювання, уподібнення, розпізнавання. Це процес розпізнавання системою або людиною іншої системи або об'єкта (людини, користувача, предмета, процесу). Психологія окреслює це поняття як вид психологічного захисту, при реалізації якого відбувається несвідоме уподібнення індивіда до того об'єкта, який йому загрожує [21; с. 147].

Ідентифікація особистості – це психологічний механізм, робота якого заснована на існуванні емоційного зв'язку індивіда з іншими

(перш за все його батьками, а потім вже певною спільнотою, державою і т.д.), що найчастіше несвідомо приводить до уподібнення до інших. На основі ідентифікації у людини відбувається формування поведінкових стереотипів, що утворюють риси особистості, визначення ціннісних орієнтацій індивідуальної ідентичності. У розумінні громадянина як самосвідомої особи певної держави формується відповідний тип мислення, мови, поведінки, що зумовлюється низкою факторів. Серед останніх: етноментальні особливості, постійне чи фрагментоване проживання на певній території, стосунки з батьками та процес виховання тощо. Питаннями ідентифікації націй та спільнот у науковій історичній традиції займалися Б. Андерсон, Л. Гумільов, Г. Касьянов та ін. Зокрема, Андерсон у своїй роботі «Уявні спільноти» говорить, що незалежно від того, де людина живе, вона відчуває спільність з іншими представниками свого етносу. І на основі цього співвідчуття утворюється нація як єдиний спільний організм, поєднаний сотнями тисяч зв'язків по всьому світу [1; с. 35]. Тут мова може йти і про те, що громадянин, навіть не проживаючи на своїй етнічній території, може співпереживати зі своїми співгромадянами, святкувати ті самі свята, дотримуватись певних традицій, адже його інтелектуальний, моральний, емпіричний та ноосферичний рівні дозволяють йому відчувати цю соціокультурну приналежність.

Друге – це обов'язок. У філософському словнику дається таке визначення обов'язку: «це сукупність моральних зобов'язань людини перед суспільством». Обов'язок виступає як нормативна категорія, що регламентує соціальні обов'язки, котрі індивід повинен виконувати в силу суспільної необхідності. Психологія трактує обов'язок як вищу моральну зобов'язаність, що стала внутрішньою якістю і стимулом вільної поведінки особистості. Це органічна необхідність, що узгоджує особисті й суспільні інтереси [23; с. 90].

З найдавніших часів обов'язок належить до головних чеснот. Права громадянина забезпечуються виконанням його обов'язків. Аристотель зауважував: *у спотвореній державі хороша людина стає поганим громадянином, а в правовій – гарним.* Але держава й спотворюється, зокрема, тоді, коли багато хороших людей (і хороших громадян) не можуть впоратися з певною кількістю поганих людей (і поганих громадян) [2; с. 60]. З усієї великої кількості теоретичних суджень про обов'язок важливо виділити і концепцію Канта, який поклав це поняття

та категорію в основу своїх пошуків сутності моральності і бачив у обов'язку головний принцип існування громадянина.

Виходячи з цього маємо підстави стверджувати, що «якість» громадянина: його зрілість, суспільна активність (громадянська позиція, громадянська діяльність) – зумовлюється мірою розвитку суспільної та індивідуальної політичної культури, вихованням, практикою соціалізації. Громадяни будують свою державу і протистоять тим, хто цьому заважає, вони є суб'єктами суспільного, державного життя. Бути громадянином – це брати участь (прямо/опосередковано) у створенні та захисті законів держави, бути підпорядкованим законам держави, бути захищеним законами держави.

Глибоке внутрішнє переконання про свідоме виконання законів держави, дотримання моральних норм і правил, що склались в історичній традиції цього народу, участь у голосуванні на виборах та різного роду плебісцитах – все це є свідченням ідентифікації себе не лише як громадянина, а й як відповідальної за власне життя особи. Скажімо, у Швейцарії саме безпосередня демократія у формі виборів, референдумів, плебісцитів допомагає кожному індивіду мати не лише право вибору, а й обов'язок його здійснення, брати на себе відповідальність за ухвалені те чи інше рішення, обрання того чи іншого народного представника.

Отож третьою складовою є відповідальність. З тлумачного словника дізнаємось, що відповідальність – це обов'язок та готовність суб'єкта відповідати за вчинені дії та їх наслідки [23; с. 52]. У сучасних українських посібниках розрізняють такі види відповідальності: адміністративну, дисциплінарну, конституційну, кримінальну, міжнародно-правову та ін. Однак серед них немає поняття «громадянська відповідальність». Громадянська відповідальність як стан самоусвідомлення та самоідентифікації включає побудову стосунків (як формальних, так і неформальних), заснованих на високоморальних цінностях, правилах поведінки, готовність відповідати за наслідки, якими б вони не виявились. Це готовність брати на себе відповідальність за свою державу, націю, етнос, відстоювати їх права, свободи, сприяти розвитку, благополуччю та безпеці. Як писав В. Липинський, «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [22; с. 198].

На конференції «Що таке свобода слова?», яка нещодавно відбулася в Києві, відомий російський журналіст Володимир Познер сказав, що громадянином є особистість, яка передусім бере на себе відповідальність. Людина, яка репрезентує рабську свідомість, безвідповідальна.

З урахуванням того, що почуттям відповідальності громадянин керується починаючи від сім'ї як найменшого осередку громадянськості до бізнесу чи ведення державних справ, В. Парсонс у своїй книзі «Публічна політика» пише: *«Неможливо навчити створювати шедеври, але можна виробити основні вміння і навички, необхідні для цього»* [21; с. 35]. Так само можна сказати і про громадянина: неможливо встановити яку-небудь загальноприйнятую модель ідеалу громадянина чи стану громадянськості індивідів у тій чи іншій державі. Натомість є сенс закладати для побудови стабільної, сильної громадянської держави першоутворюючі цеглини, серед яких дослідники виділяють толерантність, довіру, ініціативність та ін.

Отже, **толерантність** (з лат. *tolerantia* – терпимість) – терпиме ставлення до інтересів та позицій інших за умови незгоди з ними. Вона відображає здатність прийняти різноманітність життя, розуміння відносності істини в багатьох її проявах або визнання наявності інших горизонтів інтерпретацій та способів їх реалізацій. Це «здатність людини вступати з іншою людиною в плідну комунікацію на основі поваги до її своєрідності та свободи» [23; с. 257]. О. Гьоффе визначає толерантність як здатність «позначати дієвість і гарантії свободи інших, точніше, повагу до іншого світогляду і способів поведінки», вважаючи, що її сильна форма як вільне визнання іншого, його інакшості «в кінцевому підсумку ґрунтується на гідності й свободі кожної людської особистості. І толерантність, звичайно, полягає не тільки у відомій поблажливості щодо своєрідності й слабкостей ближніх». На думку О. Гьоффе, толерантна людина «прагне до співіснування на основі рівноправ'я та взаєморозуміння, використовуючи здатність увійти в становище іншого, серйозно сприйняти його й відкритися йому, досягнути й змінити себе завдяки новим ситуаціям і новій інформації» [11; с. 68]. Фактично вчений говорить про появу відносин довіри як результату толерантності.

Довіра – це ключова характеристика розвиненого людського суспільства, що виявляється як на індивідуальному рівні, так і на рівні соціальному (довіра до суспільних інститутів та держави в цілому).

Саме довіра визначає прогрес: «успіх самореалізації розвиненого суспільства залежить не від ринкових принципів, а від одного елемента культури, що поширився всюди, – від рівня довіри, що існує в суспільстві» [21; с. 105]. Слідом за Ф. Фукуямою, який у праці «Довіра: соціальні чесноти і шлях до добробуту» пише про довіру як «універсальне культурне підґрунтя інституційних перетворень», в тому числі і глобальних. Для нього довіра – це «виникаюче у членів співтовариства очікування того, що інші його члени будуть поводитися більш-менш передбачувано, чесно та з увагою до потреб оточуючих, у відповідності з деякими загальними нормами» [23; с. 99].

За визначенням довідникових джерел, термін «довіра» застосовується як категорія для позначення відкритих, позитивних взаємин між людьми (сторонами довіри), що відображають впевненість у порядності й доброзичливості іншої сторони, з котрою той, хто довіряє певну річ, знаходиться в тих чи інших стосунках [23; с. 113]. Стосунки чоловіка і жінки у шлюбі також перш за все засновуються на високому почутті довіри. Так само і в бізнесі при укладанні договорів, інвестуванні чи наданні кредитів основним правилом, внутрішньою установкою є стосунки довіри, що складаються між людьми, які укладають договір, зобов'язання тощо.

На основі довіри громадяни тієї чи іншої держави негласно укладають «Договір про цінності», якого свідомо дотримуються при прийнятті своїх рішень, обранні того чи іншого типу чи моделі поведінки. Але щоб навчитись довіряти іншому, треба перш за все навчитись довіряти собі, виробити власний світогляд (не засмічений чиїмись правилами, поглядами на красиве – потворне), бачення розвитку подій, розуміти своє призначення і рухатися в обраному напрямку. При цьому загальносуспільна спрямованість і корисність для інших визначає і особистий рівень самосвідомості, і рівень розуміння місця громадянина у державі. Тому довіра стає неодмінним аспектом, на якому базується громадянська самосвідомість.

Ініціативність, наслідком якої є громадянська активність. Походить від латинського «initiare» – «починати» та від «initium» – «вступ, початок». Тлумачний словник трактує ініціативу як мотивовану власну спонуку до якої-небудь дії [5; с. 134]. Тобто ініціативність виступає як готовність реалізовувати власні ідеї, проекти, задуми та плани, не чекаючи, поки хтось (в особі держави, родичів чи друзів) запропонує

допомогу, брати на себе відповідальність за власну самореалізацію та її наслідки з урахуванням користі, яку ці ідеї можуть принести суспільству. Як стверджував Р. Емерсон у книзі «Довіра до себе», «людина може досягнути успіху лише тоді, коли має внутрішній стрижень – власну ключову ідею, візію, яка веде її вперед. Це не означає, що слід відмовитися від класиків та нехтувати мудрими ідеями інших людей. Але потрібно завжди пам'ятати – всі ідеї всіх мудреців світу не стануть панацеєю, якщо у людини немає власних візії та поглядів на ті чи інші речі» [14].

Тому в основі ініціативності завжди присутній елемент творчості, за допомогою якої громадянин «заражає» інших, таких самих мотивованих та свідомих, до співпраці, розвитку та появи нових ідей. Як кажуть, «якщо у тебе є одне яблуко і в мене є одне яблуко, то в нас будуть два яблука. Якщо у тебе є ідея і в мене є ідея, і ми обмінємося ними, то кожен матиме чотири ідеї». Саме за такою схемою можуть встановлюватись відносини громадян у державі. Президент США Джон Кеннеді любив з цього приводу повторювати: «Не питай, що Америка зробила для тебе. Подумай, що ти зробив для Америки!»

На основі ініціативності, постійного руху та саморозвитку, критичного переосмислення поданої засобами масової комунікації інформації, громадянин вибудовує свою лінію поведінки, активно відстоює свою громадянську позицію не лише шляхом протестних акцій, мітингів, демонстрацій, але й завдяки організації широкого громадського контролю за діями влади. Так, у Швеції більша частина громадян входить щонайменше до трьох громадських організацій: одна пов'язана зі сферою професійних інтересів (скажімо, спілка юристів), інша – сфера хобі (союз рибалок), третя – вікова (спілка пенсіонерів). Якщо порівнювати таку ідентифікацію з рівнем України, то наша громадська участь є низькою і фрагментарною (лише шість відсотків дорослого населення ідентифікують себе з певною партією та вісім відсотків – з громадською організацією, серед останніх переважно молодь). Загалом права громадянської участі не лише дають можливість громадянину брати участь у демократичних процесах висловлення власної думки і волевиявлення, але й наділяють його певною спрямованою компетенцією.

Громадянин – це той, хто відчуває за собою міцну державу, де б він не був: той, хто має чим пишатися сьогодні, а не тільки посилатися на давнє героїчне минуле, до якого не мав стосунку. Ч. Тейлор у зв'язку

з цим наголошував на необхідності колективної свідомості, що постає з ідентифікації зі свідомо прийнятими традиціями певної етичної та культурної спільноти. «Питання полягає в тому, – писав він, – чи може наш патріотизм пережити маргіналізацію участі в самоуправлінні. Як бачимо, патріотизм — це звичайна ідентифікація з історичною спільнотою, ґрунтованою на певних цінностях... Але вона має бути такою, чий сутнісні цінності втілюють принцип свободи» [21; с. 89].

Мова йде про те, що громадянин не має бути просто мешканцем якоїсь країни з її офіційно отриманим громадянством. Це – соціальний тип особи, який характеризується такими суспільно значущими якостями, як розуміння та вміння поєднувати власні та суспільні й державні інтереси, почуття обов'язку (та його посиленого виконання) щодо Батьківщини (патріотизм), відповідальність за свої дії в суспільній сфері, зокрема й у співдії з іншими громадянами, організаціями тощо. Ось чому відсутність в українській історії традиції свідомого дотримання «букви і духу закону» не сприяє активній участі у процесі прийняття державних рішень. Сучасні реалії показують, що індивіду на пострадянському просторі, зокрема в Україні, легше бути «пасивним будівельним матеріалом історії», аніж бути готовим іти на спротив, критично оцінюючи дії парламенту, уряду та й усієї держави загалом (включаючи її апарат насилля). Відсутність почуття людської гідності та здатності на високому правовому рівні захищати свої права стали повсякденним явищем завдяки прихованій пропаганді держави щодо успішного «виконання основних прав і свобод людини і громадянина». У кожного народу є вибір: або плисти за течією, «галузками історії» (за Ортеґою-і-Гассетом), або брати на себе відповідальність, ставити моральні вимоги, цінності вище повсякденних. І цей вибір починається у самосвідомості кожної «маленької людини».

Громадяни будують свою державу і протистоять тим, хто цьому заважає, вони є суб'єктами суспільного, державного життя. Бути громадянином – це брати участь (прямо/опосередковано) у створенні та захисті законів держави, бути підпорядкованим законам держави, бути захищеним законами держави.

Однак як не слід будувати ідеальних моделей, що швидко приводять до ілюзій, так і не варто вважати цей процес незворотним. Адже головним джерелом набуття статусу громадянина можуть стати моральні та правові закони, яких особа дотримуватиметься не з примусу,

а свідомо, мотивовано, беручи відповідальність за невірні рішення. Моральне суспільство залежить від виконання правил, яких дотримуються всі його члени. На основі цього вибудовуватиметься довіра. Фукуяма назвав таке явище, як «громадянська релігія», коли сучасним державам вигідно, щоб члени були «віруючі», незалежно від того, якої вони релігії. Адже віруюча людина – це людина відповідальна [28; с. 238–239].

Спроможність громадянина полягає здебільшого у здатності актуалізувати ці права і домагатися дотримання принципу рівності, так само як впливати на ефективність вироблення рішень...

Психологічно комфортно людина почувається тоді, коли її середовище не вимагає від неї аморальних вчинків, тобто коли в державі встановлюється стабільний у правовому аспекті стиль життя, складаються такі умови, приймається така мораль, що люди звикають до цих правових і моральних вимог, які не суперечать одні одним. Аморальний вчинок заперечується самим життям. Коли ж людині внаслідок нестабільності політичної та соціальної систем, нездорового правового поля доводиться «роздвоюватися», постійно перебуваючи під дією аморальних, аномічних вчинків тих, хто управляє цією системою або ж хто пасивно підтримує її, відбувається руйнація всього організму...

Якщо офіційний закон, інституціональні норми не захищають інтереси людини, то людина спрямовує свою особистісну активність за межі закону, відшуковуючи шляхи, як обійти офіційні норми, «обманути» закон. У таких умовах ошуканство стає проявом, хоч і деформованим, свободи людини.

На відміну від традиції, що склалась у пострадянських країнах, де свободу вбачають переважно поза законом, у розумінні громадян західноєвропейських демократій свобода – це свобода всередині закону. Найголовнішим засобом збереження особистісної свободи для європейського громадянина є дотримання закону і його свідоме й добровільне виконання. Повага до іншої людини стала для європейця умовою підтримання закону і захисту власної свободи [7; с. 13].

Громадянин Німеччини, Франції, Бельгії і т.д. є виступає творцем, креатором створення і дотримання правового поля, усвідомлено спрямовує свої дії на самореалізацію в межах тієї правової традиції, що склалась. Відповідно, дотримуючись норм закону, громадянин твердо переконаний у своїй захищеності не лише з боку держави, але й з боку

інших громадян, що є елементами цього ж правового поля. Складається логічний ланцюжок: громадянин виконує закон – знає: поки він дотримується вимог суспільства, його права гарантовані, гідність і незалежність захищені «стінами закону», усередині яких особистість, озброєна його точним знанням, може почуватися вільно і спокійно.

Натомість сучасний пострадянський простір дає змогу прослідкувати протилежні речі. Візьмімо хоча б Росію чи Білорусь: чи почуватися громадянин захищеним, якщо, виконуючи свій громадянський обов'язок – відстоювати свій політичний вибір, може бути затриманий чи навіть побитий? Про події, які відбуваються в даний історичний момент, історики, політологи, футурологи, зазвичай говорять з обережністю. Водночас наслідки, які складаються в результаті аномічних відносин держави та громадянина, історія відкладає до чорної книги смутку. Якщо розглядати аномію (з давньогрецької мови «*anomos*» означає «беззаконний», «такий, що поза нормою», «некерований»), яка склалась у відносинах пострадянських держав з індивідами, які проживають на її території, можна спостерегти цікаву закономірність: в умовах застосування державою сили проти своїх же громадян зростає соціальна інтеграція та «загострення відчуття громадянського обов'язку». Водночас саме аномічний стан суспільства (це поняття в науковий обіг ввів французький соціолог Еміль Дюркгейм) створюють громадяни, нехтуючи як моральними, так і соціальними нормами й законами.

Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливого значення його нормам і керуються ними у своєму житті. Саме тому на пострадянському просторі виникають різного роду революції: індивіди своїми діями (бездіяльністю) нівелюють правовий простір, даючи змогу олігархічно-клановим групам маніпулювати їх діями, свідомістю, інтересами.

Сучасна нормативна криза громадянськості в Україні та інших пострадянських державах виявляється в суперечностях між формальними і неформальними суспільними нормами та у пов'язаних із цими суперечностями наслідках для поведінки людини. Сьогодні психологічно здорова або високорозвинута особистість – це політична необхідність. Соціопатичний і дисфункціональний виміри українського індивідуалізму пов'язані з тим, що він не «доростає» до публічного громадського рівня та існує винятково у царині суто егоїстичних інте-

ресів, на побутовому рівні, себто у поєднанні з інтровертністю проявляється у вигляді відомої побутової настанови «моя хата скраю». В соціальному і політичному масштабі така диспозиція дає на виході послаблення комюнітарності, соціальної синергійності та солідарності, загалом – перетворення суспільства на соціальний простір, в якому системні елементи стають антисистемними (свої – чужими для своїх), тимчасом як антисистемні елементи перетворюються на системні (чужі – своїми для своїх).

Інтровертний характер українського індивідуалізму, його спрямованість на відособлення індивіда від суспільства і від інших людей скеровує зусилля особистості на створення малого індивідуального світу, на ізоляцію в ньому, збереження себе від впливу інших людей і соціуму. Саме цим можна пояснити парадоксальність нинішньої ситуації, коли в нації індивідуалістів катастрофічно бракує соціально активних людей. Перевага індивідуально-соціальних інстинктів над політичними виражається у прагненні українського народу впродовж усього історичного розвитку до соціального порядку на рівні компактних спільнот – родини, братства, які поєднані почуттям любові, єдності [19]. *Спільноти формуються під впливом почуттів, а не розуміння необхідності чи інтересу.* Тому значно слабшим є розуміння необхідності єдності великих спільнот, яке потребує певного абстрактного розуміння.

Надмірна концентрація влади в руках однопартійної системи як традиційна ознака влади в пострадянських державах супроводжувалася обмеженням самостійності і незалежності індивіда, коли він ставився в цілковиту або часткову залежність від держави-суверена і державних чиновників, бюрократії. Держава створювала цілу мережу законів, гласних і негласних норм та санкцій, інститутів соціального контролю та маніпуляції на людину, які у своїй сукупності призначалися для забезпечення максимально можливого контролю над особистістю і максимально можливого використання людини як знаряддя держави. Саме внаслідок формування впродовж тривалого історичного періоду соціально-психологічних установок залякування та колективізму нині виникають явища девіації та непорозуміння у відносинах між особистістю, громадянином та державою.

Відомо, що жити в суспільстві й бути вільним від суспільства неможливо. Суспільство як сукупність людських індивідів, що об'єдну-

ються, не може бути абсолютним, бо, як відомо, «людина – за природою [істота] суспільна» [2; с. 27].

Таким чином, суть явища «громадянство» чітко розмежовує основні поняття правового зв'язку індивіда з державою і поняття самоусвідомленого члена суспільства, здатного брати на себе відповідальність за прийняті рішення, вмотивовано дотримуватись законів та приписів держави. Права громадянина забезпечуються виконанням його обов'язків.

Для українського простору актуальною та гострою є проблема відсутності *громадянина* як самосвідомої, ініціативної особистості, котра не лише здатна відповідати за власні прийняті рішення, але й шляхом критичної оцінки та постійного аналізу суспільно-політичних процесів, що відбуваються у країні, делегувати свої повноваження представникам народної волі. Адже здатність будувати стосунки на соціальній довірі, громадянському обов'язку та відповідальності є основними засадами демократичної держави.

У зв'язку з цим, на нашу думку, інституційний, функціональний і життєзабезпечуючий шлях до становлення *громадянина як стану самосвідомості* проглядається в орієнтації на європейську та американську модель. Довіра до себе, до своєї держави та співгромадян; ініціативність та самореалізація; відчуття обов'язку та глибока мотивація до виконання законів можуть стати першими кроками на шляху становлення громадянства у пострадянських державах. За словами відомого європейського дослідника державно-інституційних процесів М. Дюверже, «Завдання, яке слід виконати, колосальне – потрібно повернути громадянину владу над державою і відновити дійсні цілі цієї держави; потрібно, щоб громадянська байдужість поступилася місцем активній і пильній громадській свідомості; потрібно, щоб свідомість громадянина звільнилася від формалізму, який її опанував, щоб виборці і вищі керівники влади підпорядкували свою політичну діяльність суті справи, а не умовності фраз; у політичному суспільстві необхідно відновити як авторитет, так і свободу, які узурповані людьми, що торгують суспільним благом під прапором партії та ім'ям демократії» [13].

Список літератури:

1. Андерсон Б. Уявні спільноти. – К. : Критика, 2001. – 190 с.
2. Аристотель. Сочинения в 4 т. – Т. 4. – М. : Мысль, 1983. – С. 376–644.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
4. Великий тлумачний словник української мови / Упоряд. Т.В. Ковальова. – Харків : Фоліо, 2005. – 767 с.
5. Великий тлумачний словник української мови / Автор, керівник проекту і гол. редактор В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1134 с.
6. Гоббс Т. Лесіафан. – К. : Дух і літера, 2000. – 606 с.
7. Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С. Демократизация общества и развитие личности: От тоталитаризма к демократии. – К. : Наукова думка, 1992. – 230 с.
8. Головаха, Н.В. Панина. Социальное безумие: история, теория и современная практика – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
9. Граверт Р. Финансовая автономия органов местного самоуправления в ФРГ // Государство и право. – 1992. – № 10. – С. 96–107.
10. Гринчишин Д. Історичний словник. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 450 с.
11. Гьофе О. Демократія в епоху глобалізації – К. : Світ, 2007. – 436 с.
12. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности / Русский журнал [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://old.russ.ru>
13. Дюверже М. Політичні партії / Політологія в Україні [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://polityslovo.wordpress.com/першоджерела/дюверже>
14. Емерсон Р. Довіра до себе / Проект «Візія» [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.management.com.ua/vision/vis018.html>
15. Європейська конвенція про громадянство // Законодавство України [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_004

16. Загальна декларація прав людини і громадянина / Законодавство України. [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_015

17. Кант І. Критика практичного розуму. – К. : Юніверс, 2004. – 240 с.

18. Малий словник історії України / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.

19. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратагем мислення у контексті державотворчих інтенцій // Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. – Івано-Франківськ. – 2010. – № 6–7. – С. 172–185.

20. Монтескьє Ш. О духе законів. Избр. произведения. – М., 1955. – С. 163.

21. Парсонс В. Публічна політика. Вступ до теорії і практики аналізу політики. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

22. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вузів. – К. : Генеза, 1997. – 400 с.

23. Селигмен А.Б. Проблема доверия. – М. : Самиздат, 2002. – 300 с.

24. Словник лінгвістичних термінів / Уклад. Д.І. Ганич, І.С. Олійник. – К. : Вища школа, 1985.

25. Тарасенко В. Інволюційна трансформація в Україні. – Віче. – 1998. – № 6. – С. 14–16.

26. Українсько-російський психологічний тлумачний словник. – Харків: Факт, 2005. – 400 с.

27. Філософський словник / за ред. акад. В.І. Шинкарука. – 2-е перероб. вид. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 796 с.

28. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М. : ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.

29. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М., 2005. – 360 с.

30. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6.

ГЕНДЕРНА ПРОБЛЕМА В УКРАЇНІ: ПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

*Цивілізація країни вимірюється тим,
що думають і знають її жінки,
котрі передають новому поколінню
свої думки і забобони*
Едуард Лабуле

*Стать стосується не частини людини,
а цілої людини.
Стать не є однією зі сторін людини,
вона захоплює і визначає всю людину*
Микола Бердяєв

*Вільною жінка може бути лише
у вільному суспільстві*

*Як не парадоксально, але чоловік і жінка
за всю історію не навчилися бути поряд*

Свобода також має стать – чоловічу і жіночу

Впродовж останніх десятиліть світова спільнота задекларувала низку норм, стандартів у галузі забезпечення гендерної рівності. Ряд міжнародних документів, серед яких: Загальна Декларація прав людини, Конвенція ООН «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок», Декларація Тисячоліття ООН, Конвенція № 156 Міжнародної організації праці та ін., – засвідчили прагнення встановити паритетні умови та можливості для обох статей незалежно від соціального статусу чи віку. В Україні у 2005 р. прийнято Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» та відповідний Указ Президента «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» [7].

Як стверджують дослідники, уявлення про гендер у сучасному світі трансформується. В країнах ЄС та США спостерігаємо зміну легітимізованих зразків поведінки як для чоловіків, так і для жінок через зміну уявлень про чоловіче та жіноче. Відповідно до Амстердамського протоколу 1997 року гендерна рівність стала фундаментальним принципом Європейського співтовариства [17]. Попри це, питання захисту прав та свобод і можливості їх реалізації у різних країнах світу є однією з найскладніших проблем, розв'язання яких не може розглядатись поза межами права. Постановка проблеми гендеру в країнах, що трансформуються та ще не сформували систему дотримання й дієвості правових приписів і норм права, носить дещо інший характер. Це пов'язано перш за все з питаннями неврегульованості внутрішньополітичного життя, відсутності чітких правил діяльності бізнесу, влади, правових норм та регулятивів, що могли б послужити імперативом при недотриманні основних прав і свобод.

В умовах декларацій європейського вибору України особливого значення та актуальності набувають формування та реалізація державної політики відповідно до гендерних стандартів, прийнятих у розвинених державах. Однак, на відміну від останніх (тобто розвинених держав як-от Швеція, Норвегія, Франція тощо), історичні умови, звичаї, традиції, стереотипи, що пов'язують жінку з домашнім побутом, дітонародженням тощо, формують на сьогодні основну проблему: наскільки гендерна політика є затребуваною в Україні на даному етапі історичного, політичного, культурного розвитку. В цьому контексті серйозною проблемою для України є не сформованість громадської думки щодо цього питання. Крім того, самі жінки мало активні у відстоюванні своїх прав [11; с. 90]. Досвід розвинених країн, в яких стала реальністю гендерна демократія, свідчить, що важливим чинником для отримання і утримання досягнутого рівня участі жінок у владі є наявність сильного жіночого руху. Без зусиль громадськості (самих жінок) досягти значних успіхів проблематично.

Проблема гендеру, гендерної рівності та емансипації не є новою. Доречно згадати історію міфічних амазонок. Але гостру соціальну та науково-правову дискусію гендер та емансипація викликали в середині XIX ст. Саме в цей час були започатковані жіночі рухи та інші соціально-політичні процеси, в основі яких було звільнення жінки та встановлення соціально-правової рівності. Особливо гостро питання гендерного ба-

лансу суспільства постали в другій половині ХХ ст. Більше того, проблема гендерології охопила широке коло гуманітарних, правових та природничих наук. Унаслідок цього наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. сформувався самостійний напрямок науки, який отримав назву *гендерологія*.

На сьогодні існує багато робіт, присвячених як вивченню гендерних стереотипів, способів поведінки, правового закріплення та реалізації прав, так і загалом гендерології. Оскільки гендерні аспекти різних явищ вивчають у політології, соціології, психології, історії, філософії, державному управлінні тощо, можна стверджувати, що тема гендеру має міждисциплінарний характер. У дослідженнях західних науковців аналізується співвідношення жіночого і чоловічого начал у всіх сферах життя. Зокрема, слід назвати таких відомих авторів як Д. Мейер, Н. Девіс, П. Норріс та ін. Проблемами фемінізму займаються С. Вайнгартен, Д. Едмін та ін.

Розробкою гендерної проблематики серед українських дослідників на сьогодні займаються С. Айвазова, Ю. Битяк, А. Васильєва, І. Голосніченко, Н. Бологіна, І. Лаврінчук, В. Романова, О. Рудік, Г. Даудова, Г. Герасименко, О. Катан, Н. Грицяк, Т. Мельник, Н. Грицяк, О. Кулачек, С. Павличко, О. Катан, І. Міроненко, Л. Шумрикова, О. Кремльова, І. Жеребкіна, Ю. Ковалевська, Н. Шевченко та ін.

На сьогодні сформувалося чимало різних підходів до погляду на гендер як цілісну концепцію. Щоб якомога точніше визначити предметну суть питання гендерних відносин, звернемося до визначень та тлумачень найбільш відомих гендерологів.

Концепція гендеру передбачає врахування різниці між чоловіками і жінками в соціальному житті, в тому числі в політичній сфері. Гендер – соціальна особливість статі людини, певна соціальна роль у суспільстві. Концепція гендеру передбачає: осмислення соціальних особливостей мислення, поведінки в суспільному житті чоловіків та жінок і врахування цих особливостей; ліквідацію будь-яких форм дискримінації за ознакою статі й надання рівних прав і можливостей у всіх сферах; вироблення і впровадження гендерної політики, метою якої є надання рівного соціального статусу чоловікам та жінкам [27; с. 45].

Один з підходів тлумачить гендер як соціальне та культурне навантаження статі, а гендерні ролі – це суспільні чи культурні очікування в комунікативній поведінці статей і способи, за допомогою яких

реалізуються ці очікування в вербальній та невербальній семіотичних взаємодіях [16; с. 23].

Гендер можна визначити як складний соціокультурний конструкт: різниця в ролях, поведінці, ментальних та емоційних характеристиках між чоловічим та жіночим, що конструюються суспільством. У межах цього підходу гендер конструюється як організована модель соціальних відносин між чоловіками та жінками, що не тільки характеризує їх міжособистісне спілкування та взаємодію у сім'ї, а й визначає їх ставлення до основних інститутів суспільства та статус у них [13].

П. Холлінз із Англії вважає, що характерною рисою політичної культури жіноцтва є поміркованість у проведенні реформ, відданість тактиці конкретних малих справ. Наукові дослідження свідчать, що представники обох статей по-різному оцінюють і розуміють владу. Для чоловіка влада – це насамперед контроль над іншими, а для жінки – вплив на інших [36].

Поруч з визначенням понять гендеру серед науковців існує низка близьких за значенням визначень, зокрема поняття *гендерної ідентичності* як пануючого типу поведінки, соціального статусу, що пов'язаний з добровільним прийняттям пануючих у даному суспільстві елементів свідомості, пристрастей, звичок, норм, цінностей та інших засобів спілкування, легітимних у суспільному просторі. Гендерна ідентичність упорядковує життя людини та робить його передбачуваним, що полегшує комунікацію. З іншого боку, вона спрямована на раціоналізацію комунікації, тобто на обмеження комунікативного процесу межами можливого взаєморозуміння та виключення з нього тих аспектів комунікації, що можуть призводити до конфлікту [19; с. 67]. Гендерна система є досить стійким утворенням і відтворюється соціальними механізмами. Тому, вирішуючи проблему формування гендерної ідентичності, можна взяти за основу теорію так званої гендерної системи як сукупності *гендерних контрактів*, тобто відношень між статями та всередині них, що передбачає гендерний вимір публічної та приватної сфер, співвідносить систему гендерної ієрархії з іншими соціальними ієрархіями й системами домінування [15].

Концепція гендеру охоплює всі сфери життя людини. За останніми підрахунками вчених, лауреатами Нобелівської премії були 34 жінки і 721 чоловік. Та одними з найбільш проблемних і дискусійних сфер суспільства, де гендерні проблеми постали особливо, гостро є політика,

соціологія та громадська сфера. Таким чином, на сьогодні однією з найважливіших сфер, яка потребує гендерного аналізу, є саме *політична*.

Соціальна нерівність між чоловіками і жінками – один з найдавніших типів нерівності у суспільстві. При цьому кожна зі статей з початку свого розвитку виконувала свою роль, свої функції та використовувала певні, притаманні особам її статі, способи поведінки. Історичний чинник змінив ці ролі на користь жінок, які почали домагатись розширення своїх функцій, своєї соціальної затребуваності та потреби. Внаслідок цього виникають феміністичні рухи, організації, а згодом постає проблема гендерної нерівності у владній сфері.

Серед різновидів найбільш поширених стереотипів щодо жіночої статі можемо назвати:

1) більша чутливість жінки в порівнянні з чоловіком. Через природні функції зберігання, відтворення і захисту свого роду виявляється більша вразливість, чутливість до проблем, загроз та ризиків, які виникають;

2) більша експресивність, екстравертність жінки протиставляється раціональній розсудливості чоловіка;

3) використання інтуїції жінками на протигагу раціональності чоловіків. Якщо враховувати, що інтуїція – це частина несвідомого пережитого життєвого досвіду, який проявляється протягом життя, часто в критичних ситуаціях, то, мабуть, варто апелювати до більш складної структури мозку у жінок;

4) жінки більш уважні до невербальних засобів комунікації – жестів, міміки, підтексту слів, фонового навантаження. Їм більшою мірою, ніж чоловікам, притаманні емпатія, відчуття невербального настрою і загальної настроєності;

5) комунікативний настрій жінки більшою мірою соціальний, аніж індивідуальний [21; с. 170].

Однак на сьогодні кожному з вищезначених рис можна так само назвати чоловічою. Це пояснюється сучасними екологічними, кліматичними умовами; соціальними, економічними та політичними факторами та потенційними можливостями, створеними для обох статей. Мова йде про те, що соціальний статус жінки в сучасному світі зазнає глибокого переосмислення та трансформується, гендерна нерівність як в юридичному (оскільки підписується все більше документів, що

закріплюють захист «жіночих» прав), так і в фактичному, соціальному полі перестає бути проблемою. За твердженням деяких дослідників, зокрема Н. Дзюби, в майбутньому внаслідок суттєвої зміни поведінки, соціальних ролей та електоральних змін жінки питання гендерної нерівності зникне взагалі [29; с. 54]. З одного боку, для суспільної свідомості як усталеного явища характерна наявність застарілих стереотипів щодо проявів суспільного співжиття, форм суспільного устрою, соціальної поведінки та звичаїв. З іншого боку, переживаючи глобалізаційну кризу умов існування людини, старі стереотипи здатні вибудовувати нову модель соціальних ролей, суспільного устрою тощо. Зі зміною ціннісних орієнтацій та розмиванням сімейно-рольової структури змінюються значення і статус жінки на рівні держави та у сфері міждержавних відносин.

Гендерний аналіз політики і суспільного життя свідчить, що суспільство приписує чоловікам саме маскулінний тип поведінки, вважаючи його найбільш природним, а жінкам – фемінний. Насправді, особливо коли мова йде про політику, лідери оперують різними моделями політичної поведінки, які не відповідають стереотипам. У парламентах світу жінки становлять лише десять відсотків, у складі урядів світу – шість відсотків, а серед жебраків у світі сімдесят відсотків жінок [31].

До прикладу, ставлячи собі за мету допомогу суспільству та його порятунку, жінки охочіше беруть участь у громадських організаціях, рухах. Як показує досвід, політично найактивніші жінки середнього та старше середнього віку з вищою освітою і середнім або вище середнього рівнем матеріального забезпечення. Для участі в політиці саме рівень освіти і доходів відіграє ключову роль [27; с. 46]. Багато жінок топ-рівня мають наукові ступені. Серед них М. Олбрайт, Е. Лентовська, Н. Вітренко, Ю. Тимошенко, К. Райз та ін. М. Тетчер, Х. Клінтон – юристи, Ю. Тимошенко, Н. Вітренко – економісти, К. Райз, І. Ганді – спеціалісти з міжнародних відносин. Зокрема, Кондоліза Райз є кваліфікованим спеціалістом з питань збройних сил СРСР і Росії [27; с. 48]. Як показують дослідження типу характеру, більшість жінок-політиків за характером більшою мірою екстраверти, ніж інтроверти, логіки, ніж етики. Вони мають високий рівень амбітності, дуже цілеспрямовані й навіть схильні до авторитаризму. Типовий приклад такої моделі характеру – Маргарет Тетчер.

Наукові розвідки доводять, що в політиці не існує суто чоловічої або суто жіночої моделі поведінки. Результати опитування молоді свідчать, що вони бачать три основні групи політичних лідерів за співвідношенням гендерних якостей: політики (чоловіки і жінки) з маскулінім типом поведінки; політики (чоловіки і жінки) з маскулінно-фемінним типом поведінки; політики з невизначеним гендерним статусом. Маскуліний тип поведінки передбачає такі якості як незалежність, високий рівень амбітності та домагань, розсудливість та раціональність, схильність до аналітичності, абстрактне мислення та предметно-ділова спрямованість діяльності. Фемінний тип поведінки передбачає залежність, схильність до виконавчої роботи, інтуїтивність та високий рівень емоційності, конкретне мислення та міжособистісну спрямованість діяльності [30].

Переживаючи етап трансформації та переформатування політичного простору в Україні, визначення ролі жінки у суспільній свідомості та соціально-правове закріплення її прав і створених ними можливостей істотно змінюються. Однак надання певного набору прав несе негативне навантаження на самих представниць фемінності.

За твердженням багатьох дослідників, у сучасному світі спостерігається тенденція до артикуляції гендерної асиметрії як гендерної нерівності. На цьому ґрунті виникають такі громадсько-політичні та суспільні рухи як «Рух феміністок», «Жінки за майбутнє» чи у більш радикальних формах «Фемен» тощо.

Трансформаційній політичній, соціально-економічній та культурній ситуації в Україні також притаманний підхід до зміни соціальних ролей та зразків поведінки «фемінності» та «маскуліності». Підміні «фемінності» «маскуліністю» чи навпаки зазвичай служать стереотипи та суспільна думка.

Трансформація української політичної культури призводить до зміни соціально значущих цілей та методів роботи. Вивчення особливостей участі жінок у соціокультурному процесі дає можливість більш кваліфікованого підходу до формування програм політичної соціалізації й політичної освіти. Гендерні відносини – це відносини владні, і залежне становище жінки, особливо в електоральному секторі, повинно бути змінене [33; с. 38]. В цьому випадку виникає необхідність зміни політичних акцентів зі статі політика чи державного діяча на його діяльність

та вимірність поставлених перед ним цілей, можливості досягнення результатів.

Якщо брати до уваги політичну сферу, в якій надається можливість балотуватись та бути обраним до органів державної влади, то варто відмітити, що не сформованість партійної системи в Україні призводить до формальності обрання жінок на посади та залежності від керівника (яким частіше є чоловік) як осередку прийняття остаточного рішення. Незважаючи на показники дослідників про те, що для захисту інтересів тієї чи іншої соціальної групи потрібна участь у прийнятті рішень (входження до складу депутатського корпусу на всеукраїнському чи місцевому рівні) представників цієї групи у кількості не менше 10%, емпіричні спостереження та контент-аналіз доводять обернено протилежне: жінки, які за природою повинні лобіювати питання соціального захисту, освіти, медичного обслуговування і т.п., натомість «проштовхують» питання металургії, підприємництва, великого та середнього бізнесу. Участь українських жінок у політичному житті достатньо скромна. Лише 1,2% із них беруть безпосередню участь у політиці, тимчасом як серед сучасних канадок 43% отримують ступінь магістра і захищають дисертації. Однак щодо участі в політичному житті успіхи жінок як Канади, так і США скромніші, ніж у європейських жінок [34].

В той же час нормативно низька політична участь жінок пояснюється, з одного боку, невдалим досвідом існування офіційних квот (швидше у вигляді держзамовлення на квоту «жіночих» місць) за часів Радянського Союзу, а з іншого – реконструкцією традиційної жіночої ролі, її залученості до процесу творення та збереження сім'ї. Визначаючи рівень залученості жінок до політичного процесу, варто враховувати низку сукупних факторів, що визначають їх поведінку та спосіб прийняття рішень: *по-перше*, це фактор освіти. Саме вища освіта дозволяє жінці бути більше включеною в процеси соціального, громадського чи політичного життя; цікавитись та самовизначатись у політичному просторі. Разом з тим давно відомі дослідження, за якими наводиться думка про те, що *чим вищий показник освіченості жінки, тим менше у неї бажання народжувати та виховувати дітей*. Фактор освіти стає чи не основним показником можливості вчасного створення сім'ї та підтримки сімейних стосунків. За оцінками дослідників, більше 60% жінок з вищою освітою розлучені або взагалі не виходили заміж.

Дієвим у цьому ключі видається стереотип «чоловіки бояться розумних жінок». Але соціологічні та інші дослідження підійшли до інших інтерпретацій щойно названих фактів. Беззаперечним є те, що у жінки відсутній історичний досвід соціальної адаптації. Фактично він становить близько сотні років, власне відтоді, як жінка покинула «родинне вогнище» і влилася в людські потоки вулиць, почала говорити від імені жіноцтва та ін. Натомість у чоловіків такий досвід налічує десятки тисяч років. Тому тип мислення, код світосприйняття, модель світу у жінки є дещо специфічнішими і оригінальнішими... До цього можна додати той факт, що проблеми інфантилізму підростаючого покоління, фемінізації чоловічої поведінки та багато інших специфічних соціальних рис нашого часу пов'язані з тотальною фемінізацією навчально-виховного процесу – від народження до свого повного дозрівання: і дівчатка, і хлопчики знаходяться на 90% (і більше) саме під впливом фемінного типу та коду мисленнєвої та соціальної поведінки. Інакше кажучи, майбутнє покоління європейського простору формується «жіночими руками». Найбільше від цього страждає маскуліне начало хлопчиків, а звідси – одна з причин високого відсотка одностатевих шлюбів у Європі та світі... Тут можна додати і те, що, як показує світова статистика, більш вправними акушерами, хірургами, кухарями, психологами, вчителями є саме чоловіки. І це зовсім не гендерний стереотип, а лише високий рівень та майстерність виконання конкретної роботи.

По-друге, фактор соціального забезпечення та сімейний фон. Жінка, котра реалізовується не за участі чоловіка (друга, брата, батька), а самостійно, робить це наполегливіше, хоча і не безперешкодно. Рухаючись кар'єрною драбиною, долаючи ризики та перешкоди, вона стає жорсткішою, вимогливішою та агресивнішою. Відповідно, досягнувши визначеного соціального статусу, але не маючи сімейної опори, природно прагне «бути потрібною» громадськості, суспільству. Тут доречно згадати і про механізми витіснення... Якщо жінка з головою пірнає у суспільне життя і там реалізує свою життєву потенцію, то зазвичай (тут ідеться про східноєвропейську частину жіноцтва) це є реакцією на нереалізованість її фемінного начала у родинному колі. Але такі сценарії життєвої та кар'єрної активності жінки теж не позбавлені низки вад, і це насамперед пов'язано з відсутністю повною мірою адекватної поведінки. З іншого боку, якщо родинне коло у жінки відбулося, є повноцінно реалізованим, то в силу її соціальної активності,

якщо не приноситься у жертву, то страждає часто саме воно – «родинне вогнище». Повноцінне поєднання соціально-політичної, економічної чи будь-якої іншої кар'єри і гармонійного родинного кола (без психологічних травм та деформацій для фемінного начала) для сучасної жінки є великою рідкістю.

По-третє, традиційні уявлення, що соціальне – це чоловіче, а домашнє – жіноче, призводять до того, що жінка, з одного боку, приймає рішення швидше емоційно, ніж раціонально (не намагаючись аналізувати події та суб'єктів політичного простору), а з іншого – орієнтується на думку чоловіка, не вважаючи власні уподобання та рішення достатньо вагомими.

Виходячи з вищесказаного можна розглянути політико-владний процес розвитку жіночого питання. Перші демократичні вибори в Україні 27 березня 1994 року привели у Верховну Раду лише 12 жінок-депутатів (3,6% від загального числа депутатських місць). Починаючи з 1992 року відсоток політичного представництва українських жінок в органах влади почав неухильно знижуватися, і це не дивно, адже квотна система представництва (36% жінок у Верховній Раді республіки), що існувала до цього, зазвичай приводила у владу зовсім не захисниць жіночих інтересів. У 1998–2002 роках жінки становили 7,6% членів парламенту; у 2006 році до Верховної Ради України було обрано 38 жінок-депутатів, що становить 8,5% від загальної кількості народних депутатів [30]. За іронією цифр виходило, що демократія принесла жінкам удесятеро менше політичне представництво. На виборах у Верховну Раду 1998 року жінки склали 6,8% від загального числа депутатів парламенту (Міжнародний Фонд Виборчих Систем, IFES-Київ, 1998) [31]. Деякі зарубіжні дослідники політичної ситуації в країнах Східної Європи, а також в Україні схиляються до того, що саме теперішні показники і виражають реальний статус жінки в сучасних посткомуністичних демократіях.

Хоча, з іншого боку, штучне «вирівнювання» сформованої пропорції не очевидна хиба. У жодному парламенті світу немає фемінно-маскулінного співвідношення 50% на 50%. Пропорція «один до одного» не може відповідати гендерній моделі світу. Тут чоловіча домінанта повинна залишатись і бути «неушкодженою» хоч би з огляду на феномен історичної пам'яті та багатолітній досвід вирішення глобальних проблем та формування культур і цивілізацій.

На сьогодні до вищого законодавчого органу України обрано близько 6% народних представниць, працює велика кількість міжнародних організацій, фондів і проектів, що мають представників з гендерних питань, розвиваються проекти в рамках програми «Жінки в розвитку» (Women In Development – WID, Агентство Міжнародного Розвитку США) та ін. Однак говорити про те, що позиції жінок в Україні поліпшуються, не доводиться. Хоча жінок не обирають до парламенту чи інших представницьких органів не «... тому, що жінки», а з інших причин, які є достатньо віддаленими від виключно гендерних проблем, чи через гендерну нерівність.

Починаючи розвиватись на феміністських засадах, гендерний рух в Україні часто перетворюється на «затягування» жінок (без врахування рівня освіти, емпіричного чи практичного досвіду) в партійні списки задля формального дотримання демократичних правил і процедур. Як наслідок: участь у виборах не є гарантією впливу на політичний процес. Крім того, зростання формального представництва жінок в органах влади нині все більше відбувається на регіональному рівні. Це сприяє тому, що в політиці виявляються, як правило, «зручні» жінки – слухняні виконавці партійних або лобістських директив. Як висловився колишній народний депутат ВР (1994 р.) Левко Лук'яненко на зустрічі з групою підтримки кандидатів-жінок «Жіноча Рада», «Українській жінці властива жертвовність. Роль жінки – кандидата в депутати полягає в тому, щоб вчасно зняти свою кандидатуру на користь кандидата-чоловіка демократичної орієнтації» [24; с. 40].

Водночас, за показниками гендерологів, основна проблема українських жінок, котрі прагнуть брати на себе політичну відповідальність перед виборцями, полягає не в стереотипності другорядної ролі їх діяльності, а в нездатності змінювати стиль політичного управління та провадження політичного процесу. Інтуїтивність, схильність до компромісу та краще відчуття політичної ситуації, на чому акцентують дослідники, в українській правовій системі перестають функціонувати проти раціоналізму та легітимації «чоловічих рішень». Підтвердженням тези про «мавпування» так званого чоловічого стилю управління стають такі «лідерки» як Наталія Вітренко, Інна Богословська, Юлія Тимошенко, Олександра Кужель, Анна Герман та ін. з їх радикалізмом та бажанням швидкого реформування всієї суті політичної системи. Най-

частіше це замаскована або відкрита форма імітації активної діяльності, оригінальності, рішучості чи ваги.

Як стверджують дослідники, завдяки введенню в органи державної влади жінок політичний процес повинен стати менш конфронтаційним та набути характеру співробітництва. Якщо екстраполювати це теоретичне твердження на українські реалії практичної діяльності, то можна спостерегти, що конфронтація між чоловічою і жіночою статтю у процесі політичних дискусій спостерігається не через статеву приналежність, а все таки через ідеологічні колізії. Скажімо, Ю. Тимошенко зібрала під свої знамена значну армію чоловіків, стала своєрідною Жанною д'Арк, а інші не приєдналися до очолюваної нею партії зовсім не через її статеvu співвіднесеність, а з політичних, ідейних, меркантильно-утилітарних чи інших міркувань.

Які ж причини недостатньої політичної участі жінок в органах державної влади вищого рівня та й загалом у політичних процесах?

По-перше, це низька якість освітнього та кваліфікаційного рівня. Більше 60% жінок, після отримання вищої освіти йдуть у декретну відпустку, повернення з якої лише у половини з них закінчується виходом на роботу. Професіоналізм та ефективність жінок на роботі й зумовлюється нижчими, ніж у чоловіків, рангами та ступенями державної служби. По-друге, за психологічними показниками жінка більш чутлива до «злетів» та «падінь», схильна бурхливо реагувати на провокації та чужі оцінки. Тому емоційна підстава меншої участі також відіграє значну роль. По-третє, психологи стверджують, що жінки менше за чоловіків (що обумовлене самою природою) схильні до зради, політичної у тому числі. Саме тому їм важче пристосуватись до іншої системи цінностей чи ідеології політичних сил, що змінюють одна одну при владі [35; с. 38].

Як стверджував американський дослідник Ф. Слейтер, «Демократія – це мирне співіснування конфліктуючих потреб і бажань» [38]. Метою демократії, як відомо, є якнайповніше представництво інтересів усіх груп населення без порушень для якої-небудь з них. Однак декларативні положення Загальної декларації прав людини і громадянина, Пекінської декларації, Декларації Тисячоліття та ряду інших нормативно-правових актів можуть бути реалізовані лише в правовій демократичній державі, де діє принцип рівності усіх перед законом (без привілеїв за ознакою

соціального стану чи статі), верховенство права та високий рівень правосвідомості у дотриманні правових норм.

Сьогодні в Україні норми законів, які гарантують рівність і недискримінацію, є не більш ніж деклараціями. Держава не здатна забезпечити дотримання задекларованого у статті 24 Конституції України принципу рівності, оскільки органи влади не мають реальних важелів впливу на порушників. Очевидно, що в умовах недотримання закону, характерного для громадян багатьох пострадянських демократій, серед яких і Україна, жіноче представництво може носити тільки фіктивний або партійний характер, відповідно не може вважатися механізмом вираження і захисту прав жінок. Саме тому на питання актуальності запровадження жорсткої гендерної політики можемо відповісти негативно.

Держава, котра не здатна забезпечити гендерну рівність, в умовах недієздатності правової системи, не може зосереджуватись на питаннях введення статевого фактора в політичні відносини. Дослідження та практики державного управління не вказують на які-небудь особливі привілеї чи правила, створені для жінок. Досвід європейських країн, таких як Німеччина, Франція, Швейцарія, Швеція, Норвегія тощо, показує, що політичні інтереси задовольняються в межах певних правил – «правил гри», які для кожного є однаковими незалежно від статі чи соціального становища. Якщо проводити паралель з політичним процесом України, то ці формальні «правила гри» перетворюються на «гру з правилами», коли кожен залежно від свого соціального статусу чи за статевою ознакою (визначається, що розумний, раціональний чоловік-політик може бути кращим господарником, аніж жінка і т.д.) може легко нав'язувати іншим свої умови та пріоритети. Результати цього можемо бачити у світлі останніх подій із засудженням жінки-лідера.

Таким чином, у сучасне українське суспільство у світлі гендерних проблем експлікує несхожість суспільно-політичних інтересів чоловіків і жінок: для перших важливим є збереження наявного стану речей, для других важливою стає через політичну сферу кореляція (вирівнювання) становища жінок у соціальному просторі. Однак без демократичних механізмів захисту та реалізації прав людини і громадянина, без дотримання основної правової бази, верховенства права та легітимного розподілу державної влади немає. Тому можна вести мову про формування та впровадження цивілізованої гендерної політики. Відповідно

для політичної системи, яка, за останніми оцінками експертів, схиляється до авторитарної форми правління, гендерна проблематика є швидше викликом, аніж можливістю довести свою правоздатність. І хоча історики та соціологи й виділяють окремі риси жіночого лідерства, однак варто пам'ятати, що кожна зі світових лідерок стародавнього світу чи нового часу грає за тими самими правилами, що й чоловіча частина суспільства. Тому проблема гендеру у державі, яку лише декларативно можна назвати правовою, не може виступати як така. Це означає, що програма гендерної рівності та повноцінного балансу може бути реалізована лише у цивілізованому, розвиненому суспільстві. Якщо суспільство ігнорує права людини, зокрема Декларацію прав людини і громадянина, чинне законодавство та конституцію; вибудовує модель соціально-політичної системи за схемами раннього середньовіччя, де родинно-кланові зв'язки є абсолютною домінантою у формуванні державної системи, а корумпованість не обійшла жодної клітини всього державного організму (80% населення країни живе за межею бідності і заробітчанство стало ключовим елементом соціального песимізму), то формулювання «гендерних питань», «рівноправності», «балансу» тощо є принаймні недоречним та завчасним.

Список літератури:

1. Айвазова С. Женщины в российском обществе: гендерное измерение политического процесса. – М. : РАН, 1997. – 340 с.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / Пер. с англ. Е.Д. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 280 с.
3. Бухановский А.О., Андреев А.С. Структурно-динамическая иерархия пола человека. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1993. – 340 с.
4. Бовуар С. де. Второй пол. Т. 1 и 2: Пер. с франц. / Общ. ред. и вступ. ст. С.Г. Айвазовой, коммент. М.В. Аристовой. – М. : Прогресс; СПб. : Алетейя, 1997. – 832 с.
5. Гендерна освіта – ресурс розвитку паритетної демократії. Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Тернопіль : Програма розвитку ООН в Україні, 2011. – 796 с.
6. Грошев И.В. Гендерные представления о власти // Социс. – 2000. – № 12. – С. 8–10.
7. Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок. – К. : Знання, 1999. – 130 с.

8. Жулковська Т.С. Вплив статево рольових стереотипів на сприймання особистістю політичних подій // Проблеми політичної психології та її роль в становленні громадянина Української держави: мат. другої всеукр. наук. конф. 13–14 листоп. 1997 р. – К. : Генеза, 1997. – С. 254.

9. Жеребкіна І. Феміністська теорія 90-х рр.: проблеми та парадокси репрезентації жіночої суб'єктивності // Філософська думка. – 2000. – № 6. – С. 56–72.

10. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Полис. – 1997. – № 4. – С. 6–32.

11. Кайгер В. Адаптивні механізми самосвідомості й самоідентифікації // Соціальна психологія. – 2005. – № 6 (14). – С. 84–94.

12. Ковалева Т.И., Иванчук Н.В. Женщины: ресурсы политического поведения // Социологические исследования. – 1995. – № 7. – С. 22–25.

13. Ковалевська Ю. Проблеми гендерної рівності – це не та проблема, стосовно якої треба роз'єднуватися за політичною залежністю [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.regions.org.ua>.

14. Кон И. Мускулистая маскулинность. Атлетизм или милитаризм? // Журнал «Гендерные исследования». – № 6. – Университетская сеть по гендерным исследованиям для стран бывшего СССР [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.gender.univer.kharkov.ua/gurnal-006.shtml>

15. Корольчук Ю. Гендерна революція у системі державного управління. [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua>.

16. Налчаджян А.А., Миргчан М.А. Мотив, конфликт, фрустрация. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1978. – 63 с.

17. Права жінок. Міжнародні та національні правові документи. Організація жінок Молдови «Громадські ініціативи». – Кишинев, 2001. – 238 с.

18. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 52. – С. 561.

19. Ручка А. Орієнтири концептуалізації ідентичності / Соціокультурні ідентичності та практики. НАН України, Інститут соціології. – К., 2002. – 345 с.

20. Рубан О. Гендерний аспект проблеми зайнятості жінок з вищою освітою // Жінка в освіті та науці: минуле, сучасне та майбутнє. Мате-

ріали третьої міжнародної науково-практичної конференції «Жінка в освіті та науці». — Київ, 3-5 листопада 2005 р. — С. 91–94.

21. Рубан О. Гендерна рівність: реалії та перспективи // Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — 2009. — № 91–93. — С. 168–171.

22. Сенченкова Т. Гендер: нова ідеологія чи проблемне поле соціологічної теорії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1999. — № 2. — С. 97–105.

23. Словарь гендерных терминов / Под ред. А. А. Денисовой. — М.: Информация — XXI век, 2002. — 256 с.

24. Скар О. Соціально-психологічні моделі поведінки політичних лідерів // Соціальна психологія. — 2004. — № 3 (5). — С. 39–46.

25. Спелман Э. В. Симона де Бовуар и женщины: кто же «мы»? // Феминистская критика и ревизия истории политической философии. — М.: Эхо, 2005. — С. 274–296.

26. Темкина А. Женский путь в политику: гендерная перспектива / Гендерное измерение социальной и политической активности в переходный период: Труды Центра независимых социальных исследований. Вып. 4. / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной. — СПб., 1996. — С. 19–32.

27. Терлецька І.В. Роль жінок в політичному житті сучасної України / І.В. Терлецька // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер. Соціологія. Філософія. Політологія. — 1999. — Вип. 5. — С. 45–48.

28. Усачева Н. Женщина: ее статус, судьба и образ в мировой политике. — Караганда, 1995. — 230 с.

29. Уэст К., Циммерман Д. Создание гендера / Пер. с англ. Е. Здравомысловой // Гендерные тетради: Труды Санкт-Петербургского филиала Института социологии РАН. — Вып. 1. — СПб., 1997. — С. 54–57.

30. Фозикош М.М. Проблема гендерної рівності в сучасному українському суспільстві // Спільнота кращих державних службовців України [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://kds.org.ua/blog/fozikosh-mm-problema-gendernoj-rivnosti-v-suchasnomu-ukrainskomu-suspilstvi>

31. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ столітті // Гендерний центр. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.gendercentre.org.ua/publ-kats/gender-ta-gendern-dosl-dzhennya-v-khkh-stol-tt/>

32. Шевченко Н. В. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1, 2. – С. 44–47.

33. Шкуратова О. Власть по женской линии // Коммерсант. – Рейтинг. – 2006. – № 1. – С. 36–39.

34. Blickhauser Angelika i Henning von Barga Czym jest gender mainstreaming? ZESTAW NARZEDZI GENDER. // Access: http://www.gendertoolbox.org/toolbox/toolboxPO/5PO_Materialien/PDF_pl/5.1.1%20Gender%20Mainstreaming_pl.pdf

35. Ishtain G. Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought. – P3. Chanter T. Gender. Key Concepts in Philosophy / Tina Chanter. – L. : Continuum, 2006. – 176 p.

36. Gender Inequality in Politics. Human Rights: A Gender Perspective. // Access: <http://www.koed.hu/mozaik15/thorsten.pdf>

37. Oxford Dictionary of Politics: gender and politics. Gender and Politics // Access: <http://www.answers.com/topic/gender-and-politics>

38. The Politics of Gender. Books & Reviews // Access: <http://www.narth.com/docs/politics-gender.html>

ЕЛІТА, АРИСТОКРАТІЯ ТА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ

*... між людьми існує природна аристократія.
Її основою є доброчесність і талант.
Існує також аристократія фальшива,
що базується на маєтку і роді,
якій бракує як доброчесності, так і хисту...
Саме природну аристократичність я вважаю
найціннішим даром природи,
необхідним для відповідальності
за суспільство і керування ним*
Т. Джеферсон

*... Найціннішою рисою еліти та аристократії
є почуття честі, гідності і відповідальності
за себе та епоху*

Проблема елітарності та аристократизму є такою ж давньою, як і людська культура загалом. Серед значної кількості класифікацій, характеристик, концепцій та інтерпретацій актуальним залишається питання ролі, місця, функцій еліти та аристократії у формуванні соціально-політичної та етнокультурної картин світу. Коли йде мова про еліту чи аристократію, очевидно необхідно говорити про якісно інший стан свідомості, укладу життя, культури, мови, поведінки, способу комунікації, суспільної діяльності, ставлення до національної мови, історії, суспільного устрою, релігійних традицій тощо. Ключовою рисою еліти й аристократії є відповідальність за себе та за епоху.

Чим на сьогодні є еліта та аристократія у суспільній думці та культурній ретроспективі – спекуляцією, маніпуляцією чи жонгливанням зручними темами в ЗМІ, що формують громадську думку? Як процес елітотворення пов'язаний з процесом державотворення, які сфери та виміри діяльності пов'язують провідну верству з іншими суспільними групами та утвореннями? Якою є сфера дії аристократії як найвищої верстви в суспільній ієрархії? Запропонована розвідка покликана зай-

вий раз розглянути питання, що хвилюють аналітиків, дипломатів, науковців, дослідників філософії, психології, соціології, філології, культурології, політології та ін. галузей наук, і розставити деякі акценти у тлумаченні цих питань для соціальних верств, що переходять від радянського до нового типу мислення та існування.

Зазначена проблема набирає яскравих барв, якщо подивитися на специфіку *керуючого класу* в Україні, особливо якщо розглядати його з точки зору порівняння з європейськими політиками, урядовцями та всіма тими, кого прийнято називати елітою суспільства в сенсі служіння народів, для яких нормою та справою честі і є це служіння, а не удавана та штучна діяльність.

Впродовж століть підміна понять, створювані медіа-структурами ілюзії та інші фактори, деформували поняття елітарності як добірності не лише у соціальному походженні, способі діяльності, поведінці, але й у відповідальності за формування соціально-культурного простору. У запропонованому дослідженні спробуємо розглянути причини «псевдоелітизації» сучасного політичного, соціально-економічного та культурного простору та визначити найбільш типові риси, притаманні чистим проявам еліти, незалежно від того, з якого прошарку (інтелігенції чи аристократії) вона походить. Першою заувагою можемо назвати те, що, розглядаючи під зазначеним кутом зору поняття еліти, слід враховувати, що елітарність окреслює насамперед вимоги і обов'язки, а не привілеї. Якість еліти ідентифікується з її бажанням брати на себе відповідальність за норми, цінності та правила, без яких цивілізація є неможливою.

Категорія елітарності як специфічного соціуму розглядається в працях українських та російських дослідників, серед яких: М. Афанасьєв, Г. Ашин, О. Гаман-Голутвіна, Л. Герасіна, О. Дука, В. Єлізаров, В. Журавський, Б. Кухта, О. Криштановська, І. Куколев, О. Лазоренко, В. Мохов, Є. Охотський, С. Перегудов, Д. Погорілий, В. Полохало, О. Понедєлков, О. Потехін, Л. Приходченко, Н. Селютіна, О. Соловійов, А. Старостін, Д. Табачник, Л. Мандзій, Ж. Тощенко, В. Фесенко, М. Шульга, М. Пірен, О. Донченко, О. Куценко, Н. Бойко та ін.

Політологічний енциклопедичний словник дає визначення еліти як провідної верстви суспільства, що здійснює керівництво в економічній, господарській, політичній, духовно-інтелектуальній, військовій та інших галузях суспільного життя; це соціально-філософська і політична концепція, за якою будь-яке суспільство поділяється на «вибрану»

меншість, що керує суспільством, і «неорганізовану» більшість, що є об'єктом управління [32; с. 127]. Філософська енциклопедія трактує поняття еліти у контексті окремого, «вибраного» прошарку, наділеного функцією керівництва та низкою типових для даного стану ознак. Еліта – окремий вузький привілейований прошарок суспільства, який може вирізнятися такими критеріями: аристократична належність чи інші риси соціальної ієрархії; біологічно-генетичні ознаки; психологічні якості; культурний, освітній чи технічний рівень та ін. [41; с. 174]. З наведених дефініцій впливають основні ознаки, закладені в засадничих концепціях елітарності: наявність влади, можливість контролю над матеріальними ресурсами, відповідний рівень культури тощо.

Попри дані загальні визначення, у науковій літературі, фактично зміст цього терміна тлумачиться дещо специфічно. На сьогодні найчастіше під поняттям еліти розуміють групи людей, що формують міжнародні соціально-політичні та економічні системи, задають рух фінансовим потокам, утримують благодійні фундації та інститути вищої освіти, а також володіють інструментами культури, традицій, мовними, писемними чи ін. комунікативними навичками, завдяки чому впливають на громадську думку.

Мова йде про те, що межі визначення поняття «еліта» є досить розмитими. Воно не має однозначного та конкретного трактування, оскільки може вживатись у різних смислових відтінках. Сповнене протиріч уявлення про керівну верству суспільства часто призводить до різних, часом абсолютно антагоністичних емпіричних результатів та створює достатню кількість їх інтерпретацій, що дає можливість легкої маніпуляції суспільною думкою. Очевидно це пов'язано не лише з інтердисциплінарним характером предмета дослідження, але й із складною, багатоаспектною природою самого суспільного дискурсу та інтерпретацій.

Крім того, досить часто слово «еліта» вживають як синонім до «аристократія», «інтелігенція». У цьому контексті слід розмежовувати дані дефініції: еліта твориться як з аристократії, інтелігенції, так і з вихідців з інших суспільних прошарків, котрі за умови нормального процесу суспільної рекрутації можуть стати членами «керівної» групи суспільства.

Аристократія (від грец. *αριστοκρατία* – найкращий, влада найкращих) тлумачиться як привілейований прошарок населення або

правлячої верхівки. Відповідно до європейських та світових традицій аристократизм – це спадкове шляхетство, вищий стан, привілейована соціальна група з винятковими правами та можливостями порівняно з іншими соціальними групами, верствами, прошарками [39; с. 234]. В сучасній філософії, під аристократією розуміють представників вищого прошарку суспільства, які успадкували багатство та знатність за походженням. У рабовласницькому суспільстві до аристократії належали багаті родини рабовласників. В епоху феодалізму аристократія – титулована і багата верхівка панівного класу, знаті (князі, герцоги, лорди, графи, барони, вищі церковні сановники, придворні кола дворянства). Після буржуазних революцій у ряді європейських держав аристократія була усунута від влади; в деяких країнах, наприклад, в Англії, вона зрослася з великою буржуазією і значною мірою зберегла свої земельні багатства, привілеї, титули і політичні права [43; с. 82–83].

З огляду на різницю у дефініціях можемо простежити, що аристократія частіше є спадковою формою елітарності, тобто привілейовані права, можливості та, відповідно, обов'язки перед суспільством передаються з покоління до покоління. Натомість концепція елітарності передбачає рекрутацію еліт, в процесі якої можливий перехід із нижчого (до прикладу, середнього класу) до вищого щабля суспільної ієрархії завдяки набуттю певного рівня освіти, моральних, духовних та ін. якостей. Антропологія розглядає еліту за її походженням, родовими ознаками чи місцем проживання, культурологи дану дефініцію застосовують до визначних діячів науки, культури, мистецтва, отожднюють з терміном «аристократія» як влада духовних, натхненних людей [48; с. 54]. З точки зору соціології еліта трактується як керівний прошарок, в руках якого знаходяться основні інструменти влади і який здійснює державне управління тощо [9; с. 332].

Американський політолог Джеррі Девід розглядає еліту як провідну верству з точки зору аристократії, під якою розуміє спадкову верству чи клас знаті [15; с. 36]. В той же час ряд політологів стверджує, що аристократія є не стільки системоутворюючою страатою, скільки особливою формою політичної організації, при якій влада належить привілейованим групам суспільства, всередині яких акумулюються та ретранслюються моральні, етичні та духовні цінності соціуму. Саме тому є сенс говорити про те, що, на відміну від еліти, аристократія – це швидше історичне утворення, яке вирізняється: спадковістю (спад-

ковою замкнутістю), ціннісно-нормативною орієнтацією, консерватизмом поглядів і суджень тощо. В цьому контексті російські дослідники виділяють родову, грошову, інтелектуальну, управлінську, воєнну аристократію [39; с. 120].

Російський класик елітології М. Бердяєв вважав, що «будь-яка держава заснована на нерівностях та диференціації. Аристократія, як управління і панування найкращих, як вимога якісного підбору, залишається на століття вищим принципом суспільного життя. З часів створення світу завжди буде правити меншість, а не більшість». Здатність до творення, творчості, прийняття на себе «праці та боргу» проявляють тільки люди «великого шляху», людина ж «малого шляху» – масова людина – живе «без зусиль, не прагнучи себе виправити та покращити» [8; с. 47] В той же час Вебер пише про те, що «влада не може належати всім, не може бути механічно рівною. Влада повинна належати кращим, обраним особистостям, на яких покладається велика відповідальність і які беруть на себе великі обов'язки. Але ця влада кращих повинна бути породжена із самих надр народного життя, повинна бути іманентна народові, його власною потенцією, а не чимось нав'язаним йому ззовні, поставленим над ним» [9; с. 41]. Суспільство є ієрархічним, і кожній ієрархічності відповідає ієрархія моральних цінностей та ідеалів, що складаються в межах цих цінностей. Сьогодні важко віднайти піраміду моральних ідеалів. Однак саме це повинно розглядатись елітою як основний важіль діяльності та сфери управління.

За словами дослідників, еліта характеризується неперервністю своєї внутрішньої, іманентної, глибинної традиції, етичної принциповості та дієвості. Вона об'єднана нормативно, в ній існує консенсус з основних принципів та політичних цінностей, вона передбачає плюралізм і відмінності, за умови узгодження процедур та інститутів. Саме еліта витворює політичну систему держави, але водночас є її продуктом. Вона не може існувати поза системою норм, регуляторів і цінностей, але водночас повинна задавати ці ціннісні основи [5; с. 129]. За словами дослідників, інтереси провідних верств і народу не можуть збігатися: еліта існує в межах народу в тій мірі, в якій їй це потрібно для зміцнення свого становища [2; с. 97]. Еліта – зовнішньо зламана, фрагментована група, спільнота людей з різними поглядами на цінності і принципи поведінки в політичному житті, однак з єдиною метою – підтримки і розвитку національних інтересів [10; с. 15]. Виходячи з цього можна

сформулювати визначення еліти як ідеологічно модифікованої групи людей, що пропонує свої доктрини для публічного та приватного життя (тоталітарна чи авторитарна).

М. Вебер відносить до еліти харизматичних особистостей – індивідів, котрі наділені особливими рисами, які притягують до себе інших людей [9; с. 41]. Х. Ортега-і-Гассет вважав елітою тих, хто має найвище почуття відповідальності [10; с. 136]. Відповідно до досліджень П. Сорокіна «будь-яка організована група завжди соціально стратифікована. Не існує жодної постійної соціальної групи, як була б «пласкою» і в якій всі її члени були б «рівними», це «міф, який так і не став реальністю за всю історію людства» [36; с. 304]. На його думку, монополія влади в руках вузького привілейованого прошарку робить суспільство «закритим», загниваючим, перешкоджає найбільш талановитим особистостям з «нижчих» соціальних страт, тобто з народу. Така ситуація є руйнівною для суспільства. Якщо еліта перетворюється в ізольовану, імовібельну систему, закриту для активних творчих, талановитих представників соціальних низів, то криза суспільства є неминучою [36; с. 307].

Визначаючи еліту як ключовий елемент, наділений здатністю структурувати соціальний простір, Л. Васильєва говорить про необхідність її функціонування для збереження та стабільного розвитку суспільства. Еліта ставить перед суспільством загальні цілі й завдання для забезпечення сприятливого розвитку системи, а також створює необхідні умови для їх реалізації [10; с. 17].

Від того, який тип еліти домінує у суспільстві, залежить, за якими принципами організовуватимуться суспільні і владні структури. Польська дослідниця В. Суразька називає зміни у громадах центральноєвропейських країн «місцевими революціями», маючи на увазі «тектонічні зрушення, які відбулися у соціальних та політичних структурах, спричинили появу нових еліт, артикуляцію нових конфліктів та формування сталих розколів» [55; с. 122]. Чеський філософ Маріан Кішш у своїй статті «Еліти у демократичному суспільстві» стверджує: «...нині ми опинились у другій фазі приватизації – приватизації політики. Приватизаційна олігархія, в руках якої зосереджується економічна міць, намагається усіма способами знищити перешкоди, якими для їхніх інтересів є демократична політика і демократичні рішення. Маргіналізація демократичних еліт є природним супутнім явищем олігархізації суспільства» [57; с. 137].

Подібно Ш. Султанов вкладає у розуміння еліти перш за все нерозривний зв'язок із владою. «Це певним чином структурована група, яка в силу свого особливого соціального статусу, відповідних політичних умов, суспільного сприйняття певних політичних традицій, унікального місця в системі владних інститутів, ідеологічної картини світу, прийнятної для даного соціуму, володіє потенціалом для вирішального впливу (культурного, економічного, ідеологічного та політичного) на інші групи та інститути в даному суспільстві [38; с. 135]. Справжня еліта співвідносить себе з традицією, часом і простором, в яких перебуває чи перебувала її родина. Еліта – вираження відповідальності за цілісний організм. Ш. Султанов говорить про те, що еліта покликана виконувати владні функції саме тому, що виражає загальні імперативи, реалізує конкретні традиції певного простору у певний час саме через приналежність до сакрального потоку, сакральної ритмічності цілого [38; с. 87].

М. Шредер бачить в елітарних верствах меншість, об'єднану загальною соціальною відповідальністю, здатну завдяки особливим особистісним якостям домагатися вищих результатів у духовній, інтелектуальній діяльності, готову втілити свої знання і духовні рішення в політичне діяння [4; с. 107].

На думку В. Липинського, визначальним державотворчим елементом є «власні пани» – провідна верства, що не є певною кастою, родовою аристократією, а ініціативною меншістю, яка об'єднує найкращих і найактивніших представників усіх класів і є «організацією сильної й авторитетної групи, навколо якої могла б об'єднатись (як колись у варязько-князівській чи козацькій добі) і політично організуватись українська нація». Тільки витворивши нову національну аристократію, здатну взяти на себе відповідальність за долю своєї держави, можна створити суверенну Україну, вважає філософ [21; с. 16].

Щодо історії згадуваних категорій, то слід зауважити, що дискусії на тему еліти, елітарності розпочалися ще задовго до нової та новітньої історії. Платон, Аристотель та ін. мислителі Стародавньої Греції й Риму починали розробляти цю категорію у контексті природних та біологічних процесів. Спершу мова йшла про добірне зерно, згодом про вироби досконалої якості із заліза, золота і т.д. [3; с. 66]. З XVIII століття поняття еліти застосовують до аристократичних груп, котрі мають певний матеріальний статок, соціальне становище у суспільстві та вирізняються

родовими традиціями. З огляду на такі соціальні складові, як еліта та аристократія, сучасна Європа почала своє формування у VII-VIII ст. н.е., з початком формування великих імперій нової доби. В окремий напрямок наукових досліджень теорія еліт оформилася на рубежі XIX–XX століть. Розробки В. Паретто, Г. Моски, Р. Міхельса та ін. з даної тематики заклали цілісну політичну теорію еліти та стали фундаментом для подальших розвідок та досліджень. До сфери наукового дослідження термін «еліта» ввійшов 1823 р. з подачі Оксфордського словника. Власне В. Паретто, який ввів до наукового обігу дане поняття, зробив еліту об'єктом спеціального наукового аналізу, пояснюючи дану дефініцію як систему поглядів щодо тієї соціальної верстви, яка володіє найбільшою кількістю позитивних якостей, можливостей та пріоритетів (влада, багатство, походження, культура, компетентність, сила волі тощо) і тому займає найвищі позиції в суспільній ієрархії [30; с. 38].

З початком розвитку соціальних теорій щодо еліти вчені, філософи, дослідники в XIX ст. вважали своїм обов'язком вводити все нові та нові критерії й ідентифікатори для визначення та визнання елітарності окремих груп, соціальних класів тощо. Окрім класичного елітизму, існує також багато сучасних напрямків дослідження еліт. Серед них можна виділити: ціннісні теорії еліти (М. Бердяєв), теорії демократичного елітизму (М. Вебер, Дж. Шумпетер), вивчення мережі влади національної еліти (К. Райт Міллс, В. Бернхем), неоплюралізм (Ч. Ліндблом), корпоратизм (Ф. Шміттер), неокорпоратизм та інші.

З вищезазначених теорій випливає, що елітаризм як соціально-філософська концепція розглядає привілейовану суспільну групу (еліту), що здійснює функції управління, як активний рушій розвитку культури, науки тощо, і решту людей – «пасивну» масу, щодо якої необхідні управління, соціальна відповідальність та контроль. Виходячи з цього, на нашу думку, варто розглянути основні змістовні інтерпретації поняття еліти, до яких відносять: статусно-функціональний, нормативний, ціннісний, соціально-класовий, соціокультурний підходи.

Статусно-функціональний підхід (прихильниками якого були Г. Моска, А. Етціоні, Т. Дай, С. Келлер, В. Геттсмен) базується на відповідності становища індивіда чи соціальної групи певним функціям, які вони покликані реалізовувати у певній соціальній системі. Існування політичної еліти пояснюється важливістю функцій управління, які зумовлюють особливу роль людей, котрі їх виконують. За словами ні-

мецького соціолога М. Вебера, статусні групи є найважливішими елементами соціальної структури. Такі групи характеризуються специфічним стилем життя, певним типом освіти і занять, сприйняттям певних цінностей і вірувань, дотриманням правил поведінки і звичаїв. Прихильники цього підходу, зокрема Г. Моска та Р. Міхельс, вважають, що згідно з законом поділу праці управлінська праця може бути ефективною тільки тоді, коли її виконують професіонали. У контексті тематики нашої розвідки статусно-функціональні ролі визначають, власне, приналежність та ідентифікацію себе з провідною суспільною групою при одночасному виконанні обов'язків та відповідальності, яку бере на себе дана група [28; с. 25]. З численних критеріїв для виділення еліти функціоналісти виділяють один, причому дійсно найважливіший. Сарторі називає його альтиметричним. Його суть – елітна група є такою тому, що перебуває поза вертикальним розрізом будівлі суспільства «нагорі». Отже, на думку Дж. Сарторі, відповідно до альтиметричного критерію передбачається, що той, хто нагорі, – панує. Це припущення ґрунтується на тих аргументах, що влада підносить угору. Оскільки можновладець перебуває нагорі, то відповідно і володіє владою [33].

З точки зору нормативного підходу еліта та аристократія в ідеалі мають відповідати низці характеристик, що відрізняють їх від інших суспільних груп. **Серед нормативних елементів особистості такими є високий рівень інтелекту, широкий світогляд, духовне багатство, висока мораль.** Чарльз Міллз говорить про те, що еліта – це прошарок людей, які займають стратегічні посади. Він складається з політиків, представників бізнесу і військових [41; с. 435]. Збіг основних інтересів дозволяє їм приймати спільні рішення, що мають наслідки для народу. Гомогенність еліти визначається подібністю біографій, спільністю стилю життя, системою цінностей, які вони поділяють. Найважливіші рішення, на думку вченого, приймаються в межах неофіційного спілкування.

Ціннісний підхід (В. Паретто, Г. Лассуелл, Л. Боден, Х. Ортега-і-Гассет, М. Вебер, А. Тойнбі, Л. Фройнд та ін.) пояснює існування політичної еліти наявністю у належних до неї осіб особливо цінних для суспільства інтелектуальних, психологічних, моральних, організаторських та інших рис, які забезпечують їм переважання над іншими людьми. Еліта таким чином вважається за найціннішу частину суспільства, і її панівне становище відповідає його інтересам.

Чимала група вчених є прихильниками так званого соціально-культурного підходу до еліти. В основі цього підходу лежать ідеї цивілізованого духовно-морального розвитку суспільства і його елітних верств, аналіз і пошук специфіки владно-управлінської діяльності в різних сферах життя соціуму виходячи з історичних традицій і культурно-психологічних відмінностей народу, причому з властивим кожній із сфер інструментуванням принципів, форм і методів політичної діяльності. У певному сенсі саме таких поглядів дотримувалися І. Ільїн, Дж. Філд і Дж. Хайлі та ін. [4; с. 131].

Соціально-класовий підхід ґрунтується на засадах марксистської теорії. Правлячий клас та пролетаріат як основа суспільного розвитку виконують свої функціональні ролі на добровільних засадах. Марксистська теорія еліти лягла в основу суджень В. Леніна про те, що неодмінною умовою перемоги соціалістичної революції і побудови соціалізму є наявність на чолі політичної системи вузької, міцної й особливо вимуштруваної, професійно підготовленої «організації професіоналів-революціонерів» [25; с. 333]. Марксистська теорія, не визнаючи поняття «еліти», сприймала всі відносини у ключі власності, володіння засобами виробництва: соціально-класові відносини складаються на основі взаємодії класів, прошарків, інших соціальних груп. В той же час факт «елітарності» як існування вищої соціальної страти в радянській ідеології намагались нівелювати у суспільній думці. Особливо ретельно приховувались привілеї: спецрозподільники, спецжитло, спецдачі, спецлікарні, спецпайки тощо. Така інформація була зведена до рангу державної таємниці. Як зазначав М. Джилас, особливості зазначеної еліти полягали насамперед в тому, що експлуатація ними народних мас здійснювалась не за допомогою приватної власності на основні засоби виробництва, а за допомогою колективної власності даного класу (причому в цій власності знаходилась і сама держава) [16; с. 86].

При розгляді підходів до визначення суті еліти важливо також зосередити увагу на можливостях еліти реалізовувати своє призначення. Відповідно до теорії соціальної дії Т. Парсонса, соціальні дії можуть ідентифікувати, вирізняти один прошарок суспільства від іншого за результатами їх діяльності у якісних, кількісних та матеріальному вимірах. Серед універсалій Т. Парсонс виділяв:

- «якість» (позиція, відповідальність, компетентність особистості);

- «виконання» (оцінка діяльності індивідів порівняно з діяльністю інших людей);

- «володіння» (майстерністю, талантом, матеріальними, культурними ресурсами) [31; с. 100].

На основі вищеокреслених класифікаторів можемо розглядати причетність (чи непричетність) сучасної керівної верхівки до поняття «елітарності», аристократизму тощо. По-перше, якщо вести мову про якість моральних принципів, дотримання їх і громадянську позицію тих, кого сьогодні прийнято вважати елітою, то лише близько десяти відсотків можуть претендувати на зарахування до цієї верстви. Кількість тимчасових переходів в інші (часто ідеологічно протилежні) політичні партії, декларовані гасла та обіцянки перед черговими та позачерговими виборами лише доводять нездатність сучасного елітарного кола відповідати критеріям елітарності не лише словами, а й діяльністю. По-друге – «виконання». Невідповідність діяльності задекларованим перед виборами позиціям стала звичною для партійно-політичної системи нашої держави; безвідповідальність частіше вважається нормою, а насадження невиконаних обіцянок одна на одну продовжує вибудовувати цілі піраміди громадських очікувань. По-третє – «володіння». Тут йдеться не лише про матеріальні блага, власність тощо, але й про володіння певним рівнем культури, досвідом, системою міждержавних зв'язків, харизмою та вмінням приймати рішення, незважаючи на кризові ситуації та відносини. Володіння власними емоціями, манерами, ставлення до людей безвідносно до їх соціального статусу чи рівня освіти, толерантність та самоконтроль також є невід'ємними показниками, що характеризують еліту як таку.

Якщо екстраполювати на Україну, то функціональне призначення й роль еліт істотно змінилися: розгублений та зневірений народ замість того, щоб слідувати ідеалу, входить у роль пасивного спостерігача й активізується лише у випадку відчаю чи певного психічного зриву. Керується у цих випадках не високими ідеалами, а інстинктами самозахисту. Причина полягає у практично тотальному винищенні реальної української інтелігенції впродовж ХХ століття, особливо періоду радянського режиму. Основним його результатом стала плебейзація українського суспільства, відчуження його від власної культури, загальне знекультурування. Тому величезна відповідальність лягла на плечі нового покоління інтелігенції.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що трансформаційні пертурбації, пов'язані з розпадом Радянського Союзу, сформували деформоване уявлення про «якість», «виконання» та «володіння» еліт, перетворюючи їх у псевдопоняття, створюючи ілюзію відповідальності, компетентності, діяльності, таланту, здатності до управління ресурсами тощо.

У контексті розгляду функціональності еліти цікавим є погляд на інтелігенцію, яка часто співвідноситься з вищезгаданими категоріями, однак не є повним синонімом. Концепція «інтелігенції» як особливого соціального прошарку, об'єднаного ідеєю створення та захисту «вищих та незмінних» цінностей правди, краси, добра та справедливості, визначає даний прошарок через особистісні якості, особливий менталітет та світогляд, освіченість. За словами російської дослідниці Т. Заславської, інтелігенція – це завжди та всюди «верхній прошарок соціального духу» в сенсі «моральної чутливості», його «вершки» [18; с. 8–9]. В. Межуєв іменує інтелігенцією прошарок, який складається з людей «вищої розумової та етичної культури» [27; с. 96]. Відповідно до поглядів Ю. Логмана не інтелігенція, а інтелігентність як «якість душі» є основою та визначальною [12; с. 201]. Ряд авторів (П. Лавров, Ф. Степун, Л. Смоляков, Л. Баткін) також класифікують інтелігенцію як моральну категорію. А. Лосєв характеризує інтелігентність виходячи не з моральних основ, а в зв'язку з особливою «ідеологією особистості»: «інтелігентність є форма особистості, яка виникає тільки в зв'язку з тією чи іншою ідеологією», при цьому інтелігентність «майже завжди безсвідома», оскільки «інтелігент не мислить свою інтелігентність, а дихає нею, як повітрям». «Ідеологія інтелігентності виникає сама собою і невідомо звідки; і діє вона, сама не розуміючи своїх дій; і має вона на меті загальнолюдське благо, часто не маючи про це ніякого уявлення» [26; с. 315].

У радянській науці терміном «інтелігенція» (від латинського *intelligens* – розуміючий, думаючий, розумний) позначалася освічена соціокультурна спільність, яку можна кваліфікувати як соціальну групу. Інтелігенція – верхній, освічений прошарок суспільства або суспільний прошарок людей, які професійно займаються розумовою працею та мають, як правило, вищу освіту [33; с. 82].

П. Сорокін тлумачить інтелігенцію як мисляче середовище, особливого роду систему, яка налаштована на виробництво виключно розу-

мових благ [36; с. 75]. Основними критеріями інтелігенції при визначенні її поняття виступають розумова праця та «вища свідомість» (М. Каспаров, Г. Померанц, І. Кондаков), «дух терпимості та поваги» (Д. Лихачов, К. Соколов). Інтелігенція – сукупність «мислячих людей» (А. Грамши). Усі згадані думки можуть бути об'єднані однією ознакою, яка водночас виступає домінуючим триєдиним репрезентантом – це «розумова праця», «освіченість» та «висока культура мислення». Слід додати, що важливим фактором є культивування цих рис впродовж тривалого часу та кропітка селекція, без якої інтелігенція буде позбавлена інтелігентності.

Американські політологи М. Бартон, Р. Гюнтер, Л. Філд, Дж. Хіглі розробили власну концепцію переходу еліти від еліти-аристократизму до інтелігенції. Основною тенденцією у цьому контексті автори вважають трансформацію еліт і політичних режимів від аристократично одноосібної та роз'єднаної до консенсусно єдиної еліти. У межах цієї концепції виділяють три ідеальні, або особливо характерні типи еліт:

- «роз'єднана» еліта, визначальними рисами якої є мінімальний рівень ціннісного консенсусу і взаємодії між фракціями еліти в межах чинних політичних інститутів та необмежена політична боротьба за принципом «політика як війна». Такому типу еліт відповідають нестабільні політичні режими (як демократичні, так і авторитарні);

- «консенсусно єдина еліта», яка характеризується ціннісним консенсусом й інтегральною взаємодією між фракціями еліт відповідно до чинних політичних інститутів, у рамках яких політичні конфлікти відбуваються за принципом «політика як торг». Цьому типу еліт відповідають стабільні представницькі режими (скажімо, номінально демократичні);

- «ідеологічно єдина еліта», при якій ціннісний консенсус і взаємодія між фракціями еліти в межах чинних політичних інститутів забезпечуються домінуванням тієї частини еліти, чия ідеологія визначає характер офіційного політичного курсу. Такому типу еліт відповідають стабільні непередставницькі політичні режими, де навіть при наявності демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт за підтримку мас [11; с. 45].

На основі вивчення різних класифікацій, видових ознак та рис еліти, що подаються французькими, американськими, російськими та ін. дослідниками, можемо спробувати систематизувати найбільш

характерні ознаки еліти як найвищого державотворчого прошарку суспільної ієрархії.

По-перше, це інтелект, заснований на досвіді суспільних інтеракцій та власних цінностях. Вища освіта формує той інтелектуальний потенціал, за допомогою якого приймаються державні рішення, формуються апарат управління та основні державні інституції, складаються міжнародні відносини та впроваджуються національні реформи. Процес здобуття вищої освіти елітою сприяє її самоідентифікації та внутрішній налаштованості, здатності узгоджувати різноманітні суспільні інтереси, продукувати альтернативні шляхи виходу із стану нестабільності, кризи і т.д. Вища освіта не дає усвідомлення своєї вищості у сенсі зверхності (привілейованості чи насміхання над іншими), а навпаки – спонукає до високої поваги та почуття довіри до оточуючих, формує власне філософське бачення процесів, що відбуваються, й дозволяє налагоджувати відкриту та рівноправну комунікацію. Під впливом освіти, пізнання провідних наукових, культурних, бізнесових, економічних та ін. практик змінюються стиль комунікації, прийняття рішень та спосіб мислення загалом. Високий рівень інтелекту дозволяє вільно висловлювати свої погляди як письмово, так і в усній мові, упорядковувати думки, ідеї та факти так, щоб вони були зрозумілими як для пересічного громадянина, так і для дипломата з іншої країни. Крім того, знання мов дає змогу пізнавати інші моделі цивілізаційного, історичного розвитку, налагоджувати зв'язки, стосунки з людьми інших культур, бачення тощо. Мистецтво красиво писати і красиво говорити притаманне швидше інтелігенції, котра є радше елітою за духом, кров'ю, тобто походженням. Як писав психолог Едвін Борінг, «інтелігенція є тим, що приховано за її текстами» [6; с. 126].

По-друге, еліта сприймає події з точки зору перспектив створення нових можливостей та реалізації шансів для свого суспільства, держави, спільноти. Активність її проявляється не лише у мисленні та діяльності, а й у позитивній налаштованості на вибір найкращого виходу із ситуації, що склалась. З точки зору психології особа, яка прагне досягнути позитивного вирішення ситуації, досягає успіху в більшій мірі, аніж особа, що налаштована скептично. Хоча з прагматичної точки зору не варто надто романтизувати процес прийняття важливих рішень в управлінні сферою, де збігаються багато різноманітних суспільних інтересів. У цьому контексті однією з фундаментальних ознак аристократизму чи елітар-

ності є здатність до розумних поступок, консенсусної поведінки з іншими тощо. Міхаель Крозьєр у праці «Криза інтелігенції» наводить аргументи стосовно того, наскільки важливо для провідної верстви суспільства навчитись слухати. Це вміння автор пов'язує з елітарністю як одне з визначальних у тому сенсі, що людина не може бути компетентною у всіх сферах, і саме її здатність сприймати інформацію відображається на її здатності до ефективного управління та комунікації з іншими.

По-третє, для еліти характерна здатність ефективного управління ресурсами: матеріальними, людськими, природними, інтелектуальними тощо. Еліта покликана не лише бути квінтесенцією, де нагромаджується інформація як така та інформація про потреби, вимоги та іншого типу ситуації, що складаються у суспільстві, але й професійно коригувати ці вимоги в бік задоволення національних інтересів. Французькі дослідники говорять про те, що існує єдина вірна дорога до впровадження змін – суспільний капітал, підтримка з боку населення ідей щодо проведення реформ, інвестування в людей, їх розвиток, надання можливостей для реалізації їх потенціалу тощо. «Ідейна людина» – це інший стиль життя, насичений відмінним моральним ідеалом та інтелектуальною наповненістю. Коли ідеї зрозумілі суспільству чи певній його групі та прийнятні для впровадження, то в процесі їх реалізації не лише виникає менше помилок та різних проблем, але й ці ідеї стають надбанням всього суспільства чи, можливо, зразком для впровадження для інших суспільних систем [60; с. 49].

По-четверте, компетенція у галузі суспільних проблем та володіння владою задля можливостей їх розв'язання. Здатність завчасно ідентифікувати і вирішувати проблеми є прерогативою не лише керівної верхівки, котра у певний історичний момент володіє владою, але й усіх тих, хто називає себе культурною, інтелектуальною, творчою та ін. елітою. Компетенція виражається насамперед у певному рівні ангажування у суспільні проблеми та вирішення їх не в міру їхнього виникнення, а на етапі потенційної появи. У той же час компетенція повинна сприйматись не в розумінні «влада заради влади», а в сенсі влади лише як засобу досягнення тих інтересів, цілей та завдань, що стоять перед суспільством на даному етапі розвитку.

По-п'яте, авторитет (за Липинським), легітимізація (за Вебером) еліти суспільством, що залежать від законності влади і визнання громадянами тих форм суспільної влади, які витворює еліта. На сили

авторитету ґрунтуються ті засоби, які еліта може використовувати для впровадження реформ чи різного роду новацій. В залежності від визнання та суспільної підтримки еліта відчуває свою необхідність, шукає альтернативні шляхи розвитку суспільства. За словами Д. Шлемкевича, для світогляду епохи чи окремої людини характерним є те, що певна епоха чи людина вважає себе осердям, головною рушійною силою, рушієм духу та життя [46; с. 95]. Спрямувавши у правильному руслі всі потенційні «громадянські осердя», легше вибудувати стратегії розвитку міста, села в локальних типах спільнот та на державних утвореннях. Інакше кажучи, еліта – це ділянка духовної культури, що стоїть в осередку світогляду, визначає його засадничі цінності та формує спосіб діяльності. Якщо еліта здатна відповідально та ефективно реалізовувати загальнонаціональні вартості, задуми та дотримуватися пріоритетів, то вона гідна визнання та поваги до себе.

Апелуючи до досвіду середньовічної Франції, Великобританії і т.д., складно знаходити спільні видові та характеріологічні ознаки із сучасною владною верхівкою пострадянських держав. Як уже було сказано, однією з основних ознак еліти, елітарності, а також аристократизму є почуття відповідальності. З точки зору елітології (галузі, що активно розробляється у політології), призначення еліт – бути відбірними представниками суспільства, роду, класу. Тобто бути у невідганному становищі стосовно мас для еліти ментально неможливо. Водночас процеси, що спричиняють соціально-політичну турбулентність на пострадянському просторі, не сприяють становленню справді добірної страти, верхівки вишколених управлінців, науковців, бізнесменів, політиків та ін. Подібно до того, як писав Ортега-і-Гассет про «бунт мас», бунт еліт також розглядається в розрізі суспільних змін, глобалізації та, власне, того ж «наступу мас» [61; с. 135]. Виняток, який має потенцію стати парадоксом і абсолютною реальністю, полягає в тому, що еліти сходять з політичної арени, поступаючись місцем плебейським родам.

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що в сучасному світі еліта набрала форми суспільної патології. Паразиткування та накопичення матеріальних ресурсів, гра за «власними правилами» стали сутністю державної верхівки. За словами В. Липинського, «деструктивне протистояння різних політичних сил за право виступати від імені всього народу насправді свідчить про те, що вони живуть з паразитарного

розбивання нації на певну кількість взаємно себе пожираючих партій та ідеологій» [39; с. 136]. Державна система не демонструє ознак відповідальності за власну діяльність, прийняті рішення та ін., а швидше навпаки: демонстративно виражає зневагу до суспільства (у вигляді безкарності за злочини на дорогах, корупційні схеми та ін.). Виходячи з цього є підстави говорити, що така політична верхівка може називатись не інакше як політичним угрупованням, квазіелітарною групою.

Аналіз та синтез культурних, соціальних, політичних та ін. процесів періоду незалежної України спонукає розглядати феномен осіб, що нині іменуються елітою, за допомогою загальнофілософських методів та принципів наукового пізнання, ставить нас перед необхідністю розгляду процесу елітотворення та елітофункціонування в контексті синергетичної парадигми. Саме синергетичний підхід дає можливість зрозуміти причину перервності класу еліти, відмирання аристократії та близькість часу переломної зміни подій («точки біфуркації» у синергетиці). Наслідком цього може бути вихід на політичну арену нової верстви, духовно збагаченої та суспільно відповідальної, або ж повна деградація та остаточна маргіналізація української еліти навзамін управлінню імітаторів, що демонструють свою зовнішню «інакшість». Крім того, синергетичний підхід дає змогу розглядати еліту в тісному зв'язку із суспільством, його способом життя, ціннісними установами та діяльністю.

Жодне суспільство не може нормально функціонувати без провідної верстви, яка б не лише формально була виразником його (суспільних) ідей, прагнень, національних інтересів, але й творила нові форми співучасті та розвитку самої держави. Тому еліта повинна бути цілісною і органічно єдиною не тому, що отримала певний статус чи якимось надзвичайним чином виділена у суспільній ієрархії, а тому, що вона в конкретних умовах та в конкретному місці реалізовує та розвиває цілісну концепцію світу, в якій, з одного боку, відображаються найбільш глибинні традиції, а з іншого – час і простір конкретного суспільства, народу, держави тощо.

Часто елітою іменують групи за інтересами, які об'єднуються на певний проміжок часу задля здійснення певних функцій. Однак, за словами Г. Ашина, ці «короткострокові групи», навіть якщо вони працюють у межах кількох років чи одного покоління, не можуть досягти у своєму розвитку рівня еліти в її повному розумінні. Не всяка правляча

«верхівка», особливо в періоди швидких змін і трансформацій, може іменуватися елітою [5; с. 96]. Мова йде про те, що показником елітарності є не те соціальне місце, яке займає індивід, не частка його матеріального достатку та показник самодостатності (як самовпевненості), а те, якою мірою видатний діяч є виразником, носієм базових традиційних, моральних цінностей соціуму. Історик-культуролог Вадим Скуратівський пише про еліту: «Це люди, що роблять свою справу дуже добре. Хтось робить свою справу, хтось добре робить свою справу, а той, хто робить свою справу дуже добре, і є елітою» [24; с. 134]. Еліта, якщо вона є такою за своєю суттю, стає національним Мойсеєм тоді, коли під нею є сформована нація чи бодай народність, яка прагне самоорганізуватися в певну ідентичність.

У цьому контексті Остап Дроздов порівнює сучасну еліту з айсбергом: «Його надводна верхівка – власне еліта, яка виростає з народного тіла, що під водою. Верхівка попереджає мореплавців про небезпеку... Бо саме підводна частина айсберга розпоролася черево грандіозному «Титаніку» [17; с. 34]. За словами О. Дроздова, модерна українська нація зробила фатально невдалий крен у самоствердження не політичними, а культурними артефактами. Ось чому на зорі незалежності українськість утверджувалася шароварними концертами. Причина на поверхні – сучасна еліта не є організуючим началом і не має довіри у більшості населення країни чи бодай його більш-менш значної частини, позаяк населення не має колективно-єдиної та систематизованої самосвідомості і однорідних цілей та уявлень про себе [17; с. 33]. Виходячи з точки зору дослідника можна припустити, що українська політична «еліта» виконуватиме свої ситуативні завдання – не більше.

У процесі українського державотворення останніх десятиліть прослідковується, як заданий формат та стиль політика-управлінця призводить до деградації не лише політичної системи, а й усього громадянського простору. За словами публіцистів, журналістів, у сучасних умовах Україна стоїть на порозі формування закритої системи, інфантильної та водночас такої, що старанно охороняється олігархами та претендує на непохитність. Система є інфантильною та не здатною до розвитку, оскільки переважна більшість рішень приймаються «зверху» керівною верхівкою на захист самої себе. Відмовляючись налагоджувати реальну, а не ілюзорну комунікацію з суспільством як базою реалізації та підтримки ідей, реформ і т.д., влада блокує будь-які

можливості до налагодження повноцінного функціонування системи. Цілісність системи стає фіктивною та вкрай обмеженою, втягнутою у вир управлінського хаосу, який фасадною частиною імітує порядок. А це унеможлиблює здатність критичного мислення у межах системи та адекватного сприйняття реальності.

Витоки такого стану речей варто шукати у різних площинах. Сюди можна віднести психологічний фактор, фактор історичної обумовленості та традицій політичного устрою, типу політичної культури і багато ін. З точки зору психології особа, індивід, свідомість яких формується в умовах жорсткого контролю та підпорядкування своїх дій державі, партії чи ще якійсь невідомій силі (йдеться про тоталітарні та авторитарні режими типу СРСР, Кампучії тощо) та які зазвичай будують свою діяльність на основі «посилань зверху», не можуть творити нові та повноцінні форми державності, устрою, спільноти. Їх свідомість запрограмована на стиль поведінки, спосіб мислення, в основі котрого гасло: «за мене подумає держава», саме вона має забезпечувати основні засоби мого існування (звідси і проблема, яку часто обговорюють на кухні: «у всіх гріхах і неблагополуччі винна держава»). Результати такого непоправного, анемічного та навіть патологічного стану суспільної думки можна спостерігати в історії розвитку держав з тоталітарною традицією. Відповідно до цього можемо припустити, що незалежність та декларування європейського чи будь-якого іншого цивілізаційного курсу не принесли і не можуть принести позитивного ефекту саме через відсутність досвіду проживання в умовах суспільств, де особа де-факто визнається «вищою соціальною цінністю» незалежно від матеріального становища чи соціального статусу і місця в суспільній ієрархії.

За словами сучасних соціологів та політологів, нинішні взаємини «людина – людина», «людина – суспільство» є системно-кризовими. Криза, що сьогодні охопила світ, перш за все є кризою моральною та інтелектуальною. Вона не виникла одномоментно. Криза виникла від суб'єктивних рішень, суджень, стереотипів та оцінок, що не ведуть до нормального розвитку, а лише створюють ілюзію «нормальності» та поступового розвитку суспільства, цивілізації тощо. В цьому контексті виникає занепокоєння з приводу того, що практично у кожній з держав (чи світових лідерів, чи периферійних, котрі перебувають на перехідних етапах) спостерігається тотальна недовіра до владних еліт (насамперед в Україні), що провокує недовіру один до одного та всього суспільного

устрою. Відсутність суспільного капіталу та людської довіри спровокована «фальшивою грою» керівної, управлінської еліти, її нездатністю відповідати сучасним викликам і трансформаціям, невмінням у нових умовах формувати та підтримувати ціннісні орієнтири та концепції свого суспільства. Хоча, апелюючи до законів природи та діалектики, будь-яка криза зазвичай є предтечею нової фази (вищої та досконалої) розвитку системи. Та для об'єктивності слід зауважити, що не усі системи виходять з кризових фаз оновленими та життєздатними. Значна кількість культур, народів та цивілізацій безслідно розчинились у просторі та часі, залишивши після себе хіба що тонкий культурний шар – об'єкт для археологічних розвідок.

Таким чином формується парадоксальна ситуація: з одного боку, цілковита втрата довіри до політичних еліт широкого народного загалу та переконаність у нездатності еліти управляти суспільними змінами і продукувати суспільний прогрес; з іншого – ігнорування громадянами відвертого хамства стосовно себе та замилювання вмінням так званої еліти вчасно змінювати «шапку» і пристосовуватись під того, у кого більше матеріальних засобів до існування та вагоміший соціальний статус.

Криза провідної верстви та відсутність повноцінної лідерської складової на усіх рівнях державної ієрархії була у всі часи головною проблемою українського державотворення починаючи від запрошення скандинавів на Русь для правління і до сучасної *декларативно* незалежної України. Екстраполюючи в історію, варто зауважити, що міра і ступінь української незалежності значною мірою залежали від керівної верхівки, від її самодостатності та адекватності, спроможності не підпорядковуватись сильнішому партнеру, опоненту і т.д. «Доля покарала нас прокляттям духовної непригідності провідної верстви. Золотий купол духу розбитий, а нового збудувати не вдалось. Живемо епігонами, і наше мислення має ознаки епігонства. На перехресті доріг стоїть українська душа, в латаній свитині, зшитій з покошених, потертих мислей» – так поетично пише про зазначену проблему наш співвітчизник [46; с. 165].

За роки незалежності не був сформований середній клас, який би зміг оновити та оздоровити елітарний прошарок. Тому останній почав інтенсивно формуватися та заповнюватись радянською партійно-номенклатурною та бюрократичною соціальною масою, з одного боку,

та соціально активним і дієвим кримінальним соціумом – з іншого. Тому більшість українських чиновників дещо старшого та середнього віку, які заповнили коридори влади, зберігають у своїх сейфах партійні квитки з силуетом Леніна та радянським гербом або довідку про завершення терміну ув'язнення. Тобто соціально-державотворче захворювання України є системним. Тому і підхід до її зміни та оновлення державно-управлінської еліти теж повинен бути системним та зваженим, з урахуванням подальшої перспективи та стратегії.

Однак хибним буде вважати, що це була проблема виключно провідної верстви суспільства. Перш за все потрібно враховувати, що це був негативний чинник функціонування громадянського суспільства як такого, адже еліта твориться з громадян – не лише найбільш самосвідомих та альтруїстичних, здатних відстоювати національні інтереси, але й таких, котрі у конкретну історичну епоху приходять із загальних мас і стають елітою, роблять суспільство дієздатним. Тут і проявляється селективність еліти, яка формується з аристократії та інтелігенції. З цих двох соціальних прошарків виокремлюються особистості, які наділені організаторськими рисами, для яких не є чужими чесноти та почуття гідності і патріотизму, особистості з прогресивним мисленням та високою освітою. Їм доручається управління усією державою, системою. Така модель є дієвою і демонструє позитивні результати у Британії, Ірландії, Швеції, Норвегії, Іспанії та ін. країнах світу.

Однак в українському варіанті така модель є неможливою (принаймні у першій половині ХХІ століття). Причин є багато, ключові з них: практично повна відсутність української аристократії, яка б могла підживлювати еліту держави; відсутність автентичної інтелігенції – вихідців із протонароддя, **які здобули якісну вищу освіту у провідних вузах світу** і могли б влитися у кабінети влади й гідно працювати; усі ніші державно-управлінської системи зайняли партійно-номенклатурно-криміналізовані маси, у яких надпотужно працює інстинкт самозахисту (пташенята зозулі – викинути все живе, що є у гнізді поряд з тобою) та захисту свого мікросвіту...

Нація, котра має достойну еліту, не плекає надії на який-небудь рецепт, приклад чи підказку збоку. За словами Д. Шлемкевича, еліта сама створює найвищі взірці поведінки, цінностей, принципів і мисленнєвих страатагем, що логічно впливають з історичної традиції, устрою, відмінних від інших та неповторних, таких, які хочеться реа-

лізувати [46; с. 53]. Український керівний прошарок не зміг сформувати в межах соціально-політичного, економічного простору власну культуру, ідентичність. Впродовж історії творення української державності різні державоустрої, режими (хоча, можна сказати, що режими були постійно авторитарними: починаючи від Володимира Великого та Ярослава Мудрого, включно з Хмельницьким, Виговським, і завершуючи часто змінюваними «опікунами України» від ЦК КПРС) створили поле для інституціоналізації авторитарної групи, схильної до бюрократизації влади з імітативними «фасадовими» плебісцитами та абсолютизацією власної влади.

М. Бердяєв та Л. Троцький констатували, що у 30-ті роки ХХ століття в СРСР сформувався новий привілейований клас – бюрократів, про який говорив М. Вебер. Троцький зазначав, що диктатура пролетаріату стала диктатурою партії, а диктатура партії – диктатурою її верхівки. «Комуністична система», схильний вважати М. Джилас, слугує основою для виникнення нового привілейованого класу, яким є бюрократична верхівка партії і держави з необмеженою владою. Хоча формально члени такого класу й були найманими працівниками, але фактично вони були власниками засобів виробництва, класом експлуататорів. Тому слід зазначити, що радянська епоха була новою формою та новою ерою деградаційних процесів, коли плебеї зі своїм меркантильно-утилітарним та обмеженим світом отримали доступ до каналів, якими можна було просуватись владними артеріями, заповнили простір, який номінативно позиціонувався як елітний, і сформували нове, досі ще не знане історикам явище – робітничо-селянську та військово-партійну еліту. Саме воно як соціокультурний феномен очікує своїх дослідників. Тим більше, що цей сценарій став прецедентним і неодноразово повторювався у ХХ столітті у різних варіантах у різних країнах світу (починаючи від Кампучії та Китаю до Албанії, Східної Німеччини та ін.) [17; с. 39].

У цьому контексті зазначимо, що сучасні науковці виділяють чотири покоління радянської еліти. Перше – «ленінська гвардія», яка здійснила Жовтневу революцію та мріяла про світову. В середині даної еліти після смерті В. Леніна розгортається жорстка міжособна боротьба за владу. Друге покоління – сталіністи, жорсткі та досить дисципліновані виконавці наказів Сталіна. Відбувається зміна орієнтацій еліти, її мета – побудова соціалізму в окремій країні. Даний період

відрізняється широкомасштабними репресіями, ряд політологів кваліфікують їх як геноцид стосовно власного народу. Третє покоління радянської еліти – еліта бюрократії та партійних функціонерів, лідерами якої були М. Хрущов та Л. Брежнев. Цей історичний етап характеризують як період інституцізації та рутинізації номенклатурної еліти та час відносно стабільних елітних кар’єр. До влади прийшла геронтократична «еліта застою». Останнє, четверте покоління – еліта періоду перебудови. Склад цієї еліти був неоднорідним, проте переважали в ній реформатори на чолі з М. Горбачовим, які прагнули модернізувати існуючу соціально-політичну систему, орієнтувались на гласність та демократизацію режиму [7].

Нинішню українську еліту часто трактують як частки (уламки) певних соціально-політичних історичних катастроф: вихідці з кіл радянської номенклатури; колишні дисиденти (противники комуністичного режиму); представники бізнесу (які заробили капітал, зробили кар’єру тощо в період перебудови та після неї); колишні кадрові офіцери; наукова і художня інтелігенція радянського культурного простору; нові політики, які заявили про себе як про лідерів нових партій та рухів, однак не набули значної підтримки (легітимації) суспільства.

Трагедія так званої «сучасної української еліти» полягає в тому, що сьогодні одна й та сама людина, володіючи капіталом і владними ресурсами, вважається складовим елементом еліти, а втративши ці ресурси, перестає бути такою, тобто еліта – не вона, а її крісло, її гроші [38; с. 133]. Колись готовність присвятити своє життя управлінню чи державній службі була доказом героїчності та самовідданості, цементувала у людей волю, віру та бажання формувати власне неповторне суспільство. Специфіка української ситуації ще в тому, що персона, чиновник наділений штучно завищеною питомою вагою. Тому наші еліти роздратовані й замкнуті в собі. Чим менше успішних результатів їх діяльності, тим агресивніше вони ставляться до критики у свій бік. Найприкріше те, що ніхто ні правовими, ні легальними силовими впливами не може чинити їм опору [37; с. 134]. Проблема патологічної безелітарності України, вочевидь, у тому, що в Україні домінує феномен, який за визначенням чиказької школи політичної психології окреслює: «еліта – це не обрані, а вибрані». У кращих традиціях гангстерського Чикаго в Україні еліта формується не за якісними характеристиками (обрані люди), а за кількісними (вибрані на виборах). Автоматично

політичною елітою стають чинні політики. Треба зауважити, що ця концепція цілком продуктивна у зрілих і стабільних націях. А от у тих, які щойно формуються, вкрай затребувана місіонерська роль політика (це – суто якісний підхід) [16; с. 49].

Тенденція пристосуванства української «еліти», пасивності та бездарності в сенсі креативу щодо державотворення є тотальною. На сьогодні на тлі зматеріалізованого світу еліта є духовно бідною: цінність людини вимірюється величиною її доходу, інтелігенція в загалі своєму втратила гідність та перестала бути носієм духовних скарбів, законодавцем цінностей, поведінки, стилю життя, думок (тут для порівняння можна взяти українську інтелігенцію та еліту початку ХХ ст. – епохи І. Франка та Л. Українки...). Вона втратила відвагу «протиставляти свою правду й красу владному «поколінню сліпців» [14; с. 24–25]. Ось чому в сучасних умовах можемо спостерігати брак цивільної відваги мати власну візію, говорити відверто, твердо дотримуючись власних переконань, історичної традиції та національних інтересів тоді, коли це «незручне і непопулярне». Брак відваги піти супроти юрби демагогів, що орудують нею, чи грізного чиновника-управлінця. Мало яскравих думок, індивідуальностей, немає пафосу ідеї і віри в її слухність, зрозумілість. Немає бажання переконувати та об'єднувати думки навколо тих ідей, які періодично висуваються. Натомість популярними є намагання галасом накинути їх або тихцем нарадити рішення так, щоб на завтра можна було від них відмовитись. Гіпертрофоване пристосуванство та підлабузництво стало ознакою часу. Ті здорові паростки, які всупереч всьому збереглися, губляться у загальному вирі та надмірній масі неповноцінних та меркантильних інтенцій псевдоеліти та «нібито інтелігенції».

Постіндустріальний світ сформував картину взаємозалежності. Інтелектуальна діяльність входила до сфери взаємних відносин, але для виконання завдань (починаючи від найнижчого рівня) потрібен мінімальний рівень інтелігентності. Натомість сучасний інформаційний світ ґрунтується перш за все на побудові стосунків на високому рівні інтелекту та принципах компромісу як основи співпраці, обміну інформацією, ідеями, винаходами, створення нових форм діяльності, інноваційності тощо. Це вимагає високого рівня освіченості, знання мов – як рідної, так і іноземних – та добре налагодженої мережі контактів не лише у власній країні, але й поза її межами тощо. Інновація

вимагає експериментування та прийняття сміливих та важливих рішень в умовах ризику і, таким чином, якісних змін. Але на цьому тлі не знімається фактор потреби загальної інтелектуалізації та етизації епохи – формування високої культури мислення та самосвідомості. Тому вектор еволюційного руху України станом на поч. XXI століття спрямований у діаметрально протилежному напрямку стосовно загального руху цивілізованого світу.

Підсумовуючи вищесказане, варто зазначити, що кожне суспільство для повноцінного існування потребує еліт. Держава стоїть на службі захисту суспільства, його інтересів і прагнень. Відповідно еліта має стати тим форпостом, на котрому тримається виконання та дотримання усіх норм і правил суспільного життя, підтримання його історичних традицій та державного устрою. За цих умов потрібно говорити про те, що нові виклики та можливості змушують еліту мислити креативно, інноваційно, застосовуючи нові моделі, формуючи нові культурні комунікаційні норми і способи поведінки. Світ перейшов фазу технократичності, на зміну якій потрібна соціально-культурна інновація. Еліта не повинна шукати способів пристосування моделей адаптивної поведінки, інтеграції чи чогось подібного. Суть її існування повинна насамперед зводитись до того, що саме ця ієрархізована верства суспільства моделлю своєї поведінки формує комунікативне середовище, схему розвитку і т.д. У такий спосіб необхідною є інтелектуальна реформа, яка могла б адекватно відповідати швидким еволюційним змінам нашої епохи.

Для зміни еліти потрібна зміна мислення, зміна підходів самих громадян до системи: управління, освіти, науки і т.д.; самоусвідомлення прагнення політичної, економічної та культурної участі. Інвестування в інтелігенцію, а відповідно і в еліту гарантує майбутній розвиток соціально-політичної системи. Результат селективного відбору повинен опиратись на рекрутування найкращих, на модель розвитку та впровадження інституцій, котрі б дозволяли мислити по-іншому, підходити до проблеми з системно-аналітичних позицій, з позицій пошуку альтернативних шляхів її можливого розвитку та подальшого розв'язання глобальних проблем. Здоровий глузд і цілеспрямована діяльність повинні бути джерелами розвитку та спільного діалогу між елітою і громадянами. Розвиток спільної діяльності та співпраці еліти і суспільства є одним з вірогідних шляхів подолання «кризи еліт» і «бунту мас».

Однак таке співробітництво може бути дійсним за умов усвідомлення того, що ми (Україна) в історичному процесі вже давно пройшли «точку неповернення» і єдина перспектива виживання нації – це формування повноцінної, високопробної еліти з кращих взірців інтелігенції, а не дешевої партійно-кримінальної та утилітарно-меркантильної сірої маси (хоча що стосується «кримінального» компонента, слід зауважити, що у цьому середовищі є високоінтелігентні особистості зі значно більшим почуттям власної гідності та честі, ніж ті, хто сидить у світлих кабінетах з дорогими кондиціонерами), а також, можливо, з крихт аристократії, яка розпорошена по всіх континентах і державах, про існування якої більшість українців і не підозрює. Чим швидше настане усвідомлення цього, тим результативнішим буде перехід України до повноцінного та цивілізованого еволюційного розвитку і зайняття вартісного місця у світовій державній спільноті.

Список літератури:

1. Академічний тлумачний словник української мови. Он-лайн версія // Режим доступу: <http://sum.in.ua/>
2. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии: несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. – СПб., 1998. – 340 с.
3. Аристотель. Афинская политика // Античная демократия в свидетельствах современников. – М., 1996. – С. 27–86.
4. Ашин Г. Современные теории элиты: критический очерк. – М. : Междунар. отношения, 1985. – С. 221.
5. Ашин Г.К., Охотский Е.В. Курс элитологии. – М., 1999. – 340 с.
6. Ашин Г.К., Понеделков А.В., Игнатов Е.Г., Старостин А.М. Основы политической элитологии : учеб. пособие. – М., 1999. – 370 с.
7. Безугла Р. Феномен культурної еліти в період Радянського Союзу та пострадянської України ХХ століття: історіографія проблеми [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Vdakk/2011_1/11.pdf
8. Бердяев Н. Судьба России: Собр. соч. – М., 1990. – С. 231.
9. Большой толковый социологический словарь. В 2-х томах. Джери Д., Джери Дж. – М. : АСТ, Вече, 1999. – Т. 1. – 544 с.
10. Васильева Л.Н. Теория элит (синергетический подход) // ОНС. – 2005. – № 4. – С. 14–17.

11. Гельман В. «Сообщество плит» и пределы демократизации: Нижегородская область // Полис. – 1999. – № 1. – С. 80.

12. Голофаст В.Б. Реальность социального (Эммануель Левинас против онтологизма) / В.Б. Голофаст // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2002. – № 4. – С. 200–207.

13. Гоулман Д. Эмоциональное лидерство: Искусство управления людьми на основе эмоционального интеллекта / Д. Гоулман, Р. Бояцис, Э. Макки : пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 301 с.

14. Дергачев В. «ЧТОБЫ СОЙТИ С УМА – НАДО ЕГО ИМЕТЬ»: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения // Мир перемен. – 2007. – № 2. – С. 21–25.

15. Джери Д., Джери Дж. Аристократия // Большой толковый социологический словарь. – М., 2001. – С. 37.

16. Джилас М. Лицо тоталитаризма / Переводы с сербо-хорватского: П.А. Щетинин, Е.А. Полак, О.А. Кириллова. – М. : Новости, 1992. – 106 с.

17. Дроздов Остап. Безелітарна Україна // Незалежний культурологічний часопис «І». У пошуках втрачених еліт. – 2006. – № 45. – С. 31–35.

18. Заславская Т.И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 5–16.

19. Зубец О.П. Аристократизм // Новая философская энциклопедия : в 4 т. – М., 2000. – Т. 1. – С. 39–45.

20. Исакова Г. Особливості посткомуністичної трансформації проблеми прав та свобод людини // Політ. менеджмент. – 2005. – № 2. – С. 138–144.

21. Кіш М. Еліти в демократичному суспільстві // Український журнал. – 2011. – № 1–2. – С. 16–20.

22. Кредер А.А. Аристократия // Словарь по новейшей истории. – М., 1998. – 548 с.

23. Курбатов А.А. Роль аристократии в экономическом развитии греческого полиса VIII–VI вв. до н. э. // Античная гражданская община. – М., 1986. – С. 3–29.

24. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – 2-ге вид., перероб. і допов. – Львів : Кальварія, 1997. – 224 с.

25. Ленин В.И. Избранные сочинения в десяти томах. В одиннадцати книгах / В.И. Ленин. – Изд. 2-е. – Т. 1. – М. : Изд-во политической литературы, 1984. – 570 с.
26. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А.Ф. Лосев; ред. В.С. Походаев. – 2-е изд., испр. – М. : Искусство, 1995. – 320 с.
27. Межуев В.М. Культура и история / В.М. Межуев. – М. : Политиздат, 1977. – 198 с.
28. Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 23–27.
29. Ожегов С.И. Знать // Словарь русского языка. – 25-е изд. – М., 2006. – 250 с.
30. Паретто В. О применении социологических теорий // Социс. – 1995. – № 10. – С. 138.
31. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Социология : хрестоматия / сост. Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М. : Гардарики, 2003. – С. 92–123.
32. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
33. Сартори Дж. Вертикальная демократия. [Электронный вариант] // Режим доступа: <http://www.legaltheory.org/index.php?rid=41&id=45>
34. Севастьянов А.Н. Диктатура интеллигенции против утопии среднего класса / А.Н. Севастьянов. – М. : Книжный мир, 2009. – 192 с.
35. Словарь исторический: личности, общество, политика. – М., 1998. – 440 с.
36. Сорокин П. Социокультурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики права и общественных отношений. – СПб. : РХГИ, 2000. – 1056 с.
37. Суриков И.Е. Аристократия и демос: политическая элита архаических и классических Афин: учеб. пособие по спецкурсу для исторических факультетов вузов // И.Е. Суриков. – М. : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 256 с.
38. Суспільна трансформація і державне управління: Політично-правові детермінанти. – К. : Видавн. дім «Ін Юре», 2003. – С. 133–136.
39. Тощенко Ж.Т. Аристократия // Политическая энциклопедия : в 2 т. – М., 1999. – 340 с.

40. Українська радянська енциклопедія. У 12-ти томах / за ред. М. Бажана. – 2-ге вид. – К., 1974–1985. – 730 с.
41. Філософський словник / за ред. акад. В.І. Шинкарука. – 2-ге перероб. вид. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 796 с.
42. Фролов Э.Д. Политические лидеры афинской демократии // Политические деятели античности, средневековья и Нового времени. – Л., 1993. – С. 6–22.
43. Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / отв. ред. Э.В. Сайко. – М. : Наука, 2003. – 453 с.
44. Шлемкевич Д. Галичанство. – Львів : За вільну Україну, 1997. – 104 с.
45. Шлемкевич Д. Екологія душі – екологія природи // Науковий вісник. – 2006. – Вип. 16.4. Національний лісотехнічний ун-т України. – С. 163–167.
46. Шлемкевич Д. Загублена українська людина. – К. : Фенікс, 1992. – 157 с.
47. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; пер. с англ. ; под ред. В.М. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 415 с.
48. Юрій Ф. Етногенез та менталітет українського народу. – К. : Кондор, 2008. – 262 с.
49. Якубовський О.П. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні / О.П. Якубовський, Л.Л. Приходченко. – Одеса : ОФ УАДУ, Оптимум, 2001. – 235 с.
50. Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен : Вид-во Українського Вільного Ун-ту, 1996. – 205 с.
51. Anderson M. Inteligense and development: a cognitive theory. Oxford, England : Blackwell, 1992.
52. Building a trustworthy state in post-socialist transition / edited by Janos Kornai and Susan Rose-Ackerman. – New York : Palgrave Macmillan, 2004. – 232 p.
53. Wiatr Jerzy Europa pokomunistyczna. Przemiany panstw i spoleczenstw po 1989 roku. Naukowe wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa, 2006. – 420 с.
54. Michel Crozier Kryzys inteligencji. Szkis o niezdolnoscii elit do zmian / przeklad z francuzkiego Marian Egeman. Warszawa : POLTEXT, 1996. – 178 s.

55. Gardner Howard, Mindy L. Kornhaber, Warren K. Wake
Inteligencja. Wielorakie perspektywy. Wydawnictwo szkolne i pedagogiczne
spółka skcyjna. Warszawa, 1995. – 235 s.

56. Cattell R.B. Intelligence: its strakture, growth and action.
Amsterdam, 1987. – 148 s.

57. Elity: ich miejsce i rola w społeczeństwie / Janusz Sztumski.
Katowice: Slask, 1997. – 210 s.

58. Elity w Polsce, w Rosji i na Wegrach: wymiana czy reprodukcja? /
red. nauk I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipinski. Warszawa, 1995

59. Genealogia : polska elita polityczna w wiekach srednich na tle
porownawczym / pod red. J. Wroniszewskiego. Torun, 1993.

60. Kryzys inteligencji: szkis o niezdolnoscii elit do zmian / Michel
Crozier. Warszawa, 2006. – 78 s.

61. C. Lasch. Bunt elit. Krakow, 1997. – 148 s.

ФАКТОР СТРАТЕГІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

*Ніщо так не обтяжує та не пригнічує
народ і людину, як тривала невпевненість*
С. Цвейг

*Коли йдете далекою дорогою, не цурайтесь інколи
перепитувати і переконуватись у вірності шляху*

Перехідний етап українського суспільства, що характеризується амбівалентністю та поляризованістю суспільно-політичних поглядів, нерегульованістю правового поля та невідповідністю представлення інтересів населення інтересам державно-владної верхівки, висуває перед науковцями та прогресивними політиками нові умови щодо врегулювання політичних правовідносин. У процесі переходу до демократичних форм розвитку у пострадянських політичних системах актуальним стає питання визначеності *стратегій і напрямів їх подальшого розвитку*. Методологія застосування політичної стратегії і тактики є тим індикатором, який засвідчує спроможність системи державної влади та управління вчасно реагувати на суспільні запити, аналізувати всі наявні складнощі, що супроводжують державотворчі процеси [12; с. 59].

Стратегії розвитку державно-політичних систем досліджують зарубіжні та українські історики, політологи, правознавці, економісти. Зокрема їй (стратегії) присвячені праці таких вчених як В. Адамські, Дж. Бергер, М. Бесінджер, З. Бжезінський, О. Вайдегрін, М. Велзер, Є. Вятр, Р. Інглегарт, Г. Саймон, Дж. Сарторі, Ф. Хайек, Р. Шварценберг, П. Штомпка та ін. Серед вітчизняних дослідників, які торкались різних аспектів політичної стратегії, були Т. Алексеєв, І. Антонович, О. Бабкіна, В. Барков, О. Бойко, В. Василькова, Д. Видрін, Б. Гаврилишин, В. Горбатенко, В. Кирик, А. Коваленко, А. Кудряченко, І. Курас, Ф. Рудич, Л. Сморунов, Ю. Яковець та ін.

Метою статті є зосередження уваги української наукової та політичної громади на необхідності формування *політичної стратегії України* як обов'язкової умови переходу до демократії, а також ре-

трансляції політико-правової аксіологічної системи у сучасну цивілізаційну модель.

У розвідках закордонних та вітчизняних авторів знаходимо багато визначень поняття «стратегія». В галузі комп'ютерного моделювання, в рамках проекту Пентагону в Інституті креативних технологій, А. Гордон подає стратегію як ментальну репрезентацію, що дозволяє порівнювати, маніпулювати і використовувати її в ситуаціях вирішення проблем [31]. А. Гордон зібрав 372 варіанти буденних стратегій у десяти різних галузях планування та розглянув 48 сфер репрезентації, де вони реалізуються [32].

Поняття стратегії часто застосовують у різних сферах теоретичної та прикладної науки, зокрема, у менеджменті, за необхідності побудови та організації людського потенціалу задля реалізації певної мети тощо. Відповідно поняття визначається: стратегія (дав.-гр. *στρατηγία* – мистецтво полководця) — загальний, недеталізований план певної діяльності, який охоплює тривалий період, спосіб досягнення складної мети [17; с. 35]. Крім того, стратегію розглядають у контексті гри – у спорті, коли окремі ходи, комбінації, прийоми підпорядковуються загальному, раніше обміркованому плану.

Вільна енциклопедія Вікіпедія тлумачить стратегію і в переносному значенні, що означає «мистецтво економічного, суспільного і політичного керівництва масами, яке має визначити головний напрям їхніх дій, вчинків; спосіб дій, лінія поведінки кого-небудь» [23].

У залежності від методологічних чинників стратегія тлумачиться як «найбільш загальний механізм дій, що визначає шляхи досягнення цілі», «послідовність уявлень, що веде до певного результату», «вибір ключових напрямків розвитку, що інтегрує цілі групи, партії, корпорації, міста, держави, об'єднання держав» [20; с. 153] та ін. Класик стратегічного планування А. Чандлер визначає стратегію як «визначення основних довгострокових цілей та завдань, прийняття курсу дій і розподілу ресурсів, необхідних для виконання поставлених цілей» [20; с. 50]. Б. Лідделлу Гарту тлумачить поняття стратегії через військову сферу: стратегія як «мистецтво дистрибуції і застосування військових засобів з метою досягнення політичних цілей» [32].

Отже, узагальнюючи вищезгадані дефініції та досвід наукових розвідок, можна окреслити *стратегію як категорію у політичній сфері*: стратегія – це визначення та усвідомлення довготривалої мети, широкої

програми дій, перманентних завдань, загальної та довготривалої лінії політичної поведінки і еволюційних трансформацій, синхронізація та модулювання основних напрямків діяльності, політичних, економічних та ін. складових науково відкоригованого та обґрунтованого розвитку з метою удосконалення моделі державної системи; забезпечення стійкості, стабільності та виживання в умовах конкуруючого світу; забезпечення економічних, правових та інших гарантій усім громадянам країни [33]. До цього додамо, що ключовим складником стратегії як такої є *обов'язкове моделювання*, умовний проект, схематична конструкція, ескіз, теоретично описана модель, яка в свою чергу буде детермінувати стратегічну програму, узгоджувати усі дії та інтенції усіх сегментів – модуляторів системи, популяризувати та спрямовувати ключові вектори державно-політичної системи.

Серед найбільш ґрунтовних праць українських вчених, присвячених дослідженню стратегії і тактики державної політики в цілому, виділяються розвідки Г. Почепцова «Стратегічний аналіз. Стратегічний аналіз для політики, бізнесу і військової справи», Б. Кухти «Політична влада та її рішення», А. Пойченка «Політика: теорія і технології діяльності» та ін. На думку останнього, основою розробки політичної стратегії є пошук екстраординарної мети – мети розвитку, найбільш важливої для країни, особливо у кризові періоди... Значення політичної стратегії і тактики особливо зростає за умов нестабільності суспільно-політичного розвитку, розгортання кризових явищ в окремій країні, у певному регіоні або у світі в цілому.

У своєму науковому доробку Г. Почепцов стверджує, що стратегія посилює сильного гравця, але може послабити слабого, оскільки в нього немає достатнього ресурсу для виконання власної стратегії. В будь-якому випадку, це завжди боротьба з протидією [16; с. 140]. Власне він доводить: *«щоб влучити «в точку» в майбутньому, треба віднайти відправну «точку» в сьогодні, щоб здійснити низку операцій щодо переходу теперішнього в майбутнє»*. Для цього потрібно формувати новий формат мислення, що дозволить поєднати не лише короткотермінові, а й довготермінові варіанти контекстів [18; с. 234].

Зосередившись на політичних стратегіях Г. Почепцова, спробуємо спроектувати їх на сучасні українські реалії.

1. Стратегія особливо актуалізується тоді, коли їй протистоїть чужа стратегія [17; с. 38]. Особливості українських менталь-

но-культурних та історико-політичних реалій засвідчують тип моделювання: якщо наявним є зовнішній агресор – об'єднання буде більш імовірним та результативним, аніж у вирішенні внутрідержавних та міжособистісних конфліктів. До прикладу: періодична актуалізація «газової проблеми» ставить українців у дещо подібні умови, створюється ілюзія єдиної позиції щодо енергетичної політики, позиціонується стратегія Росії, спрямована виключно на задоволення власних інтересів. Взагалі серед науковців поширена думка, що якщо держава не має власної сильної стратегії розвитку та поведінки, то вона підпадає під стратегію іншої сусідньої чи так званої дружньої держави, відповідно змушена грати за встановленими правилами іншої «держави-партнера». Останні не збігаються з державними інтересами першої. Саме за таких умов – латентних і заморожених міжурядових та міжпарламентських криз – народжується велика кількість договорів, меморандумів тощо, які у кінцевому результаті є фіктивними та малодієвими.

2. Стратегія важлива, коли виникає взаємодія різних рівнів.

Інформаційний рівень вступає у взаємодію з публічним, політичним, далі з економічним, фінансовим і т.п. Управління в таких умовах здійснюється на усіх рівнях почергово та з координуючого центру [17; с. 40]. Тут маємо на увазі те, що стратегія держави повинна не лише бути адекватною, інформаційно наповненою та постійно ротуватись в інформаційному полі суспільства для надання їй легітимності та підтримки з боку населення, але й відповідати фінансовим можливостям та потугам суспільно-політичної системи.

3. Необхідний та очікуваний результат може зняти напругу в суспільстві внаслідок соціальної нерівності, може стати перехідним містком порозуміння між вищою, середньою та нижчими ланками управління (суспільства загалом). Стратегія орієнтована на довготривалий процес, тому повинна включати в себе низку ризиків, які будуть спричинені безпосередніми діями та тактиками чи їх відсутністю, у залежності від обставин. Вона повинна бути не лише адаптованою до конкретного політичного простору, але й наділеною окремими хронотипними характеристиками. Тобто просторово-часовий формат та вимірність дадуть змогу чіткіше оцінити можливості її реалізації.

Якщо говорити про право на реалізацію, активізацію стратегії, то доречним буде звернутись до процедури її визначення, оскільки стратегічне моделювання пов'язане зазвичай з архетипно-фрей-

мовими особливостями кожної нації, специфічними рисами зовнішньополітичних інтенцій і низкою інших чинників. У цьому контексті слушним видається зауваження С. Дацюка, який звертає увагу на невідповідність розробників сучасної української стратегії типам мислення та архетипної поведінки, способу діяльності суспільства. Причина в наданні вищого статусу, поваги, важливості і т.п. іноземним «стратегічним розробникам» на відміну від вітчизняних. Недостатність фінансової підтримки та соціальної ініціативи науковців, виділення мінімуму коштів на потреби науки призводять до небажання експертів добросовісно працювати в Україні, розробляти та впроваджувати власні програми, стратегії і форми розвитку майбутнього українського суспільства. А найчастіше такі розробки, якщо все ж таки мають місце, є *замовними* – під певну партію, програму, політичного лідера чи фінансового олігарха. В результаті для роботи над українським шляхом розвитку запрошуються міжнародні експертні групи, які є малоефективними.

Наявність детально розробленої, виваженої та ефективної політичної стратегії є свідченням політичної сили, могутності держави. Доречно буде згадати досвід США, де авторитет Г. Кіссінджера, З. Бжезинського та ін., попри деякі розбіжності у їх стратегічному баченні розвитку Америки, є беззаперечним. Перший був класичним реалістом, його базова геостратегічна модель виходила з кількополюсності світової політики, а Сполученим Штатам відводилась роль керівника та організатора нової міжнародної рівноваги [23]. Другий же постав як носій комбінованих реалістично-транснаціональних поглядів. Його базова геостратегічна модель виглядала складнішою: трикутник США — Західна Європа — Японія (союзники) перебуває у нестабільному середовищі, яке формують економічний Південь (партнери) та СРСР, Китай і їхні сателіти (суперники). Відповідно роль Америки полягала у зміцненні трикутника, залученні партнерів і стримуванні суперників. Спільним для Г. Кіссінджера та З. Бжезинського був акцент на безпеці та процвітанні Сполучених Штатів [23].

На думку окремого кола дослідників, стратегія держави повинна ґрунтуватись на філософських засадах розвитку людства, регіону та країни; містити ідеї і цілі, відпрацьовані та вивірені у колі суспільствознавців, психологів, юристів, соціологів, культурологів, економістів, політологів та ін. Водночас, якщо говорити про стратегію як

цілісний системно організований концепт і погляд на суспільний розвиток впродовж тривалого часу, варто зауважити, що стратегії можуть бути значною мірою утопічними за формою. Та за змістом їх результати підтверджують або спростовують ту чи іншу прогнозовану модель чи стратегію. За словами уже згадуваного українського дослідника Б. Кухти, метою реалізації національної стратегії «повинен стати стан досягнення рівноваги політичної системи» [10; с. 143].

Стратегія визначає і забезпечує основний напрямок політичної діяльності суб'єктів влади та політики. Її об'єктом є формування головної мети, програм у цілому та на окремих етапах політичної діяльності суб'єктів політики, визначення шляхів та засобів їхнього досягнення. Особливо актуальною стратегія виявляється в умовах демократизації громадського життя, коли визначаються основна програма, головний напрямок у політичному процесі, черговість політичних проблем, що вирішуються [13; с. 185]. Як відомо, держави міжвоєнного періоду розробляли загарбницькі стратегії щодо переділу світу. Однак лише СРСР і США вдалося певною мірою зреалізувати їх та зробити довгостроковими.

Для формування стратегії необхідні перш за все: **бачення** суспільного розвитку, політичних, соціальних, економічних, культурних процесів; **бачення** віртуальної моделі майбутнього, переоцінка існуючих аксіологічної моделі та ідеалів суспільства; **осмислення** теперішнього стану політичної системи у контексті еволюційних процесів; нове **духовно-політичне самовизначення** державно-економічної та політичної систем, яке реалізується через пошук ідейної домінанти (ідеалу) національного розвитку, спроможної стати ціннісною базою для реорганізації соціально-політичних ресурсів, наділеної здатністю демонтажу застарілої, атрофованої моделі політичної системи та ін. Політична стратегія держави не лише закріплює систему цілей та заходів економічного зростання, розвитку, стабільності тощо, але й визначає модель ціннісних орієнтацій, спрямованих на самозбереження цілісності, суверенності держави та захист національних інтересів...

Вищезначені положення розвиває український соціолог В. Тертичка, який вважає, що формування політичної стратегії державної політики нерозривно пов'язане з проблемами визначення цілей суспільно-політичного розвитку. «Актуалізація процесу цілевизначення обумовлена базуванням його на суспільних цінностях й обов'язковому

визначенні державної стратегії країни. Загалом визначення чітких цілей державної політики та виявлення наявних обмежень є достатньо складним інтелектуально-організаційним процесом, оскільки цілі є кінцевим результатом, що його намагається досягти державна політика. Для аналізу державної політики характерним є розмежування понять «цінності», «цілі» й «завдання», а також її фундаментальних цілей, що фіксуються в спеціальних документах – конституціях чи відповідних законах», – зазначає дослідник [26; с. 12–13].

В історії розвитку Української держави традиційно не існувало власної зваженої стратегії. Проблему стратегування в той чи інший період політична верхівка вирішувала шляхом імплантації в український політичний простір стратегій інших державних систем (Австро-Угорщини, Польщі, Росії, СРСР). В сучасних умовах, попри різноманітність підходів до визначення стратегії та реальне формування стратегічних концепцій, серед владних структур у межах українського геополітичного простору про стратегію не йдеться.

Політична верхівка знову намагається вирішити цю проблему шляхом долучення до стратегії об'єднаної Європи чи Росії. В результаті складається ситуація стратегічної розгубленості, двоїстості, дезорієнтації. Нині відсутність чітких як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних орієнтирів, часта їх змінюваність та непостійність дезорганізовує суспільство, ставить його перед проблемою роздвоєння та фактичного прийняття подвійних стандартів, розроблення корупційних схем та гри за міжнародними правилами. До прикладу, декларативно у 2010 році Україну оголошено позаблоковою державою, однак до сьогодні на сайтах десяти областей (Хмельницької, Рівненської, Київської, Львівської, Чернігівської, Харківської і т.д.) та п'яти міністерств залишаються положення про євроатлантичну інтеграцію.

Крім того, офіційно в зовнішньополітичній доктрині закріплюються щонайменше два-три «стратегічних партнери»: виявляється схильність до зближення як з Північноатлантичним, так і з так званим Ташкентським блоком, Митним союзом тощо [26]. Україна цілком слушно бачить своє майбутнє в лоні європейської цивілізації, але часто її економічні (а отже, і політичні) інтереси продовжують перебувати в межах пострадянського простору. Такий стан синхронного розвитку тісних зв'язків з кількома світовими полюсами є можливим, але лише за умови дуже зваженої, глибоко продуманої, системно та трагічно

відкоригованої політики України і за умов її внутрішньої цілісності та політико-економічної мобільності.

В українській політичній моделі стратегія партії стає предметом обговорень перед виборами або за умов необхідності отримання певних бонусів чи перемоги в окремих політичних баталіях. Як показав історичний досвід, усі домінуючі партії України використовують термін «стратегія» зазвичай як гасло чи безвідповідальний заклик, своєрідний стимулятор та імітатор...

При детальнішому обговоренні фактора стратегії з'ясовується, що найдалшим стратегічним прицілом виявляється здобуття перемоги і доступ до матеріальних, фінансових та інших благ. Такий варіант вживання терміна «стратегія» є абсолютно та свідомо хибним та відволікаючим... Ілюстрацією цього положення є те, що ці партії, декларуючи певні магістральні зміни, обмежились перерозподілом влади та майна. Жодна з них не намагалась вивести країну із стану політичної та економічної апрексії, надавши їй цілеспрямованого економічного імпульсу.

Сучасний дослідник С. Дацюк визначає стратегію як «орієнтацію системи в просторі і в тривалому часі через усю сукупність реальності. Стратегія складається з концептуальних стратегем, тобто принципів нормування реальності (нове уявлення) задля власних цілей. Стратегія потребує програм, проєктів та планів, але принципово не включає їх у своєму змісті і не зводиться до них [6]. Відсутність таких довгострокових сценаріїв, цілей не дозволяє спрямовувати управління державою в потрібному напрямку руху і розвитку.

Складність стратегії полягає в тому, що кожен її елемент чи галузь впливають на інші сфери життя, тобто є системними. Тому стратегія повинна розроблятися перш за все національними експертами, фахівцями, дослідниками, які мають чітке усвідомлення ментальних типів мислення і поведінки, особливостей історичних традицій. Безперечно, залучення іноземних фахівців теж є бажаним та необхідним.

Формування та реалізація державної стратегії повинні, крім усього іншого, відповідати соціальним умовам та запитам, які переживає суспільство (українське), а також мати широку підтримку громадян, бути зрозумілими та чітко визначеними, принаймні, хоча б оприлюдненими та чітко, в усій повноті, розтлумаченими спільноті. У цьому випадку першочергового значення набувають створення традицій та

організаційних засад суспільного обговорення внутрішньо- та зовнішньополітичної стратегії, громадський моніторинг та контроль з боку громадянського суспільства. Лише за такої умови громадянське суспільство матиме двосторонній зв'язок та вплив на владу, а влада, у свою чергу, забезпечуватиметься додатковими аналітичними ресурсами для зваженого корегування державної зовнішньополітичної стратегії [14; с. 432]. Інакше кажучи, існує потреба у розвитку потенціалу гнучкого і змагального визначення пріоритетів України у взаємодії з міжнародною спільнотою.

Б. Гаврилишин у відомій праці «До ефективних суспільств: дороговкази в майбутнє» наводить думку, що ефективність держави може оцінюватись відповідно до економічного, політичного, соціального критеріїв [5; с. 39]. Відповідні характеристики майбутньої стратегії можна згрупувати у діалектичному взаємозв'язку та взаєморозвитку основних сфер:

1) у політичній сфері це забезпечення прав людини, надання їй реальної можливості захисту своїх прав, свобода слова, рівноправність перед законом, вільне волевиявлення, сильна і незалежна судова система, розмежування між бізнесом і політикою;

2) у соціальній сфері – високий рівень освіти, культури і науки, можливості для самореалізації, отримання достатніх засобів до існування, праці, соціальна відповідальність та справедливість;

3) в економічній сфері – конкурентоспроможність на внутрішніх і зовнішніх ринках, наукоємна, ресурсомістка структура економіки, вільний ринок, високий рівень інновацій, швидке зростання ВВП, матеріальний добробут населення, малий відсоток безробіття [5; с. 44–45].

Більше того, з урахуванням попередніх коректур можна говорити про те, що сильна стратегія не лише може стати основним гарантом безпеки та самозбереження держави як системи. При створенні певних адаптаційних можливостей в умовах глобалізації буде компенсована недостатність ресурсів та зовнішньополітичних впливів. Стратегія завжди визначає поле пріоритетів, завдань і цілей, що базуються на правовій базі держави. Виходячи з національних інтересів вона може обґрунтовувати не лише позитивні напрямки діяльності держави (серед яких безпека, співробітництво тощо), але й негативні (насилення, військове вторгнення та ін.). У цьому контексті доречно згадати стратегію РФ, прийняту 2008 року Д. Медведевим, яка продовжує закріплює

вати концепцію СНД як «життєво важливий простір для Російської Федерації» [25; с. 243]. Відповідно відносини з європейськими державами будуються з урахуванням стратегії, що є одним із факторів періодичного блокування з боку європейських партнерів.

Аналізуючи зовнішньополітичні стратегії держав пострадянського простору, можна зауважити, що кожна з них пов'язує напрямки своєї політичної, економічної та ін. діяльності з російськими енергетичними джерелами. Така залежність формує у частини європейських держав уявлення про «російський політичний та економічний простір».

Нині в Україні розробкою стратегії розвитку держави на геополітичному, зовнішньополітичному, внутрішньополітичному, економічному, інформаційному, регіональному, соціально-демографічному рівнях займається Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України. Окрім того, щорічно Президент України виступає з доповіддю про основні стратегічні виклики, загрози і пріоритети. Однак напрацювань, здатних чітко показати стратегічну лінію політики України, зрозумілу для інших держав, на сьогодні немає. І взагалі виникають сумніви щодо повноцінності дій та структури, коли впродовж двадцяти років незалежності не було висунуто більш-менш зваженої, але беззаперечної стратегічної програми розвитку України. Не виникає сумнівів щодо «прирученості» цієї структури і виконання вказівок та наказів «ззовні», з урахуванням політичних мусонів та партійної номенклатури.

Відтак постає гостра *необхідність обговорення проблеми державної концепції та політичної стратегії*, що зумовлюється неминучістю майбутнього перебігу внутрішньодержавних політичних процесів. Звісно, мова не йде про розробку стратегії всім суспільством, громадянами, кожен з яких має свою сферу компетенції. Йдеться саме про окрему кількість фахівців, етично, психологічно, соціально компетентних науковців, державних службовців, громадських діячів, аналітиків, які на підставі загальної картини можуть чітко, зрозуміло та аргументовано викласти стратегічні засади розвитку держави. Саме тому на сьогодні складовими елементами формування і коректури *стратегії* вважаємо наступні складові:

- 1) реформування концепцій та мисленнєвих сценаріїв політичної верхівки за умови обов'язкового стратегічного «перепрограмування» та «перезавантаження» мінімальних програм (які обмежуються однією

каденцією гаранта Конституції) і вихід на довготермінові еволюційні схеми. Інакше кажучи, кожен блок, партія, лідер повинні не лише змалювати чітку картину соціально-економічного розвитку на найближчих 5-7 років, а й гіпотетично представити образ реформованої державної системи через 10, 15, 20, 30, 50 років. Окрім цього, необхідно чітко виписати у цьому контексті міжнародний реєстр – місце України у всесвітній політико-економічній композиції. Таке «перепрограмування» методично є дуже простим – кожен посадовець, парламентарій, лідер партії повинен пройти тестування самим електоратом. Інакше очікуваною повинна бути відмова голосувати за ті партії чи лідерів, у яких така програма відсутня. Крім цього, за допомогою мас-медіа та інших структур проводити щорічний моніторинг виконання цих програм, а також здійснювати постійну корекцію процесу їх реалізації. Як зазначає С. Дацюк, лише ті країни є стратегічними, які незалежно від розвитку техніки та технологій забезпечують розвиток мислення, ефективне використання ресурсів випереджаючими темпами [6];

2) актуалізація правового поля, що спрямоване на захист громадянських прав та свобод, створення соціальних стимулів, гарантій та мотивацій до політичної участі [35]. Така актуалізація може бути реалізованою через активізацію наукового потенціалу країни. Зокрема, величезна кількість дипломованих науковців (захищених дисертацій) у галузі юриспруденції, економіки, соціології, політології, етики, філософії та ін. практично не реагують на процеси, що відбуваються в Україні. Скажімо, нафтогазові питання, кримінально-політичні події навколо Ю. Тимошенко, переговори з ЄС та ін. повинні не лише викликати бурхливі емоції пенсіонерів на площах, а й відобразитись у низці конференцій, семінарів, симпозіумів, круглих столів тощо, проведених за участю провідних дослідників, кафедр, науково-дослідних центрів та інститутів. Власне вони повинні давати компетентну оцінку існуючим реаліям та практичні рекомендації щодо формату, вектора, концепції вирішення проблеми. Беручи до уваги фактор задіяності наукового та науково-дослідного потенціалу у вищезазначених процесах, доводиться погодитись з аналітиками світового масштабу, що в Україні наука як така відсутня. Це підтверджують і рейтинги української вузівської системи;

3) результативність політичних дій, які в процесі переходу до демократії є різними у тих чи інших країнах: у розвинутих політичних

системах політичні лідери мають зважені ідеї та бачення, відбувається втілення цих ідей у певні програми, наслідком яких є ефективний розподіл ресурсів (матеріальних, інтелектуальних тощо). Що стосується пострадянського простору, то через відсутність правових важелів та традицій, вирішення проблем набувають мутуваних форм і трансформуються в ті чи інші рішення, які є далекими від політично виправданих та поміркованих;

4) врахування реальних природних та людських ресурсів і пошук альтернативних потенціалів з метою раціоналізації еволюційного процесу.

Наявність стратегії – це перш за все наявність чітко окресленого поля політико-правових дій у кожній із галузей соціальних відносин, визначеність пріоритетів, шляхів і методів цілісного розвитку системи. При цьому стратегії політичних дій завжди повинні бути адаптованими до особливих місцевих обставин. Відповідно важливість мистецтва демократичного реформування зростає, коли духовна система прямує від універсально придатних до особливих стратегій.

Отже, формування і реалізація *політичної стратегії як системи заходів* ефективного програмування, якісне та цілеспрямоване використання всіх державотворчих ресурсів, налагодження взаємоузгодженої та синхронізованої політико-владної діяльності та конструювання стабільного правового поля є найбільш актуальними проблемами державотворення в Україні. Саме відсутність стратегій породила політичну анемію, безпорадність та «інвалідність» усіх правлячих систем чи партій, які були біля керма України впродовж років незалежності. Невизнання проблеми, зазначеної сучасними очільниками держави, відсутність зваженої, конструктивної, зрозумілої широкому загалу стратегії можуть призвести не лише до політичної деградації України та потрапляння в «зону впливу та інтересів» інших держав, а й до інтенсивної асиміляції, розпаду, маргіналізації та, врешті-решт, колапсу країни як такої.

Список літератури:

1. Башук А.И. Коммуникативные стратегии политического ритуала // Журнал «ПОЛИТЕКС». [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.politex.info/content/view/235/30>

2. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ.; сост. В.В. Петрова. – М. : Прогресс, 1989. – 360 с.
3. Вебер М. Политика как призвание и профессия // М. Вебер. Избранные произведения. – М., 1990.
4. Ведута Е.Н. Стратегия и экономическая политика государства. – М. : Академический проспект, 2004. – 456 с.
5. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. – Вид. 3-тє, допов. – К. : Унів. вид-во «ПУЛЬСАРИ», 2009. – 248 с.
6. Дацюк С. Популярно про стратегію і стратегування [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/46fbf98759430/>
7. Делёз Ж. Платон и симулякр // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск, 1998. – 864 с.
8. Мельник Я., Криворучко Н. Типологія стратагем мислення у контексті державотворчих інтенцій // Етнос і культура : Часопис Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки. – Івано-Франківськ. – 2010. – № 6–7. – С. 172–185.
9. Мельник Я., Криворучко Н. Феномен громадянина у контексті еволюції соціально-політичних систем // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Вип. 47. – С. 481–493.
10. Кухта Б. Політична влада та її рішення. – Львів : ЦПД, 2006. – 240 с.
11. Мироненко П.В. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності / П.В. Мироненко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 42. (підсерія «Курасівські читання»). – 292 с.
12. Методологічні основи політичної стратегії і тактики як системи засобів подолання політичної нестабільності // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПІЕНД, 2008. – Вип. 42. – С. 57–62.
13. Мелков Ю. Пострадянське суспільство: Нове Середньовіччя / / Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 183–193.

14. Основи демократії: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. / за ред. А. Колодій. – К. : Ай-Бі, 2002. – 684 с.
15. Плэтт В. Стратегическая разведка. Основные принципы / Пер. с англ. — М. : Инфра-М, 1997. – 376 с.
16. Почепцов Г. Стратегія як мистецтво та особливий вид аналітики // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 24–25.
17. Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела. – К. : Дзвін, 2004. – 333 с.
18. Почепцов Г.Г. Стратегия. – К. : Ваклер, 2005. – 350 с.
19. Пойченко А.М. Політика: теорія і технології діяльності. – К. : Ін-т національних відносин і політології, 1996. – С. 49, 54.
20. Роберт Грин. 33 стратегии войны; пер. с англ. Е. Я. Мигуновой. – М. : РИПОЛ классик, 2007. – 480 с.
21. Стрэчен Х. Карл фон Клаузевиц «О войне». Пер. с англ. О. Жуковой. – М. : АСТ; Полиграфиздат, 2010. – 330 с.
22. Сталин И. О политической стратегии и тактике русских коммунистов [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://petrograd.biz/stalin/5-16.php>
23. Столярова Н. Политическая стратегия США [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://nasima-stolyarova.narod.ru/pp.html>
24. Стратегія. Вікіпедія. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Стратегія>
25. Танаев К. Новая политическая стратегия в Послании Президента Дмитрия Медведева. – М. : Европа, 2010. – 450 с.
26. Тергичка В.В. Державна політика: аналіз і впровадження в Україні: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора наук з державного управління: 25.00.01 / Національна академія державного управління при Президентові України. – К., 2004. – С. 12–13.
27. Украинская государственность в XX веке (Историко-политологический анализ). – К. : Політична думка, 1996. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://litopys.org.ua/ukrxxr/zmist.htm>
28. Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2004. – 370 с.
29. Шомова С. Политические шахматы. Паблик Рилейшнз как интеллектуальная игра. – М. : РИП-холдинг, 2003. – 390 с.

30. Шмитт К. Эпоха деполитизаций и нейтрализаций // Социологическое обозрение. Том 1. – 2001. – № 2. – 600 с.

31. Gordon A. S. Strategies in analogous planning cases // Access: www.ict.usc.edu

32. Gordon A. S. The theory of mind in strategy representation // Access: www.ict.usc.edu

33. Globalization and political strategy. New left review // Access: <http://www.newleftreview.org/?view=2255>

34. Grymek M. Polityczna strategia a prawa czlowieka // Access: <http://poliityka.blog.onet.pl/Polityczna-strategia-a-prawa-c,2,ID440292239,n>

35. Mrozowska S. Strategie dzialan politycznych // Access: http://www.polsm.strony.ug.edu.pl/?id_cat=38&id_art=23&lang=en

36. Polska scena polityczna : srodowiska, komunikacja polityczna, strategie. – Krakow, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2010. – 418 s.

37. Political Strategy // Access: <http://www.politicalstrategy.org>

38. Strategy and Organising – Lessons from the Obama Campaign. Social Europe // Access: <http://www.social-europe.eu/tag/political-strategy/>

ТОТАЛІТАРИЗМ І СУЧАСНИЙ ГЕОПОЛІТИЧНИЙ КОНТЕКСТ

*Немає страшнішої долі, ніж коли
долі мільйонів у руках одного невігласа*

*Вільне суспільство можуть
створити лише вільні люди*

*Не давай рабові крила,
бо він ними буде підмітати сміття*

*Найбільше мистецтво – мистецтво владарювати,
і воно дано лише обраним*

Початок ХХІ століття є одним з найскладніших періодів світової історії. Це пояснюється насамперед глобалізаційними процесами. Частина країн перебувають у стані швидких економічних, політичних, соціальних змін, частина — у стані глибокого застою. Незважаючи на суттєву еволюцію державних систем упродовж останніх десятиліть, до категорії «вільних» та «демократичних» можна віднести незначну кількість. У зв'язку з цим існує загроза відновлення тоталітарних режимів, їх імітація та трансформація у нові, більш адаптовані, але по суті антагоністичні та антигуманні державно-політичні системи. Амбіційні лідери, обрані посадові особи і доктринальні політичні партії не проминуть нагоди скористатися можливістю нав'язати свою волю світовій спільноті (на зразок Кампучії кінця 1970-х рр.). Переживши шок, спричинений публікаціями В. Шаламова, П. Леві, А. Солженіцина, Ж. Америкі та ін., пізнавши багатолітність тоталітаризму ХХ століття, людство парадоксальним чином втрачає відчуття його дійсних загроз у майбутньому. Сьогодні все, від релігійних сект до політичних мегасистем (типу ЄС чи США), може містити компоненти тоталітаризму або загалом бути тоталітарним.

Тоталітаризм як вид політичної системи певною мірою є нормою розвитку державного ладу, але його потрібно розглядати тільки як певний етап на шляху до демократії, оскільки він не має чітких моделей

управління (управління, засноване на насильстві, не може бути добровільним і довгостроковим), не сприяє продукуванню добробуту та стабільності громадян, розвитку і поширенню прав та свобод. Натомість основними його прийомами стають монополізація влади та створення штучно-насильницьких механізмів взаємодії між населенням і вищим ешеленом влади (лідером, диктатором та ін.), а також тотальність однотипних насильницьких норм та правил поведінки, що нав'язують відчуття страху, покори, підлеглості, залежності, рабської свідомості.

Отже, мета статті – розглянути тоталітарний тип управління державною системою та відповідну ієрархію влади і в цьому контексті виявити приховану загрозу винищення націй та деградації державних систем. Лише вчасне розпізнавання його симптоматики може стати перешкодою оновленню та відродженню диктатурно-тоталітарних систем.

Насамперед окреслимо поле наукового пошуку та форми існування тоталітарного типу політичних режимів. Питання феномену тоталітаризму та різних його видів і типів вивчали такі зарубіжні дослідники як: Е. Фромм, Р. Арон, Х. Арендт, К. Фрідріх, С. Гантінгтон, Е. Вятр, Д. Мілован, Ю. Ігрицький, З. Бжезинський, М. Драхт, М. Кергіс, К. Фрідріх, Ж. Желев, Т. Адорно, Ф. Ньюман, К. Поппер та ін. Серед вітчизняних дослідників можемо назвати праці О. Бабкіної, А. Трубайчука, В. Бебика, Б. Яроша, В. Полохала, П. Ситника, Ю. Бакаєва, С. Баранова, Д. Власенко, В. Китаєва, Ф. Рудича, Г. Почепцова та ін. Витоки тоталітарних режимів мали місце у працях античних мислителів та сучасників епохи Ренесансу та Просвітництва – Платона, Г. Бабефа, А. Сен-Сімона, Ф. Гегеля, Ж. Руссо та ін.

Попри дослідницький досвід, на сьогодні немає чіткого визначення тоталітаризму, оскільки автори багатьох праць з проблем тоталітаризму наводять різні інтерпретації цього поняття.

У перекладі з латини «тоталітарний» означає «такий, що стосується цілого». Дж. Джентіле, як ідеолог італійського фашизму, обґрунтував зміст тоталітаризму через тотальне підпорядкування людини державі і розчинення індивіда в політичній історії, оскільки все людське і духовне губить цінність поза державою [11; с. 30]. Політичну лексику доповнив цей термін після промови Б. Муссоліні 1925 р., в якій він використовує та розгортає саме поняття «тоталітарна держава». Неоднозначний вплив на суспільне уявлення про сутність тоталітаризму здійс-

нили знамениті романи-антиутопії Є. Замятіна, О. Хакслі, Дж. Оруелла та ін. Роман Є. Замятіна «Ми» як прогноз розвитку суспільства, побудованого на засадах колективізму, раціонально обґрунтовував усі сторони життя, але був відсутній найважливіший елемент суспільства – особистість (замість неї – номер). О. Хакслі в романі «О дивний новий світ» показав повністю заорганізований світ, в якому потяг до досягнення досконалої ефективності не залишив місця для особистої свободи. В найбільш яскравій літературній формі технологія тоталітарної влади була розкрита в романі Дж. Оруелла «1984» [8; с. 56].

К. Поппер у праці «Відкрите суспільство і його вороги» стверджує, що Платон, Гегель і Маркс були основними авторами доктрини тоталітаризму. «Вона проходить через усю історію людства й у будь-який момент може стати загрозою на його шляху до «відкритого суспільства» [14; с. 98]. Ідея тотальності влади споконвічно пов'язана з малим соціальним простором і обмеженістю його ресурсів.

Розвиваючи вчення про типологію тоталітаризму, М. Драхт вказує на те, що тоталітарні диктатури, на відміну від авторитарних, намагаються впровадити у суспільстві радикально нову систему цінностей (мислення). Дещо інше тлумачення зазначеної категорії дав М. Кертис, який визначив тоталітаризм як «специфічний тип сучасного режиму за часів масової демократії, що тримає населення під контролем за допомогою різноманітних засобів, особливо терору». Автор зазначив, що існують інші диктатури, де має місце «елітистське управління, довільне використання політичної влади, зведення до мінімуму особистих прав індивідів, ієрархічні інститути» [6; с. 76].

Аналізуючи типологію політичних режимів, Р. Арон розглядає тоталітарний режим у порівнянні з ліберальним. За критерій порівняння він брав тип організації політичних партій [2; с. 56]. З огляду на це дослідник розрізняв дві групи режимів — конституційно-плюралістичний та монополістичний. Домінуючою рисою конституційно-плюралістичного режиму він вважав юридичну організацію мирної конкуренції для завоювання влади та керівництва державою.

Особливість тоталітаризму, за твердженням Ханни Арендт, проявляється в двох формах його відносин із зовнішнім та внутрішнім світом — у пропаганді та терорі відповідно. Перша призначена виключно для нетоталітарного оточення тоталітарного режиму, вона дозволяє створювати, виправляти, підгасовувати минуле, тлумачити сучасне й про-

рокувати майбутнє. На основі цього формується прийнятний або й навіть заманливий образ тоталітарного режиму в очах інтелектуалів, маргіналів, пересічних громадян демократичних суспільств. Натомість диктатура і терор стають формами відносин із внутрішнім світом – власним населенням, спільнотою, навіть державними органами. Населення атомізується, перетворюючись на масу ізольованих індивідів, не спроможних діяти спільно заради досягнення свободи, покладатись одне на одного чи навіть зробити бодай щось із власної ініціативи. Як наслідок: народ стає слабким, втрачає впевненість у собі, не здатен чинити опір [9; с. 56].

На нашу думку, найбільш повним та адекватним є визначення, подане у політологічному енциклопедичному словнику: *тоталітаризм* – це політичний режим, якому притаманні політичне, економічне, ідеологічне панування правлячої еліти, організованої у цілісний бюрократичний партійно-державний апарат (очолюваний лідером), тотальний контроль над суспільством, втручанням в усі його сфери з метою здійснення такого контролю [13; с. 195].

На ранніх чи початкових стадіях зародження та розвитку тоталітаризму виконує конструктивну та формуючу функцію, але, розвиваючись та прогресуючи, перетворюється на замкнену та самоізольовану систему. Якщо такі системи не трансформуються у якісно нову демократичну спільноту (на зразок Китаю у XX–XXI ст.), то, як показує історичний досвід, стають типовими депресивними гілками загальносвітового політичного процесу (більшість країн Центральної, Східної та Західної Африки).

Як показують соціологічні дослідження, людину в нетоталітарному світі готують до тоталітарності самотність, розчарування та відсутність віри у завтрашній день, що стає дедалі більш поширеним відчуттям. Безжальний процес, до якого тоталітаризм спрямовує та організовує маси, має вигляд втечі від реальності. «Холодний, мов крига, розрахунок» охоплює людину з усіх боків, і їй видається, що вона одна у цьому світі, що нема на кого опертись. Руйнуючи простір між людьми, тоталітаризм знищує творчі потенції й у такий спосіб несе у собі зерна власного самознищення.

Однак варто враховувати і той факт, що як тоталітарні системи минулого, так і мутовані форми тоталітарності в сучасних перехідних фазах залежать від електорату — людей, якими керують та без яких

неможливе функціонування системи як такої. Адже саме населення живить (активно чи пасивно підтримує) ту чи іншу політичну силу. Таким чином, кожен із тоталітарних режимів містить такі субстантивні компоненти:

1) політичний лідер та віра народу в легітимність режиму і свій моральний обов'язок підкорятися йому; 2) людський ресурс, якісний чи кількісний склад осіб, які співпрацюють чи підкоряються та якими маніпулюють. Стосовно цього аспекту Карл Дойч у 1953 році писав: «Тоталітарна влада сильна лише за умови, що нею користуються не надто часто. Якщо її доводиться застосовувати постійно і проти всього населення, навряд чи вона довго залишатиметься міцною. Оскільки тоталітарні режими потребують більше сили у відносинах зі своїми підлеглими, вони також потребують вироблення в народі звички до поступливості та залежності» [12; с. 24]; 3) нематеріальні чинники: психологічні, ідеологічні, які допомагають маніпулювати думкою людей; 4) матеріальний ресурс, завдяки якому правителі контролюють власність, природні ресурси, економічну систему, засоби зв'язку і транспорт; 5) можливості застосування системи санкцій і покарань з метою змусити непокірних до послуху і співпраці.

Щодо тоталітарного суспільства, то не менш важливою є особливість ментально-мисленневих феноменів. На думку багатьох дослідників, які вивчають роль мисленнєвої діяльності у формуванні державного та суспільного устрою, саме тип мислення призводить до деформацій, викривлень і зміни не лише індивідуального, а й суспільного мислення. Інакше кажучи, спосіб мислення та дій, що панує у суспільстві, може стати однією з першопричин перетворення політичного режиму у тоталітарний й становити загрозу життю мільйонів людей. Найсприятливіший ґрунт для тоталітаризму створює аграрієзоване мислення, спрямоване на утилітарне використання наявних предметів споживання, задоволення базових потреб, пристосуванство до середовища, небажання змінювати, реформувати, удосконалювати, співпрацювати на паритетних (рівних) засадах та в умовах «чесної гри». Масове невдоволення системою, яке існує сьогодні в Україні, та індивідуальний (скоріше періодичний, внутрішній) протест, що не здатен вилитись (мобілізуватись) у форму спільних, системних дій, руху опору та непідкорення існуючим порядкам. Містечковість та небажання співпрацювати у системі (принцип «моя хата скраю...»), що закладені у менталітетах

деяких етнокультурних груп, не дозволяють вийти за межі тоталітарності суспільно-політичній моделі. Окрім того, аграрний тип мислення призводить до переважання у суспільстві підданського, тоталітарного типу політичної культури (Г. Алмонд, С. Верба), що визначається ірраціональним типом політичної свідомості, менталітету, поведінки та її проявів (приспосовництво, агресивність тощо), типом ідеології (комуністична, соціалістична тощо) та її роллю у державі («ідеологічний тероризм» або прагматизм). Приземленість, аграрізованість мислення, на якому базується тоталітарна ідеологія, заміщує релігію, перетворюючись на систему цінностей та норм (ілюстрацією може слугувати режим Пол Пота).

З вищенаведеного випливає ключова проблема у XXI столітті – аграрізований тип мислення (спрямований в основному на «вирощення та збір урожаю» та регенерацію себе як виду), переважаючий нині у більшості країн пострадянського простору (зокрема в Україні), добровільно «погоджується» на законність існування тоталітарної системи через власну обмеженість та невизначеність свого місця у сучасному геополітичному просторі. Причиною цього є ряд особливостей, названих однією з системних дослідниць тоталітаризму Х. Арендт:

1) «тоталітаризму притаманна «непохитна віра в ідеологічний вигаданий світ». Створюється всеосяжна ідеологія як інструмент контролю – так звана «своя релігія», яка встановлює, що є Добром, а що – Злом. Відбувається підміна ідеалів, творення та нав'язування штучних міфів, переписування та викривлено-суб'єктивна інтерпретація історії;

2) терор стає нормою в управлінні суспільством. Населення зникає до «рабської покори», пристосуванства в межах системи і відповідно зникає бажання, мотивація зміни чи реформування;

3) контроль однієї політичної організації над усіма соціальними підсистемами (політикою, економікою, культурою та ін.). Маніпуляція індивідуальною та колективною свідомістю спершу прихованими, а в ході поширення публічними методами – масові чистки, «вбивства заради суспільного благоденства» [1; с. 17–18].

Як бачимо, конформізм у суспільстві пов'язаний із прагненням людини уникнути відповідальності. Тому держава залишає за собою право привласнювати собі виняткові цілі суспільства, встановлювати мету. Більше того, у таких системах впроваджується модель: «усе, що є хорошего, – моя заслуга, завдяки мені чи нашій партії...»; «все, що є

поганого, – це тому, що є «вони» (зрадники, вороги народу, шкідники і т.д.). Так, у Другій світовій війні втрата великої кількості військ та техніки лягла на плечі конкретних воєначальників, а перемога була здобутком комуністичної партії й Сталіна.

З одного боку, такий стан речей дає змогу відчуті певне полегшення, оскільки особиста відповідальність за прийняті рішення відсутня. З іншого боку, влада нав'язує спосіб поведінки та навіть мислення. В. Корнгаузер вважав, що пристосування до оточуючих відбувалося через прагнення подолати невпевненість у суспільному становищі [13; с. 155]. Мова йде про те, що держава створює умови, в яких пересічний громадянин почувається залежним: економічно, соціально, політично. Людина перестає мислити, будувати плани на майбутнє крізь призму власної особистості, натомість отожднює всі свої прагнення і дії з державою, державною владою. Підприємці не можуть вільно (на власний розсуд) обирати предмет своєї діяльності, тому що залежні від фіскальної та податкової політики, яку проводить держава; молоді спеціалісти не мають можливості вибору бажаного місця роботи, оскільки їх спеціалізація як така перестає бути затребуваною; батьківство, материнство перестають відігравати основну роль у подружньому житті, позаяк швидше спрацьовують мотиви «виживання» та утвердження, аніж опіки і виховання. І таких ситуацій можна навести десятки.

Набуття досвіду перебування у загальнодеморалізуючих системах, які імітують ідейно-векторне спрямування у режимах (яким був, наприклад, Радянський Союз), інтенсивно руйнує не лише державну систему, а й особистість, оскільки позбавляє її моральних орієнтирів, розхитує міць моральних регуляторів. Тоталітарні режими XIX–XX століть у Кампучії, Північній Кореї чи інших країнах третього світу стали наочним прикладом цього. Прийшовши до влади на хвилі суспільних очікувань реформ в бік демократичності, ці так звані «правдиві», «демократичні» режими вироджувались у бік диктатури та насильницьких форм влади. У суспільстві ж відбувалися поступовий занепад ціннісних орієнтирів, пасивність у протидії насиллю, масовому терору. Такі суспільства стають «закритими системами» з власним особисто оголошеним лідером, псевдodemократичним типом правління, власною ідеологією, спрямованою переважно на утилітарне використання праці та знищення верств, які не відповідають вимогам суспільства.

За твердженням К. Поппера та Ф. Хайєка, такі суспільства закритого типу з догматично-тоталітарним правлінням, що відтворює доісторичні форми «тотальної солідарності», приречені на застій та внутрішнє духовне й фізичне виродження [14; с. 97]. Французький філософ А. Бергсон пріоритетними у закритих суспільствах вважає такі риси, як несприйнятливність до новацій, тотальне і абсолютне підпорядкування його членів верховній владі [12; с. 39]. Це закономірно з огляду на ідеологію збереження та сакралізації тоталітарного устрою.

На прикладі режиму Пол Пота в Кампучії можемо простежити поступове формування та становлення тоталітарного типу з усіма характерними для нього ознаками. Встановлений на хвилі напруженої політичної ситуації (до 1975 р.), втрати суспільної легітимації існуючого режиму та прагнення до радикальних змін у Камбоджі, Пол Пот створив одну з найжорстокіших систем суспільного винищення: розподіл людей на три стани (або касти); використання людської праці у наджорстких умовах, що сприяло зменшенню можливості спротиву серед населення; виселені з міст камбоджійці, так само як і сільські жителі, були об'єднані в трудові комуни, головним завданням яких стало вирощування рису. Так уряд планував перетворити Кампучію на потужну *аграрну державу*. Закриті школи, університети, театри і лікарні. Прагнучи вибудувати безкласове суспільство, уряд Пол Пота менш ніж за рік перетворив Кампучію у величезний трудовий табір, а її жителів – у рабів, вимушених працювати на полях під палючим сонцем по дванадцять годин на добу [9; с. 49]. За своєю безглуздістю і жорстокістю пол-потівська модель рабської держави не може зрівнятися з державними формами епохи Давнього Єгипту, Античності чи Середніх віків. Тут може виникнути лише риторичне запитання: як у ХХ столітті могла утворитись така система?!

Сутність людини, її думки та мислення, її соціальна поведінка у тоталітарній системі чітко моделюються та програмуються. Громадянин у такій державі виступає засобом реалізації «вищої ідеї». Як наслідок, стираються лінії, що відділяють винуватих від невинних, правду від брехні, злочин від героїства заради «Істини». Одночасно формуються вектори псевдомократії – побудови ідеальної системи, що стає надцінністю, а людина як аксіологічний фактор зазнає повної нівеляції.

Так, у гітлерівській Німеччині примат біологічного тіла, екзальтація крові та раси розкривають специфічну манеру буття: ситуація, в

якій людина є невільною, віднині закладає основи її сутності, окреслюючи здатності до самого життя. У Кампучії створення трудових комун та непомірна праця зрівнювали всіх у пожертвуванні особистих прав задля створення потужної аграрної держави.

Отже, чи може тоталітаризм стати загрозою XXI століттю?

Однозначної відповіді на сьогодні немає. Можуть бути заперечення, що загрози на сьогодні не існує, оскільки тоталітарні держави відійшли у минуле, це пережиток попередніх епох та XX століття. Хтось займе нейтральну позицію, позиціонуючи тоталітаризм лише як один із видів політичних державних режимів (поряд із демократією) – не поганий і не хороший. Так, І. Ільїн вважає, що будь-яка держава є потенційно тоталітарною і ніяка антитоталітарна ідеологія не стане вирішальною перешкодою на шляху перетворення держави в антисоціальну силу. Він запевняє, що «тоталітарний режим не є – ні правовим, ні державним режимом. Створений матеріалістами, він тримається на тваринних і рабських механізмах «тіла-душі»: на загрозливих наказах наглядачів над рабами; на їх довільних розпорядженнях» [4; с. 45]. Більше того, XXI століття позначилось таким процесом як глобалізація, яка, як відомо, є однією з форм тоталітаризму (у дещо видозміненому та відносно демократичному правовому полі).

У цьому контексті зазначимо, що К. Поппер висуває два припущення щодо розвитку та поширення тоталітаризму. Перше: «В основі тоталітаризму – не суспільний, а духовний досвід, певний світогляд», може стосуватися «минулого» тоталітаризму; для неототалітаризму базовим моментом стане конкретний соціальний досвід, доповнений запозиченим набором «апробованих» ідей; це буде, скоріше, кон'юнктурне світосприйняття, яке відкидає «виворотні цінності» нинішньої цивілізації. Майбутнє політики – за множинними проявами антицивілізаційного фундаменталізму на тотально-терористичній основі. І друге припущення: «Існує внутрішня раціональність тоталітаризму, що «може» призвести в різні періоди й у різних місцях до появи подібних типів суспільства» [14; с. 57].

Нині тоталітарний режим — це ідеологічне обґрунтування плюс технологія. Обидва компоненти зазнають змін (ідеологія тоталітаризму не завжди є демагогічною, оскільки має місце тенденція до втілення власної ідеології) й модифікуються (нацисти впроваджували «опитування» суспільної думки, але це не змінювало ідеологічного обличчя

нацизму). Ідеологія тоталітаризму є відносно статичною, а технологія, навпаки, виявляється надзвичайно динамічною. Жонгливання гаслами – це камуфляж, нарощування терористичної присутності тоталітарної держави у суспільстві – це прояв його «невмирущого» змісту. Технологія розвивається за законами відповідності ступеня ефективності її реалізації примітивізованим запитам маргінально-люмпенізованого суспільства. Конституційні і законодавчі бар'єри, судові рішення і громадська думка стають лише фасадними засадами існування сучасного тоталітарного режиму. Правлячий уряд, пригноблюючи населення, спричиняє суспільну дезорієнтацію. Нині «диктатори» володіють надзвичайно широким арсеналом засобів насильства. Тому в «сучасних диктатурах» ці види політичних режимів можуть бути значно гірші, аніж раніше.

Щоб уникнути оновлення та переродження тоталітаризму в сучасних умовах, треба постійно пам'ятати про реальні загрози. З-поміж них можемо виділити три основні:

1) офіційний контроль і державна пропаганда в усіх сферах життя (включаючи особисті зв'язки), порушуючи індивідуальні права та свободи. Кожен індивід (чи власник, чи найманий працівник) вважає свої дії виключно індивідуальними, нікому не підвладними і ні від кого не залежними. Насправді ця ілюзія створюється для того, щоб, як і в ХХ столітті, не допустити масового протесту проти системи;

2) масштабне застосування маніпулятивних технологій та методик (того ж НЛП) у навчанні та вихованні підростаючих поколінь, масове управління людським інтелектом (на відміну від тоталітаризму ХХ ст., для якого характерним було використання примусової праці на «добровільних» засадах); здатність управляти людською волею (як індивідуальною, так і колективною), почуттями та діями;

3) контроль над інформаційним простором, використання його у власних прагматично-утилітарних цілях (що суперечать руху і розвитку суспільства), використання найновіших розробок у галузі інформаційних технологій, гуманітарній сфері, медицині, бізнесі тощо.

У тоталітарній системі людина не здатна адекватно мислити, її спосіб мислення набуває рис маргінальності, призводить до поєднання протилежних комплексів: меншовартості і зверхності, агресивності і боягузтва, легковірності і недовірливості та примітивно-наївного світосприйняття і т. ін. Як зазначає вищезгадувана Х. Арендт, ставлення

людини до дійсності в умовах тоталітаризму реалізується лише в категоріях служіння: «Мета тоталітарних ідеологій полягає в трансформуванні самої природи людини» [1; с. 67]. Твердження про те, що пригноблене населення не здатне діяти ефективно, є слухним щодо перехідного періоду в історії держави. Люди не бажають боротися через брак упевненості, нездатність самим собі допомогти. Тому громадяни пов'язують свої надії на визволення із зовнішніми силами: громадською думкою, ООН, якоюсь окремою державою, міжнародними економічними, політичними санкціями. Однак цей шлях може швидко привести до розчарування і т.п.

У цьому контексті варто відзначити, що Україна у геополітичних процесах посідає особливе місце. Це пов'язано найперше з тим, що в історичному досвіді України практично відсутній фактор існування в демократичних умовах. На тлі європейських історико-політичних процесів, за яких більшість держав творили свої імперії, а впродовж ХХ–ХХІ століть боролися за свою незалежність, Україна, яка не має такого досвіду, наділена найбільш сприятливими умовами, щоб стати «грунтом» для формування нового типу тоталітаризму. Останній може мати дещо інше забарвлення: від цинічного «народно-комуністичного» до кримінально-сепаратистського, і небезпека цього є більш ніж реальною. Підґрунтям цих процесів уже стало «політичне відстрілювання» опозиції (згадаймо В. Чорновола, Г. Гонгадзе та ін.). Саме тому проблема «Україна і неототалітаризм» повинна стати предметом скрупульозного вивчення.

Останнім часом помітна небезпечна тенденція розглядати фазу посткомуністичного розвитку відокремлено від попереднього історичного періоду, що знову може привести до небезпечних помилок і невиправданих сподівань. Для успішної розбудови Української держави потрібно не лише остаточно ліквідувати рудименти старих тоталітарних структур, але й докласти зусиль для подолання руйнівних наслідків періоду аномії, що потребує згуртованих зусиль як політичної еліти країни, так і всього суспільства. Слід зазначити, що процес модернізації країни, демократизації її суспільно-політичних інститутів та створення механізмів громадянського суспільства не може бути сліпим наслідуванням чужого досвіду. Посттоталітарна трансформація в інших країнах може служити корисним уроком, але не зразком, оскільки реформи

в Україні мають проводитись із врахуванням вітчизняних особливостей розвитку.

Таким чином, розглядаючи еволюційні лінії політичних систем у контексті загрози формування диктаторсько-тоталітарних режимів, зокрема в Україні, наштовхуємось на коло проблем, у середовищі яких може визріти плід нового тоталітаризму, який за своєю формою може відійти до пол-потівських моделей... У зв'язку з цим іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет пов'язує появу тоталітаризму з виходом на політичну арену в ХХ ст. «масової людини», яка у кризових ситуаціях легко підпадає під вплив антилюдських та антигуманних ідей [7]. Пропаганда Радянського Союзу також будувалася на постулатах створення «гвинтика» для системи. Проте, як стверджують психологи, концепт «маленької людини» існує доти, доки люди дозволяють собі бути маленькими, тому що диктатуру створюють не Гітлер, Пол Пот, Путін чи Янукович. Диктатуру реалізують люди. Але врешті відповідати доводиться їм та нести тягар створеної ними ж політичної моделі, яка своєю чергою і є формою самознищення.

Список літератури:

1. Арндт Х. Джерела тоталітаризму. – К. : Дух і Літера, 2002. – 539 с.
2. Арон Р. Демократія та тоталітаризм. – М. : Літера, 1997. – 456 с.
3. Бжезинський З. Тоталітарна диктатура та автократія. – М. : Слово, 1981. – 338 с.
4. Брайс Д. Сучасні демократії. – М. : Прогресс, 1992. – 345 с.
5. Вятр Е. Трансформація тоталітарних і авторитарних режимів у сучасній демократії. Лекції з політології. – Таллінн : Панор-Пресс, 1991. – 146 с.
6. Гантінгтон С. Криза демократії. – К. : Демократична хвиля, 1997. – 220 с.
7. Гассет Х.О. Восстояние мас [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt>
8. Замятін Є. Ми. Оруел Дж. 1984 // Зарубіжна література. – 1999. – 20(132), трав. – С. 8.
9. Грицький Ю. Концепція тоталітаризма: уроки багаторічних дискусій на Заході // Історія СРСР. – 1990. – № 6. – С. 175.

10. Мілован Д. Обличчя тоталітаризму. – М. : Джерело, 1992. – 254 с.
11. Мілован Джилас. Обличчя тоталітаризму. Розмови зі Сталіним (1953-54). – К. : Знання, 2003. – 345 с.
12. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. В. М. Головатого. – К. : МАУП, 2005. – 792.
13. Політологія / за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1994. – 592 с.
14. Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т. 1–2. – М. : Новый свет, 1992. – 330 с.
15. Соловьев А.И. Три облика государства – три стратегии гражданского общества // Полис. – 1996. – № 6.
16. Стоянович С. Посткоммунизм: противоречия между демократией и капитализмом // Полис. – 1996. – № 1. – С. 50–54.
17. Україна посткомуністична: у пошуках «третього шляху» // Політична думка. – 1994. – № 12. – С. 19–25.
18. Фадеев Д.А. От авторитаризма к демократии: закономерности переходного периода // Полис. – 1992. – № 1, 2. – С. 18–24.
19. Фасенко В.В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис. – 1995. – № 6. – С. 20–26.
20. Шкорута Л. Поняття моралі, права та держави // Розбудова держави, 1997. – № 1. – С. 13–17.
21. Шевченко О. Україна на шостому році незалежності: сучасний стан і перспективи // Розбудова держави. – 1997. – № 7, 8. – С. 7–15.
22. Backer Roman Totalitaryzm : geneza, istota, upadek / Roman Backer. Torun : Index Books, 1992. – 103 s.
23. Hertz Aleksander Szkice o totalitaryzmie / Aleksander Hertz ; wyboru dokonali Jan Garewicz ; wstepem opatrzył Wojtek Lamentowicz. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994. – 312 s.
24. Nauka polska wobec totalitaryzmow : w 55 rocznice wybuchu II wojny swiatowej : materialy sympozjum, 15–17 IX 1994, Warszawa / [pod red. Boleslaw Orlowskiego]. Warszawa : Instytut Historii Nauki PAN, cop. 1994. – 142 s.
25. Lewandowska Zofia. Problematyka wiezienna i lagrowa : totalitaryzm a jednostka : streszczenia, analizy i interpretacje literackie : 4. klasa liceum / [oprac. Zofia Lewandowska ; teksty: Ewa Jakubowska, Z. Lewandowska]. Warszawa : Polonia Press, 1995. – 127 s.

26. Tokarczuk Ignacy W starciu z totalitaryzmem / Ignacy Tokarczuk ; rozmowy przeprowadził Tadeusz Fredro-Boniecki. Paris : Editions du Dialogue, 1994. – 199 s.

27. Waldemar Janusz W kraju Orwella : uwagi o funkcjonowaniu północnokoreańskiego państwa totalitarnego / Waldemar J. Dziak, Andrzej M. Falinski; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk. Warszawa: Oficyna Wydawnicza «Typografia», 1994. – 95 s.

ФЕНОМЕН СТРАХУ У СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ ДИСКУРСІ

*Собака зазвичай гавкає не для того,
щоб налякати, а тому,
що йому самому страшно*

Сучасна цивілізація зі своїми викликами і перспективами створює необхідність формування нових парадигматів мислення, свідомості й поведінки. В добу глобалізації форсований розвиток суспільних та державотворчих процесів робить очевидним необхідність розгляду страху як соціально-політичного, культурного феномену, що породжує різні форми тоталітарно-диктаторських та ін. маніпулятивних режимів, консервацію усталених суспільних ієрархій, які є відвертим анахронізмом, стають джерелом виникнення насильства, порушення прав і свобод людини. Необхідно зазначити, що гуманітарною наукою не проведено комплексного дослідження такого унікального явища, як «страх», та можливостей його практичного застосування в контексті формування соціальних систем. Крім цього, більш ніж актуальним залишається питання еволюційних наслідків та поетапних результатів у формуванні нових політичних пейзажів у планетарному масштабі.

Стихійні бунти і соціальні вибухи, локальні конфлікти і конфлікти глобальних масштабів стали типовим явищем нашого сьогодення. Непевність у заданому напрямку руху, зважених соціальних стратегій не лише породжують страх перед новим та невідомим, а й консервують застарілі ознаки режимів, породжують армії апологетів, які відстоюють ідеї існуючих або нещодавно ліквідованих систем та устроїв. Під впливом цього незмінними залишаються моделі поведінки та дезактивуються цінності, які діяли в минулій епосі, однак не є функціональними в нових умовах.

У посттоталітарних державах, до яких не лише територіально, а й поки що ментально належить Україна, почуття страху лише деякою мірою послабило свою вагу (порівняно з попередньою епохою СРСР), трансформувавшись в одну з форм інстинкту, підсвідомо закріпилось в історичній пам'яті. Нове покоління, що прийшло на зміну поколінню породженого тоталітарною системою радянського зразка (тут ідеться

про Східну Європу впродовж останніх десятиліть), не встигло виробити механізми самодостатності, фундаментально нові моделі мисленнєвої та соціальної поведінки, дотримання правил «чесної гри» і т. п. Натомість формує ілюзію самодостатності й імітує діяльність.

Попри моментні спалахи незгоди та нестабільні намагання відстояти власну позицію (соціум як ініціатор «живого ланцюга-1991», Помаранчевої революції тощо), сучасне покоління не сформувало повноцінного стратегічно зорієнтованого простору з окресленим магістральним рухом. Однією з причин існуючих реалій є «*страх*» як надзвичайно розгалужений, мутований, видозмінений та системно адаптований вірус, який спричинив «системне захворювання». У результаті цього його метастази зачепили всі сегменти соціальної та ментакультурної системи, якою є Україна на нинішній день.

У процесі дослідження здійснено спробу розкрити природу, яка експлікує негативні соціальні та соціокультурні явища. Крім цього, автори намагаються розширити знання про «страх» як феномен масової свідомості, торкнутися питання страху як компонента історичної та культурної пам'яті. Основним завданням запропонованої розвідки є спроба об'єктивного висвітлення ваги і впливу страху на характер, поведінку і динаміку суспільно-політичних процесів. Також автори намагаються розглянути «страх» як інструмент утримування мас у покорі правлячою верхівкою. Також у роботі не лише пропонується етноментальний і культурний ракурс інтерпретації досліджуваного явища стосовно українського культурно-політичного простору, а й прописується загальносвітовий контекст, зокрема феномен «арабської весни».

У процесі дослідження феномену такого явища, як «страх», наочними стали проблеми відсутності єдиного комплексного теоретико-методологічного та системно упорядкованого філософського обґрунтування цього поняття, термінологічного апарату, а також класифікація і типологія зазначеної категорії відповідно до сфер реалізації: психологія, психіатрія, соціологія, культурологія, політологія, історія, антропологія, біологія та ін. Також немає уніфікованої і загальноприйнятої дефініції та галузевих інтерпретацій. Одні вчені вважають, що цей феномен є малодослідженим і фактично не піддається осмисленню і пізнанню («ніби вислизає з рук»), інші, навпаки, вважають страх невід'ємним, природним, біологічним явищем, не надаючи йому рис містифікації чи сакральності. Саме тому спробуємо, переосмисливши класичні

концепції й теорії місця страху в контексті людини, визначити антропо- та соціометричні параметри цього специфічного і малодослідженого явища.

Як уже було зазначено, страх як категорію розглядають не лише психологи, психіатри, психоаналітики та ін., а й історики, етнографи, філологи, біологи, літературознавці, соціологи, політологи. Як явище фізичне, так і чуттєве, дослідження категорії «страх» має переважно міждисциплінарний характер із застосуванням структурно-функціонального, об'єктивно-історичного та системного методів дослідження. Саме тому, розглядаючи страх як різнобічне явище, варто виділити ряд галузевих дефініцій, кожна з яких під певним кутом зору тлумачить досліджуване поняття.

У науці склалось кілька основних підходів у вивченні страху як категорії буття, що загалом окреслює хитку і нечітку, але, попри все, епістеміологію нашої реальності.

Страх, як фізіологічний інстинкт самозбереження, притаманний людському організмові на кожному з етапів його розвитку (слідом за З. Фройдом: від «постпологового» страху до «страху смерті»). Власне тому найчастіше він розглядається як поняття психології та психіатрії. У психологічній енциклопедії «страх» трактується як «емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда та спрямована на джерело реальної чи надуманої небезпеки» [4; с. 197].

У сучасній психологічній енциклопедії «страх» тлумачиться як негативний емоційний стан, що виникає у людини при появі уявної або реальної загрози для життя чи благополуччя [39, с. 79]. Отже, йдеться про те, що це стан, який попереджує про небезпеку, сигналізує, перешкоджаючи продовженню впливу негативних факторів на людину, її організм. Однак тут варто звернути увагу на факт причинної зумовленості виявлення страху: він створюється, нав'язується уявою чи існують природні подразники його виникнення? Психологи стверджують, що емоція страху може мати як стеничний, так і астенічний характер, викликаючи різноманітні реакції у людини – від панічної втечі та заціпеніння до захисної агресії й фрустрації. Тобто це відчуття зумовлене більшою мірою індивідуальними особливостями людини (пам'ять, уява, ірраціональність, творчість тощо). Якщо джерело небезпеки не визначене чи малоусвідомлене, у людини першопочатково виникає стан тривоги

(неспокій, незахищеність), який інколи переходить у фобії. Аналогічні до цього прояви страху відзначають психіатри, які стверджують, що емоція страху – це негативно забарвлена емоція, яка супроводжується внутрішньою напругою, відчуттям загрози життю та різними вегетативними порушеннями [41, с. 156]. Страх буває психологічно нормальним, невротичним (фобії) та психотичним (маячня). Крім того, психіатри виділяють вітальний тип страху (*vita* – життя), коли людина відчуває безпричинний страх за своє життя, переживає параноїдальні стани, галюцинації тощо. Залежно від доби розрізняють: денні та нічні страхи; від місця та часу: передшочкові та післяшочкові тощо. До біологічних страхів зараховано також ті, які так чи інакше можуть бути пояснені з погляду небезпеки для існування живого організму: страхи болю і самоти, невідомості й невизначеності, страх смерті. Це «природні» тривоги, наслідок природних законів виживання в сучасному світі.

Серед різноманітних наукових теорій, в тому числі політико-правових та психологічних, виділяють різні види й типи страхів залежно від періоду їхнього розвитку та життєвого циклу, фонового навантаження (в яких умовах страхи розвиваються і протікають) і психологічних особливостей. Тому можна узагальнити, що **фізіологічний страх** – це несвідомий внутрішній страх, що не має, здавалося б, зв'язку з внутрішніми причинами [38, с. 836]. Він може бути викликаний фізичними діями, внутрішніми нездужаннями, рухом, соматичними захворюваннями. Фройд тлумачить страх як енергію (лібідо), спрямовану на те, щоб справитись із небезпекою. Він розрізняє страх чотирьох видів: *інфантильний страх*, що виникає внаслідок перетворення лібідо та виявляється у дитячій прив'язаності до людини, страх її втратити; *страх кастрації*, який може відчувати хлопчик через те, що нібито батько каструє його з причини сексуального суперництва через матір; *страх смерті*, коли «Я» витрачає запас свого нарцистичного лібідо; *страх невротичний* – так званий «безцільний страх» невротиків (фобії, невизначена та безпідставна боязкість, спонтанні напади страху) [46, с. 35–37].

Таким чином, у психофізіологічних дослідженнях більшість шкіл і напрямів розглядають страх як суб'єктивний афект чи емоцію. Пропонуються психосоціальні рекомендації для професійної діяльності людини, для різних вікових періодів і ситуативних рамок життя індивіда. Приміром, у дитячій та підлітковій психології страх (тривогу)

досліджують В. Астапов, М. Буянов, А. Захаров, О. Кондаш, А. Мазур, А. Прихожан та ін. У психофізіології проблему страху вивчали Ф. Безрезін, С. Давиденков, Н. Данилова, В. Дерябін, У. Кеннон, Я. Рейковський, Х. Хекхаузен та ін. У психології критичних і стресових станів страх займає особливе місце, його досліджують Ф. Василюк, Л. Китаєв-Смик, Е. Кречмер, Н. Левітов, А. Святощ та ін. Узагальнюють різні точки зору феномену страху в своїх загальнотеоретичних роботах з афективних станів К. Ізард, Є. Ільїн, А. Лук та ін.

Філософська енциклопедія трактує страх як один з основних видів людського ставлення до світу. Страх – негативна емоція, що попереджує про стан небезпеки [47, с. 67]. Починаючи з Античності й до середини ХІХ ст. страх розглядався як певне суб'єктивне відчуття і не набув особливого системного соціокультурного вирішення. Як виняток можна назвати концепції суспільного договору Гоббса, Локка, Макіавеллі та ін. Г. Гегель, Т. Карлейль, С. К'єркегор, Г. фон Гартман, Ф. Ніцше, Г. Лебон, Х. Ортега-і-Гасет, З. Фройд, К. Юнг, Е. Фромм, А. Шпенглер розглядають страх як філософське поняття, розмитість якого пояснюється недостатнім рівнем розкриття онтологічної багатоплановості. Як відомо, філософія екзистенціалізму значною мірою побудована на трактуванні досліджуваного поняття. Дефініцію страху у філософію ввів С. К'єркегор, який розрізняв емпіричний страх як небезпеку перед конкретною загрозливою ситуацією і метафізичний страх – сум, властивий ірраціональному типу мислення, предметом якого є «ніщо» і який зумовлений знанням людини про свою смертність. Прихильниками таких точок зору були М. Хайдегер, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Уїлсон та ін.

Апеляцію до феномену «страх» як філософської категорії вчені пояснюють тим, що такий підхід дозволяє вивчати сутність страху не як емоції, а як окремого абстрактного явища, що відіграє важливу роль в антропоцентричній картині світу. Впродовж ХХ століття проблеми страху тією чи іншою мірою розглядали у своїх розвідках такі дослідники як: Р. Бульман, М. Хайдегер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, К. Гілліх, Й. Хойзінг, Е. Блох, Н. Луман, С. Московічі та ін. Серед російських вчених проблему страху досліджували: М. Бердяєв, К. Леонтьєв, О. Лосєв, Л. Шестов, С. Аверінцев, А. Бакумова, В. Дробишев, В. Андрусенко, Ю. Лотман, Д. Ольшанський та ін. Поняття страху розглядали й українські дослідники, зокрема: А. Єрмоленко, Л. Гандзюк, В. Мала-

хов, Л. Левчук, С. Логвінов, В. Лук'янець, Т. Лютий, С. Пролєєв, Н. Паніна, А. Романова, М. Савина, О. Туренко, Н. Хамітов та ін.

Страх як причину соціокультурних зрушень досліджували представники гуманітарних наук. Скажімо, історики Ж. Лефевр, Л. Февр, Ж. Делюмо, І. Вайнберг, А. Гуревич, Н. Ейдельман аналізували місце і значення страху в історичному процесі. Ці ідеї розвивали дослідники в галузі семіотики та культурології, зокрема: В. Іванов, Ю. Лотман, А. Панченко, В. Топоров та ін.

У релігієзнавстві та етнології страх розглядався як активне суб'єктивне відчуття, як творчий момент соціокультурних процесів. Тією чи іншою мірою такої думки дотримуються В. Вундт, М. Еліаде, М. Касавін, Д. Кембелл, Л. Леві-Брюль, Б. Маліновський, Е. Тайлор, Дж. Фрезер та ін. У соціальній психології страх переважно визначається як афект, що детермінує й пояснює таємниці натовпу (див. праці З. Фройда, Г. Лебона, С. Московічі, Б. Поршнева та ін.). Значення страху досліджують соціологи В. Іванова, В. Шубкін, В. Кіпень. Вплив феномену страху на суспільно-політичні процеси аналізують Л. Гозман, С. Кара-Мурза, Д. Ольшанський та ін.

Якщо звузити інтерпретацію та перейти до визначення *страху як соціального явища*, то слід виділити таке тлумачення: «Це соціальна, психологічна напруга, що створюється суспільним ладом як усередині країни, так і ззовні, що породжує незахищеність і неможливість реалізувати себе як особистість» [38; с. 464]. *Соціальний страх* пов'язаний з моральними установками людини, з характером взаємин у соціумі, з соціальним статусом і відчуттям відповідальності. Це страх усвідомлений, він піддається аналізу, його можна описати та передати словесно. За словами американських вчених, «страх – це емоційна реакція на сприйняття змінної втрати контролю і відновлення контролю. Контроль – це свідомий акт розуму і тіла. Чергування між контролем і його відсутністю має відбуватися з певною частотністю, інтенсивністю та у певних проміжках часу. Таке чергування забезпечує елемент несподіванки і тримає емоційну рівновагу так, щоб індивід не міг побудувати безліч психічних очікувань і тим самим знову контролювати свій емоційний стан» [57; с. 5]. Російський дослідник Ф. Ільєсов вважає, що страх у побутовій формі – «це ревності, ненависть, які, мов іржа, роз'їдають душу, створюючи нестерпні умови життя» [23; с. 31]. Він

повинен бути мінімізований, контрольований і не повинен переходити у стан неврозів, манії, депресій чи агресивів.

Соціальний страх створює умовні рефлекси, що їх набувають суб'єкти соціуму в співіснуванні з іншими. Ці рефлекси є частиною виховання, частиною правил, табу й умовностей, якими просякнуте соціальне середовище. До них належать: боязнь критики і начальства, страхи бути відкинутим або опинитися в центрі уваги, страх показатися неповноцінним, страх пред'являти претензії, страх не зуміти відмовити у вимозі, страх сказати «ні» і до них подібні. Соціальні страхи прямо пов'язані з унікальною здатністю людини до прогнозування і розгляду варіантів. Ситуація, варіанти дозволу якої ми не можемо визначити точно, примушує нас придумувати їх самостійно. Все нове, несподіване і незвичайне змушує нас побоюватися: невідомо, які наслідки воно несе. Якщо ситуація, результат якої неясний, виникає і турбує нас достатньо часто, на неї формується умовний рефлекс – страх [22].

Ще одна причина – стереотипи, думка оточення, суспільні настрої. Страх перед ними теж передається, і неминуче передається енергетичний маятник: натовп починає впливати на думки кожної окремої людини. Таким чином система поведінки будується за схемою: «Всі бояться – і я боюся. Всі побігли – і я побіг». Саме такі індуктивні страхи нині використовують в рекламних роликах, ЗМІ, держорганах – майже всіх органах і організаціях, що мають можливість масово впливати на людей і отримувати з цього потрібний їм результат. Саме тому страх став одним із найсильніших засобів маніпуляції свідомістю, перетворився в міфічну форму, котра відносно легко може управляти наляканим натовпом. *Містичний страх* – це страх забобонний, він викликаний невпевненістю, прагненням зазирнути в своє майбутнє і неможливістю, як здається, це зробити. Цей страх буває пов'язаний з відчуттям благоговіння або з якоюсь внутрішньою, нез'ясовною заборонаю і невідомим відчуттям незрозумілої небезпеки [18; с. 98].

Страх, якщо він не досягає сили, що гальмує психіку, може повністю поставити мислення собі на службу. Думка прикута до однієї мети: знайти вихід із загрозливого стану. І страх можна переживати настільки слабкою мірою, що людина виконує свою звичайну роботу, здійснюється звичайний хід асоціацій, а страх криється десь на другому плані, на задвірках свідомості. Страх – пасивно-оборонна реакція. Він вказує на небезпеку чогось від когось сильнішого, на небезпеку, якої

потрібно уникнути. Якщо загроза виходить від слабшого, то це викличе активно-оборонну реакцію – гнів. Все залежить від співвідношення сил. Зрозуміло, що у людей слабких, яким важче долати життєві труднощі, більше приводів для реакції страху.

Розглядаючи феномен страху у його терміно-понятійній реалізації, звернемось до наступної класифікації. А. Кемпінський залежно від ситуації, що викликає почуття страху, виділяє чотири групи [15]:

1) біологічний (викликається певною ситуацією і загрожує одному з двох біологічних законів – збереженню власного життя і збереженню життя виду. Причини внутрішньої загрози можуть бути пов'язані з порушенням енергетичного метаболізму. При наростанні загрози наростає страх);

2) суспільний (виникає при перериванні зв'язку між індивідом та іншими членами суспільства, загрожує перериванню метаболічних процесів, що приводить до загрозливого стану. Ізоляція від природного середовища не лише забезпечує безпечний розвиток молодого організму, а й зумовлює розвиток інформаційного метаболізму);

3) моральний (суспільне середовище виконує роль рефлектора, який реєструє нашу поведінку і завдяки цьому дозволяє вносити корективи. Сигнали, що надходять із соціального середовища, виконують роль зворотного зв'язку, який ослаблює, підкріплює або перетворює актуальну функціональну структуру);

4) дезінтеграційний (рисию обміну сигналів із зовнішнім середовищем є постійна мінливість. Структура має динамічний характер: її потрібно постійно винищувати і знову створювати. При дезінтеграції цієї відносно стабільної запрограмованої структури в організм починають проникати чужі сигнали, що не приймалися раніше, і це спричиняє виникнення страху).

Страх як екзистенція буття є невід'ємною складовою справжнього існування людини. Його походження має два основні джерела: перше – це страх як прямий наслідок травматичного фактора, друге – як сигнал про виникнення загрози повторення цього фактора. С. К'єркегор фундаментальною характеристикою людського існування вважав страх як засіб, що вириває людину з полону бездумного існування, пробуджує її до справжнього буття. Він виступив проти об'єктивного ідеалізму Гегеля, зазначаючи, що людське життя непередбачуване й абсурдне, неповторне і хитке, а людина перебуває у повній ізоляції і страху [29].

За А. Адлером, страх виникає від пригнічення агресивного потягу, що відіграє головну роль у повсякденному житті, та при неврозі. Сучасник Л. Гандзюк визначає страх як екзистенціал людського буття, внутрішньо властивий індивіду, з одного боку, як найважливіше орієнтуюче переживання, а з другого – як переживання своєї іманентної внутрішньої суперечності [4; с. 56].

К. Ізард вважає позитивними сторонами страху те, що він є застережливим сигналом, і те, що він спонукає активність людини, змінюючи напрям думок і поведінку, а також те, що він підсилює соціальні зв'язки, змушуючи людей просити один одного про допомогу і діяти в небезпечних ситуаціях спільно. Крім того, К. Ізард називає страх найнебезпечнішою емоцією, яка при дуже високій інтенсивності знищує організм [22]. Сучасний польський психолог та психіатр А. Кемпінський оцінює почуття страху як своєрідну підготовку до грізної події, що настає. Коли ж момент настає, страх втрачає сенс.

Функціонально страх служить попередженням про майбутню небезпеку, дає змогу зосередити увагу на її джерелі та спонукає шукати шляхи її уникнення. У випадку, коли він досягає сили афекту, він здатен нав'язати стереотипи поведінки. У соціальному розвитку людини страх виступає як один із засобів виховання: *сформований страх осуду використовується як фактор регуляції поведінки* [47]. Оскільки громадянин, індивід є особою соціальною та живе у певним чином побудованій системі ієрархічних зв'язків (родина, робота тощо), відповідно йому нав'язуються певним чином сформовані норми, що впливають на моделі його поведінки тощо. Отже, соціальні інститути мають легальні засоби впливу на індивіда, включеного у державну систему як органічна її одиниця.

Емоція страху не завжди виконує негативну функцію в житті людини. Адаптація і соціалізація є одними з базових умов виживання. Суть цих функцій полягає в тому, що страх мобілізує сили людини для її активної діяльності, допомагає запобігати помилкам та зменшує ризик стати жертвою обставин, захищає, оскільки є потужною мотивацією для пошуку безпечної сфери існування, дозволяє таким чином людині моделювати свою майбутню поведінку.

Визначаючи місце страху в системі людських емоцій, варто враховувати не лише психологічні, а й культурні показники. Механізми подолання первісних форм страху створювали своєю чергою нові форми,

які теж вимагали свого усвідомлення та соціально-культурного переборення. Незважаючи на те, що психологічно зумовлені страхи були і залишаються діючими в суспільному житті кожної людини, *страх є одним із ключових об'єктів культури*, тобто зумовлений культурою як «ядерною» (базовою) одиницею картини світу, яка володіє екзистенціальною значущістю як для окремої мовної особистості, так і для лінгвокультурного суспільства загалом, та розглядається як один з основних «емоційних концептів» [4; с. 384]. Він наділений спадкоємністю і характеризується певною тенденцією: чим вище людина піднімається по кар'єрних сходинках, тим складніші її емоції, тим більше вони зрощуються між собою. Це доводить, що феномен страху не лише мутував (набував адаптаційних властивостей), змінював свої форми і види, а й постійно ускладнювався з ускладненням суспільних систем, розвитком освіти, науки, культури тощо.

Вивчення онтологічних основ концепту «страх» в європейській культурній традиції дозволяє виявити, що страх – це одне із джерел формування міфологічної картини світу, причина її повільної трансформації у більш чітко відрефлектовану міфологічно-релігійну модель. Для Середньовіччя актуальними були «фобіокультурні» значення, у християнській картині світу відбувається інтенсифікація «страху Господа», страх – це найважливіша складова релігійної свідомості. Заміна геоцентричної моделі світу антропоцентричною, позбавлення від міфологічно-релігійних уявлень не позбавили актуальності емоцію «страху» для психології сучасної людини. Інтелектуалізація буття не позбавила людину страху смерті, соціальних страхів.

С. Пітіна схиляється до думки, що стереотипність людської свідомості передбачає збереження міфологічності, яка була характерна для традиційних суспільств і залишається популярною в наш час. У житті сучасної цивілізації значна роль належить подіям, які не просто виникли, але й мають конкретне історичне значення і результати для нації, держави, культури та суспільства. Якщо взяти за основу думку М. Тернера, що «значення полягає не в словах, а в схемах, даних вашій свідомості», то можна припустити, що задана установка страху може стати як регулятором соціального здоров'я, так і показником соціально-політичних відхилень та девіацій [45; с. 114].

Коли людина починає думати і діяти стереотипно, відключається свідомість. Це відбувається саме завдяки страхові, який переживає

людина. Тобто якщо людина боїться, то починає діяти відповідно до заданих правил, виявляється нездатною зробити свідомий вибір на користь того чи іншого способу поведінки, вибирає певний поведінковий стереотип. Генералізуючись у масовій свідомості, стереотип тягне за собою страх невиконання та покарання за це і стає своєрідним сценарієм на рівні буденної свідомості.

Говорячи про сучасну людину, про суспільство, ми можемо сказати, що вони (тут йдеться про значну кількість тоталітарних і посттоталітарних режимів з різних регіонів світу, Україну в тому числі) перебувають у *«полоні» страху*. Створення ж такого невротичного стану стало технологією сучасної соціально-політичної влади. У таких випадках йдеться про те, що людина перебуває в ситуації невизначеності. Ці моменти розгубленості і невпевненості спонукають її задуматися над сенсом життя та ін. У науковій думці такі кризові переломні ситуації отримали назву «граничних», або «межових». Поняття граничної ситуації ввів у філософію К. Ясперс. Граничними ситуаціями можуть бути смерть, страждання, страх, провина, боротьба. Така ситуація ставить людину на межу між буттям і небуттям. Граничні ситуації дозволяють людині перейти від «несправжнього» буття до справжнього, вилучають її з полону повсякденної свідомості [57; с. 288]. Як засвідчує досвід, іноді саме страх і тривога допомагають людині усвідомити суть її існування.

Відчуваючи тривогу за своє майбутнє, людина створює запаси їжі, які їй не завжди потрібні, перевищують її потреби. Це знижує у неї відчуття тривожності та створює ілюзію безпечності, захищеності. У міфологічній свідомості такий стан став для людей ідеальним (раєм), де постійно в абсолютних і навіть надмірних розмірах забезпечується достаток їжі чи інших предметів (включно з предметами розкоші). Страх є першоутворюючим мотивом до створення міфічно-ритуальних інститутів, що існували, переходячи з однієї сакральної форми в іншу. Тобто феномен страху в цьому контексті виконував роль «творця», був обов'язковим компонентом архаїчних традицій, обрядів, культів, які згодом стали основою культури і ментальності окремого народу. Наприклад, страх перед помстою «експлуатованих», можливістю бунтів, неможливістю насолоджуватись необмеженою владою і розкішшю ховається за благодійністю і меценатством заможних та водночас їх безглуздими витівками чи забаганками...

На сьогодні вектор страхів сучасної людини зміщується зі страху, зверненого на зовнішній світ – страх перед природними катаклізмами, світовим тероризмом, – на страх внутрішній – перед владою. Але, як доводить історичний досвід, така форма страху спричинює втрату адекватності. Самодостатність чи розумне відчуття міри втрачаються і перетворюються в параноїдальний абсолютизм, який є типовим лише для людського суспільства. Бо лише у спільноті людей є така форма самозбереження і страх перед загальною незахищеністю: економічною, правовою, соціальною, навіть перед самим собою (неповага з боку сім'ї, відсутність самоповаги).

Через свою слабкість, хиткість і тотальну корумпованість, дволикість і неповноцінність влада всіляким чином популяризує, тиражує й демонструє (натяками, прихованими і неприхованими погрозами, залякуваннями) свою адекватність, міць і непохитність, не усвідомлюючи при цьому, що в такий спосіб здійснюється етнокультурний та загальнодержавний суїцид. У цьому контексті вона (влада, персону) періодично демонструє «силу закону», який вона обожає, сакралізує, намагаючись довести всім, що її дії легітимні й не протиправні; виводить на площі проти студенток або бабусь-пенсіонерок грізні полки внутрішніх військ, які «успішно захищають законність і законно обрану владу». Закон у цьому випадку є найнадійніший блюзнірський сховок, оскільки *страх* втратити все змушує завжди (!) залишатись «на поверхні», бо відхід від влади і втрата дієвих важелів може спричинити повний крах та загибель (наприклад, події у Лівії, Сирії, Україні та ін. країнах упродовж останніх років).

Як бачимо, страх має велике мотиваційне значення в процесі суспільних відносин, впливає на соціальні, психологічні, економічні процеси, настрої людей. Часто він формує певні установки, стереотипи, моделі поведінки і типи мислення тих чи інших соціальних груп. Під впливом страху може бути заблоковане відчуття справедливості; люди готові відмовитись від справедливості заради відчуття своєї безпечності. Відчуття страху змінює психологію людей, породжує недовіру та підозрюваність один одного у часто надуманих провинах («гріхах»). Штучно створене відчуття справедливості й недовіри до ближніх (сусідів, родичів та ін.) у державах на зразок Радянського Союзу породжує у людей відсутність бажання до співпраці, самоорганізації та провокує

різного роду як соціальні, так і політичні девіації, інфляційні стрибки й стагнацію в економіці і т. п.

У цьому контексті зазначимо, що поведінка людини за умов використання страху як соціального реєстра є малодослідженою і не прогнозованою. Найпоширенішою реакцією у світі природи є втеча, що виправдовується інстинктом самозбереження. У світі людей втеча трансформується у надмірну агресію, напад, повне й тотальне знищення того (чи тих), від кого очікується, прогнозується навіть така небезпека, яка не є значною. Часто невиправданий антагонізм до тих, від кого вже не варто очікувати будь-якого опору чи загрози, пояснюється саме інстинктивними страхами. Більше того, у світі людей така форма соціальної реакції може перерости в різні фобії, на тлі яких популярною та поширеною є така форма соціальної поведінки, як помста чи невиправдано тривале переслідування.

Різні форми страхів (як індивідуальних, так і колективних) призводять до гіпертрофованої абсолютизації матеріального та винаходу парадоксальних форм накопичення. Скажімо, лише людська спільнота може бути репрезентована ситуацією наявності мільярдів у банках в одних і масовою смертністю через недоїдання в інших (з умовою, що це відбувається у межах одного виду); розкішних вілл, яхт, авто, приватних авіалайнерів у одних і поряд (у межах одного населеного пункту) смертю іншого індивіда через брак найдешевших ліків, даху над головою чи одягу... Важливо, що ці індивіди належать не лише до одного виду (за Ч. Дарвіном), а й до одного етнічного, культурного, мовного, ментального (в минулому) і соціального простору... Тут очевидним є факт, що у перспективі ймовірних наукових, соціологічних, етнопсихологічних, політологічних, правових та ін. розвідок можна вести мову про принципово нову епістеміологічну базу, в епіцентрі якої буде «*homo absurdus*» чи «*homo paradoksus*».

Розглядаючи типологію *страху* у контексті формування соціально-політичних структур та систем, можна хоч з високою похибкою, але все ж виділити ймовірну градаційну та диференційно-фреймову шкалу, яка б дозволила тією чи іншою мірою визначити внутрішньоанатомічні ознаки досліджуваного явища. У «напіввідкритих» (часто їх називають «перехідні», «посттоталітарні») режимах найтипівішими реакціями стають поведінкові моделі, які можна характеризувати на когнітивному рівні. Таким чином, диференційна шкала може бути такою:

1) бажання уникати відкритості, чесності, правди, приховування реальної статистики, динаміки протестних настроїв, легітимації чи делегітимації політичних режимів; уникнення дискусій на «незручні» теми та замовчування об'єктивного стану речей;

2) немотивована захисна поведінка, зумовлена протиставленням можливому чи ірреальному станові речей. Сюди входять як захист, збереження існуючого «прогнилого», «законсервованого» державного режиму, так і особистий захист (захист дому та ін. матеріальних речей) на тлі формування рахунків у швейцарських (не українських і не російських) банках;

3) поведінка «перестрашування», спрямована на мінімізацію, зменшення негативних наслідків, втрат у результаті оприлюднення реального стану речей і втрат альтернативних шляхів у контексті тих чи інших еволюційних процесів;

4) комунікативна поведінка – поширення та обмін інформацією з оточуючим середовищем у потрібному ключі, подачі під зручним, але завжди неадекватним та суб'єктивним кутом зору;

5) надмірна колективна агресія, антагоністична поведінка та спільні дії окремих соціальних груп, мотивованих страхом задля нівеляції та деформації інформаційного поля (напр. інтерпретація голодомору в Україні 1932–33 рр.);

6) відбір та використання потрібної інформації у ЗМІ та «запускання» потрібних чуток, що дозволяють формувати викривлену, але ідеологічно вигідну певну «картину»;

7) бажання зміцнити свої соціально-політичні, фінансово-економічні та ін. цитаделі за рахунок вірних пажів, «зобов'язаного та залежного» криміналітету, когорти «слухняних хлопчиків» з числа «золотої молоді», легіонів, які здебільшого формуються з числа вихідців з родинно-кланових кіл, і т. д.

Отже, можемо зробити деякі висновки. Як було вже зазначено, страх є не лише умовним та безумовним ключовим рефлексом, а й частиною тотального механізму адаптації, яку переживає індивід, що пристосовується до політичного довкілля. Саме у контексті цього керівна верхівка колишньої радянської системи за допомогою процесу політичної реінкарнації та регенерації, шляхом адаптивних схем та соціалізації змогла безболісно і безперешкодно трансформуватися та зайняти найвищі пости у новоствореній за формою, але традиційною за змістом

державі. В цьому річизці практика демонстрації політичної сили, влади, ідеологічної правильності, предметів розкоші та ін. сучасного керівного класу сьогодні має підґрунтям страх не лише невизнання її як «вищої касты», соціальної сходинки чи ієрархічного шабля, а й оприлюднення її плебейського коріння в сучасному цивілізованому освітньому, культурному, соціальному просторі та ймовірне повернення у рідне середовище. У цьому контексті зазначимо, що статистика показує: не більше 10% складу Верховної Ради України є вихідцями з класу класичної інтелігенції. Але, попри це, її не слід плутати з елітою чи аристократією, оскільки саме ці соціальні складові на тлі політичної картини в Україні відображають нульові параметри.

Страх як ментальна характеристика та соціальний чинник перешкоджає самоорганізації громадян і творенню з хаотично налаштованих частинок єдиного цілісного організму, чіткої ієрархізованої системи зі значним ресурсом виживання. Трансформація страху у різноманітні форми та модулі впливає не лише на політичні, соціальні, громадянські процеси, але і на хід усієї історії. Тобто страх необхідно розглядати як окремий, важливий і ключовий чинник усіх сучасних економічних, геополітичних та ін. процесів не лише в Україні чи Росії, але і у всьому світі.

У контексті зазначеного вище звернемо увагу на те, що гіпертрофована урбанізація, масовість освіти та масовизація культури на тлі деградації соціальної інфраструктури й відмирання українських традицій – усе це, окрім інших причин, є наслідком страху.

У працях сучасних дослідників страх розглядається як механізм відповіді на зовнішні та внутрішні загрози, як видозмінений і адаптований до сучасного суспільного життя інстинкт самозбереження. У контексті соціальних змін та катаклізмів, у контексті тих історичних процесів, які, як торнадо, проносяться усіма континентами, до невпізнання змінюючи світ, феномен страху необхідно розглядати значно ширше – у світлі історичної (генетичної) та культурної пам'яті, унікального коду геномів культури, соціально-психологічних механізмів, етнокультурних складових ментальних сценаріїв, соціально-політичних чинників, форм колективного та індивідуального свідомого та підсвідомого та ін. Бо, власне, цей діапазон інтерпретації страху дозволить розширити знання про цей малодосліджений, але такий важливий інструмент формування геополітичної, економічної, мілітаристичної, етнокультурної, релігійної, демографічної, екологічної та ін. картин світу...

Беручи до уваги український контекст, зазначимо, що наявність і характер страхів людини або суспільства виявляє сутнісні характеристики їхнього існування і можливого розвитку. Людина стає вічна-віч зі своїми проблемами, страхами, незахищеністю та безвихідними ситуаціями і відсутністю реальних шляхів розв'язання своїх проблем. Страх породжує внутрішній конфлікт людини з самою собою і з оточуючим соціальним середовищем та тотальну депресію... Особлива роль ситуації, що склалася, випадає «яловим законам», навіть повній імпотенції законодавчої бази, яка функціонує виключно в межах фобійних реакцій на навколишню дійсність тієї частини населення, яке вважає себе владою...

З огляду на методологічні складові звернемо увагу, що на сьогодні емоцію страху активно використовують не лише кінорежисери, постановники та актори, а й засоби масової інформації. Із щоденною передачею певної (частіше негативної) інформації, із формуванням інформаційного простору людини створюється віртуальний вимір, що накладається на повсякденність, перепрограмує її, розчиняється у ній і у такий спосіб породжує потребу у відчутті захищеності, в ілюзії своєї непереможності, могутності, самодостатності, перспективності, автентичності... Саме це «псевдовідчуття та ілюзія» є однією з причин того, що саме інформаційне середовище перенасичене кримінальною тематикою, бойовиками – від родоплемінної різни до космічних побоїщ, інформацією про останні досягнення та масштаби у сфері мілітаристичній і т. п., а також періодичними військовими парадми або показовими бойовими навчаннями, з використанням піротехнічних спецефектів... За цим маскується потреба витіснення страху та заміщення його відчуттям ейфорії та віри у «себе», «своїх» і перепрограмує її, розчиняється у ній, стаючи незримим, але тотально присутнім, абсолютно невід'ємним та детермінуючим чинником буття.

У контексті сказаного вище можемо розглядати виникнення (загострення) страху і перед падінням тоталітарних чи авторитарних режимів. У диктатурах останніх двох століть смерть правителя тлумачиться як відчуття загибелі для всієї держави, народу, супроводжується бурхливою емоційною реакцією (смерть Леніна, Сталіна, Мао Цзе Дуна, Кім Чен Іра та ін.), загроза смерті тощо. За словами психологів, жертва страху сприймає дійсність як особисту загрозу та страх втрати контролю над життям... Страх наділений властивістю генерувати, по-

роджувати цілу гамму страхів, набуваючи нових (найчастіше прихованих чи латентних) форм і змісту. А найбільше, про що говорилося вище, страхові властиво трансформуватись, «записуватись» і набувати форм історичної пам'яті і ставати невід'ємною складовою ментальності як такої...

Таким чином, страх є невід'ємним елементом будь-якого культурного простору. Це не лише одна з емоційних реакцій людини на подію (зовнішній подразник), а й елемент поведінки і типу мислення, які актуалізуються в перехідні суспільно-історичні періоди, в авторитарних режимах, у економічних, політичних системах та ін. На початку XXI ст. українське суспільство, що страждає на послаблення особистості й створює парадоксальну управлінську систему та ієрархію, іменовану державою, значною мірою послуговується страхом як основним інструментом формування системи. Невдалі наміри створити державу, яку б поважали співгромадяни та міжнародна спільнота, призводять до прямо протилежного результату, породжують та тиражують страх. Страх, як показала історія, є одним з найбільш хибних, ненадійних та помилкових методологічних принципів і засад у формуванні культурного, політичного, економічного, інформаційного та ін. простору.

Список літератури:

1. Адлер Альфред. Социальное чувство. Введение в психоанализ [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://psychowed.narod.ru/adler5.htm>
2. Антропология концептов / под ред. В.И. Карасика, И.А. Стернина. – М. : Гнозис, 2007. – 512 с.
3. Арндт Х. Традиция и современная эпоха // Вестник Московского ун-та. Сер. Ф. Философия. – 1992. – № 1. – С. 87.
4. Аверинцев С. София-Логос: Словарь. – К. : Дух і літера, 2006. – 912 с.
5. Аверинцев С.С. – Символ. – В кн.: Краткая литературная энциклопедия. – М., 1971. – Т. 6. – С. 826–831.
6. Аверинцев С. С. Аналитическая психология К.-Г. Юнга и закономерности творческой фантазии. – В кн.: О современной буржуазной эстетике. – М., 1972. – Вып. 3. – С. 110–156.
7. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1996. – 104 с.

8. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) // *Философские науки*. – 1991. – № 8. – С. 83–94.
9. Баранов А. Политический дискурс: прощание с ритуалом // *Человек*. – 1997. – № 6. – С. 108–118.
10. Болдырев Н.Н. Концепт и значение слова // *Методологические проблемы когнитивной лингвистики: научное издание / под ред. И.А. Стернина*. – Воронеж. гос. ун-т, 2001. – С. 25–36.
11. Борисов О.О. Мовні засоби вираження емоційного концепту СТРАХ: лінгвокогнітивний аспект (на матеріалі сучасної англійської художньої прози) // *Автореферат дис. канд. філол. наук: Донецький національний ун-т*. – Донецьк, 2005. – 23 с.
12. Борисов О.О. Фразеологічні засоби репрезентації емоційного концепту СТРАХ у сучасній англійській мові // *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. Зб. наук. пр. – Вип. 14. – К. : КНУ ім. Т. Шевченка, 2005. – С. 82–88.
13. Борисов О.О. Організація мовних засобів концепту СТРАХ у сучасній англійській мові // *Наука і сучасність. Філологія*. – Зб. наук. пр. Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. – К. : Логос, 2004. – Т. 42. – С. 127–135.
14. Бурдые П. Социология политики: пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
15. Бушанський В.В. Естетика політичної влади: монографія. – К. : Парапан, 2009. – 360 с.
16. Братченко С.Л., Миронова М.Р. Личностный рост и его критерии // *Психологические проблемы самореализации личности*. – СПб., 1997. – С. 38–46.
17. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации. Серия «Мир культуры, истории, философии». – СПб. : Лань, 1999. – 480 с.
18. Волинець Н., Волинець П. Негативна роль страху у національному характері українця // *Актуальні проблеми психології*. – Т. 7. – Вип. 19. – С. 98–101.
19. Вундт В. Введение в психологию. – М. : Космос, 1992. – 152 с.
20. Горохова Л.В. Страх як екзистенціал буття сучасної людини // *Вісник Житомирського державного ун-ту*. Випуск 53. Філософські науки. – Житомир, 2001. – С. 151–154.

21. Гнатенко П.И., Костюкова Л.О. Национальная психология: анализ проблем и противоречий. – К. : Парапан, 1990. – 304 с.
22. Изард К. Эмоции человека. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 440 с.
23. Ильясов Ф.Н. Феномен страха смерти в современном обществе // Социологические исследования. – 2010. – № 9. – С. 29–36.
24. Завертинский К.Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта // Полис. – 2001. – № 2. – С. 113–131.
25. Зайкина С.В. Эмоциональный концепт «страх» в английской и русской лингвокультурах (сопоставительный аспект): Автореф. дис. канд. филол. наук. – Волгоград, 2004. – 24 с.
26. Зайкина С.В. Понятие страха в сопоставительной перспективе // Лингвистические парадигмы: традиции и новации: Мат-лы междунар. симпозиума молодых ученых «Лингвистическая панорама рубежа веков». Волгоград, 23–25 мая 2000 г. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 85–89.
27. Зайкина С.В. Страх как средство манипулирования людьми // Единицы языка и их функционирование: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: Научная книга, 2003. – Вып. 9. – С. 239–242.
28. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М. : Изд-во МГУ, 1997. – 245 с.
29. Кьеркегор С. Страх и трепет. – М. : Терра; Республика, 1992. – 489 с.
30. Кьеркегор С. Болезнь к смерти // Страх и трепет. – М., 1993. – С. 341–345.
31. Клауд Генри. Изменения, которые исцеляют. Необходимо понять свое прошлое, чтобы обеспечить себе здоровое будущее. – СПб. : Мирт, 2002. – 195 с.
32. Климанська Л. Роль ритуалів у трансформації політичної свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К. : Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 266 с.
33. Луман Н. Власть / Пер. с нем. А.Ю. Антоновского. – М. : Праксис, 2001.
34. Мисюров Д.А. Символы о символах: Начала культурно-символической политики. Изд. 2-е. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.
35. Нагорна Л.П. Політична культура українського народу. Історична ретроспектива і сучасні реалії. – К., 1998. – 278 с.

36. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt>

37. Пашаєва Є.С. Інтонанційні особливості вираження концепту «страх» на матеріалі відеофільмів «Phone Booth» та «Cellular». Германські мови: осн. напрямки дослідж. мови та к-ри: Зб. наук. праць / за заг. ред. В.В. Євченко, Л.Г. Котнюк. – Ж. : Вид-во ЖДУ, 2009. – 232 с.

38. Психиатрический энциклопедический словарь / Й.А. Стоименов, М.Й. Стоименова, П.Й. Коева и др. – К. : МАУП, 2003. – 1200 с.

39. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.В. Степанов. – К. : Академвидав, 2000. – 424 с.

40. Політична філософія: підручник / за ред. Є.М. Суліми. – К. : Знання, 2006. – 799 с.

41. Психология: Биографический библиографический словарь / Пер. с англ. – СПб. : Евразия, 1999. – 832 с.

42. Ролло Мэй. Смысл тревоги / Пер. М.И. Завалова и А.Ю. Сибуриной. – М. : Независимая фирма «Класс», 2001. – 432 с.

43. Савчук І.І. Фреймова модель комунікативної ситуації суперництва // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир, 2004. – Вип. 17. – С. 227–230.

44. Селиванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К. : Изд-во укр. фитосоциологического центра, 2000. – 248 с.

45. Туренко О.С. Страх: спроба філософського усвідомлення феномена: Монографія. – К. : Парапан, 2006. – 214 с.

46. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. – М. : Гос. изд-во, 1923. – 206 с.

47. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Нова книга. – 953 с.

48. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

49. Хамітов Н. Гранична ситуація // Філософський енциклопедичний словник. ? К. : Абрис, 2002. ? С. 131.

50. Чирва А.В. Особливості толерантності до страху у військовослужбовців у процесі початкової парашутної підготовки // Автореферат дис. на здоб. наук. ступ. канд. психолог. наук: Харківський військ. ун-т. – Харків, 2003. – 20 с.

51. Шанар В.Б. Сучасний тлумачний словник. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.
52. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К. : Фенікс, 1992. – 157 с.
53. Щербатых В.Ю. Психология страха: Популярная энциклопедия. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 416 с.
54. Щербатых В.Ю., Ивлева Е.И. Психофизиологические и клинические аспекты страха, тревоги и фобий. – Воронеж : Истоки, 1998. – 436 с.
55. Юнг Карл Густав. Массовая психология и политика. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://psychowwed.narod.ru/yung8.htm>
56. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М. : Политиздат, 1974. – 447 с.
57. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 418 с.

РИТОРИКА ТА НЕОРИТОРИКА: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Істині красномовство не потрібне

*Велика небезпека виходить від невігласа,
який володіє словом*

*Досконале слово без досконалої душі
нічого не важить*

*Покинь мене, іди і фальш красивих слів
забери з собою*

Друга половина ХХ та початок ХХІ століть позначилися революційними змінами не лише у системі природничих та точних наук, а й у гуманітарній сфері. Формування філософської антропології та семіотики як базових напрямків сучасної науки про людину спричинило вибух у системі гуманітарних знань, а також перегляд парадигми вже існуючих і методологічно усталених наукових напрямків. Ці процеси значною мірою стосуються риторики та неориторики.

Відродження риторики спричинило ланцюгову реакцію, яка виразилася у необхідності перегляду системи базових понять та категорій, переосмислення стратегічних напрямків цієї дисципліни. Хоча процес відродження риторики почався в середині ХХ століття, станом на перше десятиліття ХХІ ст. він не те що не розплував, а навпаки, нагромадив значну кількість невпорядкованих форм, які змушують губитись у її складних лабіринтах навіть авторитетних дослідників. Щоправда, періодично лунають голоси, які стверджують, що певною мірою деякі ділянки цієї галузі знань набули парадигматичного облаштування, що не завжди відповідає дійсності, а загалом глобального зрушення за останні півстоліття не відбулося. Причин тут багато. Основна полягає у тому, що концепції людини, суспільства, культури, свідомості, свободи та багато інших переживають досить часте «перезавантаження», а це у свою чергу вимагає переосмислення складових тих площин, які є дотичними до базової людинознавчої сфери. У зв'язку з цим у неориторіці склався неприродний крен, який викривив її інформаційне поле

і штучно зблизив цю дисципліну з лінгвістикою тексту та літературою. Впродовж останнього десятиліття все більше унаочнюються дискурсивні та нарратологічні тенденції. Таким чином, відроджена риторика не відокремилась від старої класичної риторики Аристотеля та Феофана Прокоповича. У новому варіанті вона набула словотвірного складового «нео», але за змістом значною мірою залишається старою архаїчною формою, а компонент «нео» і донині знаходиться у стані інтенсивного пошуку тієї методологічної маси, яка б заповнила утворений вакуум та була відповідником і визначником новітньої форми знань.

Отже, неориторика, за визначенням сучасних дослідників, – це сучасна філософська та філологічна дисципліна, яка передусім замкнулася на риториці літератури. У цьому випадку доречно згадати доробки К. Леві-Стросса, Ф. де Сосюра, Р. Якобсона, Л. Єльмслева, М. Бахтіна та ін., які створили підґрунтя для саме такого бачення цієї дисципліни. У такій інтерпретації неориторика є синонімом структурної антропології та структуралізму у філології, літературі. Ці ідеї розвиваються у розвідках таких дослідників як Р. Варт, А. Греймас, Ж. Жанетт, К. Бремо, Ж. Деріда, Н. Хомський та ін. Особливого звучання літературний компонент нериторики набув у працях С. Аверінцева, який відстежував літературно-історичні витоки європейських риторичних традицій. Мовознавці та семіологи прив'язують неориторику до прагматики, яка у кінцевому варіанті знаходить свій притулок у класичній риториці. У зв'язку з цим можна виділити праці Ч. Пірса, Ч. Моріса, Дж. Остіна, Дж. Серла та ін.

До цих тенденцій додаються думки Ж. Дюбуа, Х. Перельмана, Н. Безменової та ін., які у свою чергу відстоюють домінуючу аргументаційну базу, роблять акцент на структурно-логічних операціях, комунікативних трансформаціях, риториці тексту тощо.

У такий спосіб доля нериторики була визначена науковими тенденціями та орієнтирами, які сформувались у середині ХХ століття. Широкий спектр пропозицій, які надійшли до риторики з боку філософії, семіотики, культурології, змусив її розгубитися і дещо випасти із системи сучасних наукових координат, а разом з тим втратити концептуальну базу. Наслідком цих процесів є те, що станом на сьогодні на тлі наукового різноголосся та навіть хаосу неориторика залишається дезорієнтованою, без методологічної бази та чіткої наукової стратегії. Основна причина цього у тому, що більшість дослідників припускаються класичної помилки у визначенні концепції нериторики – нова

риторична дисципліна виключає **переконання** та **вплив**. Не можна називати неориторикою комунікативну діяльність, яка спрямована на «вплив на аудиторію», «переконання та маніпуляцію». Найчіткіше ця дилема постала у працях Д. Карнегі та Е. Шострома. Нова риторика повинна однозначно та безальтернативно виключити із своєї методологічної бази переконання і натомість вістря своїх науково-практичних розвідок спрямувати на **інтерпретацію**. У такий спосіб неориторика повинна визначитись як *лінгво-філософська та семіотико-культурологічна дисципліна, основна мета якої — пошук чітких алгоритмів інтерпретації фактів об'єктивної дійсності та популяризації їх вербально-комунікативними засобами*.

Неориторика охоплює такі наукові напрямки: лінгвістику, філософську антропологію, психологію, семіотику, культурологію, соціологію, структурологію, логістику, етику, естетику, теорію інформаційних систем, теорію аргументації, конфліктологію, герменевтику та ряд ін. Основними завданнями неориторики є: гуманізація світу людини, гармонізація людського суспільства, створення збалансованого етико-екологічного суспільного середовища; формування нової, цивілізованої логосфери; приведення комунікативної діяльності людини у повну відповідність з юридичними, етичними та естетичними стандартами, які виробила людська спільнота впродовж усієї історії.

Таке тлумачення неориторики є позиціонуванням зазначеної дисципліни у системі гуманітарних знань, визначення основних векторних величин, що у свою чергу повинно сприяти новому витку у розвитку не лише неориторики як такої, а й широкого кола наук гуманітарного циклу, дотичних до неї.

У цьому контексті надзвичайно важливим є відмежування від риторичної бази (тут йдеться про стару, класичну риторику). Правда, це «відмежування» не повинно бути антагоністичним, а лише раціонально-диференційним, з урахуванням доцільності та логічно обгрунтованої вмотивованості.

Беручи до уваги останнє положення, розглянемо класичну риторику у її традиційних дефініціях. Так, скажімо, Г. Сагач визначає риторику як «... науку і мистецтво усної переконуючої комунікації, що становить фундамент професіоналізму вчителя, політика, юриста, менеджера та багатьох інших фахівців» [15; с. 13].

С. Абрамович у дещо вільнішому ключі тлумачить риторику, визначаючи її роль, місце та завдання у житті суспільства. Риторика – це

дисципліна, «...що має на меті виховання вмілого мовця...» [1; с. 9–11]. Опираючись на класичні положення, традиційної інтерпретації дотримується В. Вандишев. Риторика, за його визначенням, – «...мистецтво красномовства, мистецтво грамотно, змістовно і захоплююче побудувати свою промову і переконливо донести свої думки до аудиторії» [6; с. 7]. Аналогічних поглядів дотримуються Чеслав Далецький, Ю. Рождественський, Д. Олександров та ін. Значна кількість дослідників визначають риторику за тлумачним словником, де подаються дефініції на зразок: «1. Ораторське мистецтво, теорія красномовства; навчальний предмет, що вивчає теорію красномовства; навчальна книга, що вивчає основи цієї теорії. 2. Ефективність. Зовнішньо красиве мовлення...» [16; с. 7].

Цю думку поділяють Л. Мацько та О. Мацько, які тлумачать риторику як «... науку про мисленнево-мовну діяльність, спрямовану на переконання, вплив на досягнення цілей у процесі мовної комунікації...» [12; с. 4]. Сучасна дослідниця З. Куньч, яка значною мірою впорядкувала терміно-понятійний апарат риторики, дає таке визначення: «...теорія ораторського мистецтва; наука красномовства. Риторика – це наука про закони управління мисленнево-мовленневою діяльністю» [10; с. 238]. Дещо більш ренесансово інтерпретує дисципліну російська дослідниця А. Михальська, вважаючи, що риторика – це «літературна геометрія», «логічно вибудована із чітких смислів точно ужитих слів», «розумна та спрямована на істину», «добре та правдиве» мовлення [13; с. 8–9].

Як бачимо, ключовими словами майже усіх дефініцій є **переконання** та **вплив**, очевидно – на свідомість слухача. При цьому зауважимо, що більшість авторів не розрізняють (або не зовсім чітко диференціюють) поняття красномовства, ораторського мистецтва та риторики. Красномовство асоціюється передусім із ремеслом, яке існує на фоні високого ораторського мистецтва, а риторика – з наукою про мистецтво. Бо саме такого розмежування вимагають сучасні неориторичні тенденції. Але, повертаючись до риторики, зазначимо, що **переконання** як ключовий методологічний, стрижневий елемент понятійної структури риторики не лише визначає внутрішньо впорядковану парадигму дисципліни, а й моделює всю гуманітарну діяльність людини.

Отже, переконання як концепція риторики формує синонімічний (можна модельний) ряд: **переконання** → **узалежнення** → **маніпуляція** → **вплив** → **навіювання** → **сугестія** → **нейролінгвістич-**

не програмування —> **зомбування**. Першим прямонаслідковим елементом цього ряду є **узалежнення**. Узалежнення – це одна з форм маніпуляції особистістю чи масами, форма підпорядкування, підкори, деспотії. Узалежнення, як відомо, є психічною аномалією, на вивчення та боротьбу з якою кинуто значні сили європейських психологів. Наступним ієрархічним складником є **маніпуляція** – «керування кимсь», «використання когось». Маніпуляція особистістю чи масами є ознакою насамперед тоталітарного режиму.

Навіювання, або вплив на свідомість, як правило, має сугестивну природу, що майже в усіх випадках є антигуманним актом. (У цьому контексті можна згадати відомий бестселер Д. Карнегі «Як виробити впевненість у собі і **впливати (виділено нами)** на людей, виступаючи публічно»). Вищезгадана сугестія є однією з форм **нейролінгвістичного програмування (НЛП)**. Саме остання категорія викликає гарячі дискусії серед психологів, правників, лінгвістів. Наскільки НЛП є етичним явищем, залишається відкритим питанням. Залишається лише сподіватися, що найближчим часом ця проблема набуде більш-менш чіткої правової, етичної, психологічної та ін. інтерпретації. Станом на сьогодні можна з упевненістю сказати, що на 80% НЛП є явищем негативним та антигуманним. Вищими та заключними формами переконання є **зомбування** та **гіпнотична дія** (вплив) на свідомість. Саме ці дві останні форми здатні волюнтаристськи руйнувати тонку матерію свідомості, деформувати та поляризувати у залежності від мети, завдання, програми мовця і т.п., які ставить сам маніпулятор, або організатор (джерело маніпулятивної активності) маніпулятивної дії.

Вищенаведені категорії є явищами одного порядку, відмінність між ними лише у внутрішньовалентній напрузі чи інтенційній насиченості. Між ними неможливо провести диференційні лінії, які б розмежовували ці явища, вони зливаються в один спектральний ряд.

Вплив на свідомість, переконання, навіювання, узалежнення з точки зору правових норм, етичних стандартів ХХІ століття є формами злочину проти особистості. На сьогоднішньому етапі розвитку психології та психіатрії ці категорії інтенсивно вивчаються західними дослідниками і визначаються як соціальні, психологічні та етичні аномалії. Ілюстрацією цього можуть бути терористичні акти, учинені терористами-смертниками, фашизм та інші тоталітарні (у тому числі комуністичні) режими. Вони є нічим іншим як результатом переконання, сугестивного впливу на свідомість, наслідком інформаційного інфіку-

вання свідомості, формування фанатичного ставлення до предметів та явищ оточуючої дійсності. Саме фанатизм (фетишивного характеру, релігійний, політичний чи будь-який інший) породжує особистісні, історичні та інші катаклізми.

Класична риторика, наріжним каменем якої є переконання, допускає різні форми маніпуляції словом та слухачем; використання різних видів психологічного впливу; використання шоу та масових дійств, унаслідок чого їх учасники трансформуються у колективне «я» і втрачають здатність сприймати світ аналітично, стають натовпом і т.п. При цьому успішно використовуються різні форми «словесних масок», «словесних феєрверків» та «словесної біжутерії»; виплітається «комунікативна павутина», слухач вводиться у «комунікативний шок», формується «комунікативна глухість» до альтернативної думки. Невід'ємним елементом таких явищ стає «комунікативне фарисейство», «словесна еквілібристика» та «комунікативне шоу», що часто вводить мовця, а іноді й аудиторію, в комунікативний екстаз. Часто такі риторичні акції супроводжуються «комунікативним самозадоволенням», вводять слухачів у «комунікативний параліч» та «комунікативні джунгли». Кінцева мета усіх цих акцій – імплантація у свідомість слухача програмного мікрочіпа, який закладає мовець-маніпулятор. Переконання в усіх його формах вияву є нічим іншим як маніпуляцією. Маніпуляція простежується від найпримітивніших форм дитячого мовлення до глобально-мітингових, коли предметом маніпуляції стають мільйони.

На цьому тлі виділимо неориторіку як найвище досягнення демократії. Новітня риторика не допускає ніяких форм узалежнення, а толерує найрізноманітніші думки та ідеологічні позиції, при цьому виробляє схеми суспільного співіснування різних (навіть полярних) думок. Неориторика – це етично виважений та збалансований комунікативний потік, який виділяється своєю «екологічною чистотою», не потребує додаткових емоційних, лексичних, стилістичних чи будь-яких інших прикрас. Він є самодостатнім та досконалим за формою та змістом. Саме об'єктом дослідження неориторіки є не стільки літературний текст, не художнє слово, а формування та вдосконалення нової мовної та комунікативної парадигми, нового типу дискурсу, який обслуговує нове, цивілізоване суспільство, що існує у нових, нетоталітарних вимірах. Тому з урахуванням геополітичних, етнокультурних, глобалізаційних та ін. специфік, якими позначений початок XXI століття, а також теоретичного підґрунтя, сформованого у другій половині XX століття,

повинна бути вироблена нова філософсько-антропометрична та мовно-культурна парадигма, яка відповідатиме назві **НЕО**риторика. Інакше кажучи, людство стало на поріг нової логосфери, ери нової риторики, яка докорінно відрізняється від своєї попередниці. І, таким чином, перед ученими-гуманітаріями постає глобальне завдання – почати процес формування нових категорій та терміно-понятійного апарату нової дисципліни, зародження якої почалося у 50-х роках ХХ століття, але лише на початку ХХІ століття створені сприятливі умови для її повноцінного розвитку.

Список літератури:

1. Абрамович С.Д. та ін. Риторика загальна та судова. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с.
2. Аверинцев С. С. Риторика и истоки европейской литературной традиции. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 448 с.
3. Александров Д.Н. Риторика. – М. : Флинта, Наука, 2004. – 624 с.
4. Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. – М. : Наука, 1991. – 215 с.
5. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова. – М. : Альпина, 2006. – 206 с.
6. Вандишев В.М. Риторика. – К. : Кондор, 2003. – 262 с.
7. Далекій Чеслав. Риторика. – М. : Омега, 2004. – 488 с.
8. Дюбуа Ж. и др. Общая риторика. – М. : Прогресс, 1986. – 392 с.
9. Єрушевич Г.Д., Мельник Я.Г. Вступ до риторики. – Івано-Франківськ : Гостинець, 2002. – 160 с.
10. Куньч З.Й. Риторичний словник. – К. : Рідна мова, 1997. – 342 с.
11. Леммерман Х. Учебник риторики. – М. : Культура и спорт, 1997. – 256 с.
12. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика. – К. : Вища школа, 2003. – 311 с.
13. Михальская А.К. Русский Сократ. – М. : Academia, 1996. – 192 с.
14. Почепцов Т.Г. Семіотика. – М. : Рефл-бук Ваклер, 2002. – 430 с.
15. Сагач Г.М. Риторика. – К. : Видавничий дім «Ін Юре», 2000. – 568 с.
16. Чибісова Н.Г., Тарасова О.І. Риторика. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 228 с.

КЛІЄНТИЗМ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ

Рука руку мие

Ідучи на війну, не брата чи сина, а воїна беруть з собою

Трансформаційні процеси на шляху до модернізації деяких держав, які утворились на руїнах Радянського Союзу, внаслідок постійного зміщення в бік авторитарного типу правління демонструють свою проблемність та малоперспективність. Відсутність єдиної стратегії, суспільного діалогу, узгодженої спільної аксіологічної моделі призводить до явищ, які перешкоджають повноцінному розвитку політичних систем та побудові ефективного механізму державного управління. Власне вони сприяють побудові відносин взаємної залежності за схемою «патрон» – «клієнт». З позицій соціокультурних інтерпретацій формальні та неформальні практики розвитку таких відносин є наслідком як тривалої історико-культурної традиції, так і минулої тоталітарної системи, коли групи взаємної підтримки і взаємодопомоги відігравали ключові ролі у функціонуванні державної системи і по суті були оновленими формами рабовласництва у ХХ столітті. Щоправда, часто ці відносини набували завуальованих форм та «цементувались» і маскувались під родинні, спільнопартійні чи дружні зв'язки.

Модернізаційні процеси, які зазвичай служать добрим інструментом змін у переході до демократії (чи будь-якої іншої форми правління, де за індивідом закріплені його основні права і свободи, а також право вільного доступу до інформації), на пострадянському просторі перетворюють деякі державні системи на ***олігархічно-кланові моделі переплетених між собою відносин та зв'язків***, які здійснюються за формулою «користі для обраних». «Шариковізм» (тут: від Шариков – М. Булгаков, «Собаче серце») – як залежність від господаря та одержимість абсурдними ідеями мислення «чужими мізками» – призводить до залежності долі нації від окремих процесів та гравців, що насамперед породжують внутрішні розбіжності, деструктивні політичні конфлікти і кризи, що сприяє нарощенню девіантних явищ як у політичному, так

і в соціальному середовищах. Як зазначає В. Степаненко, «наявність та стійкість неформальних відносин у пострадянських країнах, зокрема в Україні, були (та й досі є) об'єктивною раціональною життєвою стратегією виживання у колі «своїх людей» у період болісної соціальної трансформації» [23, с. 135-136].

У західній політичній науці, а раніше в політичній антропології та соціології опис і дослідження клієнтизму вже давно стали самостійним науковим напрямом. Дослідниками накопичений багатий матеріал для масштабних порівнянь в історичному, регіональному, цивілізаційному, структурно-функціональному аспектах. Доцільно згадати праці Ш. Ейзенштадта, Л. Ронігера, К. Ланде, Е. Геллнера, Дж. Вотербері, Р. Лемаршана, Л. Граціано, К. Легга, М. Хігінса, К. Клепема, Дж. Пітта-Ріверса, Кори дю Буа, Я. Станішкіс та ін. Разом з тим, тематика клієнтизму не належить до числа найбільш розроблених напрямів у російській та українській політичній науці. Патронат розглядали у своїх працях такі російські історики як: С. Соловйов, В. Ключевський, В. Сергійович, А. Лаппо-Данилевський, П. Мілюков, Г. Гаман-Голутвина, І. Забеліна, Н. Загоскін, А. Федотов та ін.

У сучасному інформаційному просторі термін «*клієнтизм*» тлумачиться як *соціальне явище, яке характеризується формуванням домінування, панування і підпорядкування, залежності та незалежності за принципом патрон-клієнтських відносин* [9, с. 465]. У цих відносинах одна зі сторін – патрон – є панівною, а друга – клієнт – залежною. Стійкий відновлюваний зразок поведінки керівників та підлеглих. Особистісні взаємини «патронів» та «клієнтів», код їх взаємодії.

У політологічному словнику знаходимо дещо інше тлумачення цього поняття: клієнтизм (лат. *cliens* – підопічний, слухняний) – модель політичної структури суспільства, заснована на особливому типі взаємин лідера (патрона) з його послідовниками (клієнтами), котрі залежать від нього. Знаходить вираження у формі персональних клієнтел – особистих «команд» окремих лідерів, клієнталізованих інститутів, політико-фінансових груп (від великих підприємств до органів державної влади), що опираються на патронажно-клієнтельні зв'язки. Основними характеристиками таких груп виступають замкнутість та ієрархічність структури, а також неформальний характер взаємодії в боротьбі за право контролю над ресурсами [13; с. 243].

С. Голев розглядає клієнтизм як зовнішню форму вождизму – функціонування політичної системи як ієрархії кланів, всередині яких переважають відносини типу «клієнт–патрон» [8; с. 68].

Дещо інше тлумачення подає Е. Хейвуд: клієнтизм – це система відносин, за яких урядові агентства починають служити інтересам тих клієнтальних груп, діяльність яких вони покликані регламентувати [27; с. 96].

Найширше поняття клієнтизму тлумачиться як «розшарування між двома особами чи групами осіб з нерівним соціально-економічним та суспільним статусом. Це система управління, в якій рішення приймаються на основі самовільних критеріїв та оцінок «патрона» стосовно «клієнта» [28].

Таким чином, клієнтистські відносини можна розглядати як установлену систему взаємин суб'єктів, які володіють диференційованою ресурсною забезпеченістю внаслідок приналежності до різних рівнів ієрархії. Ці взаємини відіграють ключову об'єднуючу роль. Патрон у контексті ресурсних можливостей, якими він оперує, вибудовує стосунки з клієнтом. Клієнтські мережі можуть виходити далеко за межі вузьких практико-меркантильних і контролювати розподільчі механізми широкого профілю – від розподілу матеріальних благ, робочих місць, землі до розподілу дозволів, посад, соціальних можливостей, ступеня відповідальності, санкцій, привілеїв тощо. Ресурсна залежність є тією прихованою пружиною примусу, яка за умов свого розвитку та вдосконалення набуває вигляду добровільних актів. Зовнішньо добровільний обмін ієрархічно організованих суб'єктів не породжує відносин **реципрокності** – в сучасній західній соціології – взаємообмін «подарунками» між членами горизонтальної соціальної гілки [2, с. 22]. При цьому подарунок – не річ, а ситуація, вплетена в контекст соціальних відносин, елементом якої є акт дарування. Починає розвиватись мімікрія взаємин та циркуляція їх у формі данини, яку «патрон» збирає зі своїх «клієнтів».

Клієнтизм є неформальним розшаруванням, системою відносин, однак, накладаючись на урядові структури та інші інститути влади, може формувати систему латентних небезпечних зв'язків, своєрідну синергетичну вісь. Ці асиметричні відносини базуються на індивідуальній лояльності, жорсткій перманентності та зобов'язанні обміну послугами і речами, які мають нерівне значення, але обов'язкові та

невіддільні від самостійної системи. Політичний клієнтизм організовує модель, де однією стороною є індивіди, пов'язані з владою, а іншою – стосунки, побудовані вертикально, відповідно до їх соціальної прописки.

Клієнтизм ґрунтується на паразитарній природі свого виникнення: зосереджується на розподілі, але не на виробництві суспільних благ. Інакше кажучи, клієнтизм не що інше, як форма цивілізованого, оновленого, адаптованого до сучасності рабства. Разом з тим, стосунки «патрон – клієнт» існують здавна, хоча в соціально-політичній та психологічній літературі намагаються уникати таких тем. Патрон є символом «святості», «сакральності», опіки, а клієнт – особою, яка продає чи надає послуги.

У соціологічно-психологічних та політологічних розвідках домінуючим є аналіз ролі та взаємин «патрона» і «клієнта» та чинників, що зумовлюють зміну цих взаємин. Автор праці про клієнтизм в його історичній ретроспективі А. Мончак звертає увагу на ризик сприйняття світу у клієнтистському ключі. **На його думку, з властивою клієнтизму заплутаністю формується віртуальна пастка, і вийти з неї можуть лише актори-імітатори чи віртуозні лицедії, пов'язані з владою, привілеями, корупцією.**

Матеріальна та духовна бідність, відсутність власної аристократії та еліти, низький рівень політичної культури та самосвідомості населення є одними з головних причин виникнення такого типу відносин, які ґрунтуються на системі узалежнень. Щоб зрозуміти зміст клієнтальних відносин, виділимо кілька сутнісних рис, серед яких:

- нерівність суб'єктів, що вступають у зв'язок задля захисту своїх інтересів та задоволення потреб;
- надання двостороннім стосункам форми патріотизму, фаворизму, що ззовні може видатись як форма опіки незахищеної людини;
- зв'язок між патроном і клієнтом на підставі особистих зобов'язань або общинної солідарності;
- боротьба за контроль над політичними та економічними ресурсами як першопричина та істинна інтенція патрона;
- використання патроном незаконних форм контролю за рухом ресурсів;
- партикуляризм інтересів;

– недотримання громадянських прав, активна і пасивна протидія їх застосуванню;

– формування специфічної культури залежності, коли широкий загал мовчить і все покриває, імітуючи відсутність цих стосунків, зв'язків і залежності.

Наслідками таких клієнтальних відносин стають соціальна та політична неефективність, що призводить до поширення цинізму, різкої зміни (деградації) суспільної моралі та інших явищ аномального характеру. Суть існування постійної залежності полягає у насильницькому обмеженні, нівелюванні, конкуренції та звуженні вільного поля діяльності для інших соціальних груп населення, значну частину якого очікує статус аутсайдерів. Вертикальні канали постачання інформації «згори вниз» є імітаційними, точніше, практично атрофовані – нижчі рівні прагнуть приховати або спотворити інформацію, що є формою захисту та самозбереження. При цьому санкції за порушення норм взаємності не можуть бути накладені нижчими рівнями управління на верхній рівень. Вертикальний клієнтелізм має чітку послідовність та генеральний вектор – знизу вгору, формує групову солідарність як патронів, так і клієнтів між собою. Відносини залежності замість взаємної вигоди підвищують можливість опортунізму як з боку клієнта, так і з боку патрона. Окрім того, поєднання політиків і бізнесменів, корупція, таємні альянси і кланові війни, тіньовий капітал та тіньова економіка призводять до суспільного неприйняття та нелегітимності режиму.

В умовах інституціональної відносності та хиткості особисті зв'язки формують клієнтурно організовані соціальні мережі, доповнюючи «дефіцит держави», і підривають офіційні публічні інститути, позбавляючи їх громадського правового змісту. Саме тому консолідація окремої клієнтальної соціально-політичної моделі впливає на розвиток *антиправової свідомості* як управлінського класу, так і решти суспільства, призводить до ствердження партикулярних норм замість універсальних [18, с. 35].

Звісно, охопити усі сфери суспільства, пронизані типом відносин за схемою «патрон – клієнт», досить складно. Тому спробуємо побудувати класифікацію клієнтальних зв'язків.

Першим критерієм класифікації візьмемо доступність зовнішніх джерел інформації до досліджуваних відносин. Відповідно до цього розрізняють *відкриті* (під час виборів та у тоталітарних державах) та

закриті (неофіційні, так звані групи тиску). Такі відносини складаються та впорядковуються як **формально, так і неформально**, в залежності від історичного досвіду та «груп тиску», впливу, типу партійної системи тощо. Якщо в одних державних системах клієнтальна залежність є неприйнятною, в інших – закономірною, то в Україні, як і в інших країнах Східної Європи, такі відносини маскуються, стають невід’ємними та органічними, але максимально прихованими. З одного боку, це сприяє налагодженню неформальних контактів, структурних одиниць цієї системи, а з іншого – поглиблюється фактична «замкнутість», закритість політичних кіл та «закритість» економіки. Ці відносини характеризуються **легальним, напівлегальним та нелегальним** критеріями існування, де два останні набувають незрівнянно більшої функціональної ваги, ніж перший. Тобто закулісні домовленості, тіньова політика та економіка є більш актуальними та вагомими, ніж офіційні та загальноприйняті задекларовані форми співіснування.

За призначенням, метою налагодження та функціонування клієнтальні відносини поділяються на: **цільові** (побудовані на систематичних взаємозв’язках та взаємообумовленостях, сприяють розширенню «мережі» клієнтел) та **ситуативні** (частіше від випадку до випадку, з різними типами суб’єктів). Цільові відносини можуть поділятися на **позитивні** (створені задля власної вигоди чи вигоди певної соціальної групи, однак результат не передбачає насильства над іншими) та **негативні** (насамперед передбачають можливість застосування жорстких методів у випадку неможливості реалізації власних ідей).

За кількістю суб’єктів клієнтальні відносини можна поділити на **індивідуальні** (коли домовленості укладаються на рівні двох-трьох осіб з особистою відповідальністю один перед одним), **колективні** (між невеликою групою людей, до прикладу, парламентарями одного скликання), **масові** (коли клієнтами стають «маси», що прагнуть «хліба і видовищ»).

За часом виникнення та існування можна виділяти **постійний** (який склався *впродовж певного історичного проміжку часу*) та **тимчасовий** (під час виборчої кампанії) **клієнтизм**; за широтою охоплення: на рівні **центральных органів** державної влади, **регіональний** та **місцевий**.

Зазвичай про клієнтизм говорять у контексті виборів та електоральної залежності. У постколоніальному світі виборці, беручи участь

в актах народного волевиявлення, голосують не за тих, хто запропонує їм кращу програму дій, а за тих, перед ким вони – в силу ментальних традицій – мають внутрішні зобов'язання, хто дає їм певні блага – матеріальні та соціальні – в обмін на політичну лояльність. Така форма відносин не є новітньою, оскільки вибудовувалася протягом тривалого часу функціонування у різних державно-політичних системах і була чи залишається представленою достатньо широким спектром. У цьому контексті зазначимо, що мислення української політичної верхівки сформувалося в радянську епоху, яка будувала стосунки між членами соціуму за схемою жорсткого і непроникного, по суті рабського служіння партійним ідеалам, що в кінцевому результаті призвело до формування невідільного, залежного менталітету, який може бути представлений у формі антиномії «рабовласник» – «невільник». Останній є носієм страху та вірнопідданського обслуговування ієрархічно вище позиціонованих соціальних прошарків. За твердженням М. Афанасьева, феномен радянського клієнтизму полягав у тому, що з ним офіційно боролись та вважали аномальним явищем, а фактично він був перманентним та діяв на всіх рівнях державної і суспільної ієрархії [1, с. 26].

У контексті сказаного по-особливому представлений український соціокультурний та політичний простір, де виборчий клієнтизм і, відповідно, ті чи інші форми клієнтелі почали бурхливо розвиватися у другій половині 1990-х років. Саме в цей час політичні верхівки намагалися створити «виборчий потенціал» для легітимації майбутніх політичних проектів.

Апелюючи до сказаного вище, зазначимо, що українська модель клієнтальних зв'язків, побудована на системі закритих та корупційних відносин, тягне за собою практично всі різновиди суспільних відхилень: корупцію, формування мафіозних структур, злочинність, наркоманію, бандитизм тощо. *За словами соціолога Є. Головахи*, «Україна просувається у напрямку від залишкової радянської системи до феодалізму, який характеризується такими рисами, як відтворення президентської вертикалі за партійною, а то й царсько-феодальною системою... Владні привілеї істотно розширилися порівняно з радянськими. Вони перетворилися на феодальні владні привілеї. Тобто все це кроки назад від радянської системи» [10]. Хоча назвати їх «феодальними» важко, оскільки феодалізм передбачає формування у ментальному полі моделі

власника та господаря, який несе відповідальність за створену ним структуру. Відповідальність тут є органічною з системостворчими ознаками.

Поширенню політичного клієнтизму немалою мірою сприяла чинна виборча система, яка функціонувала у 90-х роках минулого століття і впродовж років незалежності вже змінила три основні форми. Саме така система, коли кожен депутат безпосередньо «прив'язувався» до виборчого округу, призвела до того, що у ряді регіонів сформувались групи, клани депутатів та чиновників різного рангу, які вважались «своїми» для певної системи регіональних клієнтел.

Український політичний простір, який характеризується нерівномірним розподілом влади між трьома гілками і президентом та періодичним виникненням політичних криз і парламентських конфліктів, не формує нові (відмінні від радянських) моделі співіснування своїх громадян. Домінанта категорій узалежненості та аналогічний стиль суспільної поведінки, які набувають системних характеристик, сприяють наростанню у політичній верхівки усвідомлення своєї винятковості та харизматичності. Крім того, варто враховувати історичні обставини, фактор політичного часу і простору, в рамках якого розвиваються клієнтальні відносини. До прикладу, на початку незалежності Української держави відносини залежності будувались по лініях «парламент» – «президент», «парламент» – «партії», «парламент» – «бізнес» тощо. Натомість нині джерелом залежності та клієнтальності усіх гілок влади та сфер бізнесу стає президентська вертикаль.

Істотним елементом, який потрібно враховувати при розгляді клієнтальних відносин, є доступ до засобів оприлюднення, зокрема мас-медіа. Більшість авторитарних правителів будували свою владу саме на підпорядкуванні собі всього інформаційного простору. Аналогічно радянський тоталітаризм ґрунтується на залежності від глобального інформаційного поля, дискурсу.

Клієнтизм є одним із основних факторів не лише виборчого, а й політичного, економічного, приватного та бізнесового процесів у країнах пострадянського простору. Суспільний механізм зв'язку політики, економіки та влади і розподілу прибуткових позицій та трофеїв з великою точністю копіює політичні машини минулих часів – не лише радянського простору, але й інших країн. Щоправда, в історії європейських культур ці явища були відносно короткотривалими, не

наділеними стійкими ознаками і виконували зазвичай синергетичну функцію. Натомість клієнтальна модель відносин в Україні набула ознак стійкості та адаптаційного потенціалу, глибоко проникла своїми метастазами в державну систему, ментальність, свідомість та підсвідомість її громадян. У результаті цього вся система всупереч логіці починає відстоювати та захищати цю модель відносин. Тому викорінення цих явищ та реабілітація державної системи стає надзвичайно складною проблемою. Більше того, клієнтизм (як і інші соціальні явища, наприклад, корупція), набуваючи адаптаційно-мімікрійних властивостей, стає здатним ужитись у будь-яку оновлену чи нову систему.

Клієнтизм як форма соціальних взаємин, побудованих на «залежності» від патрона, від невідомої «сакральної» сили, яка може стати опорою і захистом, проникає в усі сфери життєдіяльності: як суспільної, так і приватної. Відповідно у суспільстві з таким типом політичного устрою не можуть ефективно розвиватись не лише державні структури, а й уся система. Інтенсивно еволюціонує та вдосконалюється лише клієнтизм. Управління державним механізмом зводиться до авторитарних наказів, політичного імперативу тощо. Вибори за таких умов перетворюються на фікцію, бутафорію демократичного розвитку та імітацію «власного вибору». Клієнтальні відносини у державно-політичній системі абсолютно нівелюють ключові принципи і норми прав громадян. По-перше, ігнорується рівність перед законом – обрані в сенсі народного представництва вважаються «обраними» перед законом. По-друге, згідно з міжнародними стандартами прав і свобод ніхто не може бути залежним від іншого чи бути примушеним до тих чи інших дій. Відносини ж клієнтизму, прямо чи опосередковано, передбачають виключно сугестивно-імперативну форму вибору та взаємин. По-третє, страх перед «патроном», «державцем», «начальником» і т.д. призводить до утворення внутрішнього замкнутого та статичного кола, де громадянин не здатен впливати на політичні процеси. Це стає причиною виборчого (і не лише виборчого) нігілізму та відкритого ігнорування політичного та громадського життя, а у важчій формі – соціально-депресивних та апатійних станів більшості народу.

Таким чином, побудова відносин – як суспільних, так і державно-політичних – на основі залежності одних індивідів від інших чи від груп інших у цілому гальмує повноцінний розвиток громадянського суспільства, формування громадянської солідарності та соціальної до-

віри. Саме тому є підстави говорити, що клієнтелізм – це патологія, яку потрібно досліджувати з метою її викорінення.

Пострадянський досвід державотворення свідчить про те, що існує особливий механізм функціонування довіри, який обмежується клієнтальними та родинно-клановими стратегіями. Брак історичної традиції нагромадження та розвитку соціального капіталу у горизонтальних мережах суспільної активності і співробітництва створює певний соціальний вакуум. Він заповнюється в міру створення мережі клієнтальних взаємозв'язків, формування «вертикальних» міжособистісних стосунків «патрон – клієнт» та розвитку мафіозно-інституціонального порядку.

У деяких республіках пострадянського простору клієнтелізм став основною перешкодою для побудови повноцінної державної системи та джерелом формування бюрократії. В Україні на регіональному та загальнодержавному рівнях будуються відносини залежності громадян (виборців) від народних обранців, а не навпаки, як це повинно відбуватись у демократичних системах. Бюрократичний апарат з усталеним розподілом груп впливу і тиску не дозволяє впроваджувати новітні методи державного управління. Через це відбувається деградація не лише державної системи, а й суспільної моралі, зникає взаємозв'язок суспільства і держави, що неминуче веде до глобальної соціальної катастрофи.

Список літератури:

1. Афанасьев М. Клиентелизм: историко-социологический очерк (1) / М. Афанасьев // ПОЛИС. – 1996. – № 6. – С. 25–29.
2. Барсукова С. Ю. Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика / С. Ю. Барсукова // Социс. – 2004. – № 9. – С. 20–30.
3. Бирюков С. В. Клиентела как модель политического порядка и политических изменений: монография. – М. : ТЕИС, 2009. – 245 с.
4. Борщева А. Электоральный клиентизм в постсоветской Украине // Режим доступа: <http://teoria-practica.ru/-5-2011/politics/borshchova.pdf>
5. Бурдые П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – М.–СПб., 1996.

6. Бурдые П. Социология и демократия // Поэтика и политика. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. – М.–СПб., 1999. – С. 39–48.

7. Вельский К. С. Персональная ответственность в советском государственном управлении (моральные, экономические, политические аспекты). – М., 1989. – С. 10.

8. Голев С. В. Политическая психология // Словарь-справочник. – М. : СОФИЯ, 2004. – 420 с.

9. Головаха Є. Феномен «аморальної більшості» в українському суспільстві: пострадянська трансформація масових уявлень про норми соціальної поведінки // Україна-2002. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шультги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – С. 460–468.

10. Головаха Є. Якщо суспільство ще кілька років залишатиметься напівфеодалним-напівєвропейським, це може призвести до його розколу [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/comentar/gqkg0iq0i>

11. Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість в Україні // Українська приватизація: плюси і мінуси / за ред. О. Пасхавера. – К. : Альтерпрес, 2001. – С. 48.

12. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков / Издание Международного ун-та бизнеса и управления / под. ред В. И. Добренькова. – М., 1996. – С. 256–308.

13. Новейший политологический словарь / авт.-сост. Д. Е. Погорельый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. – Ростов н/Д. : Феникс, 2010. – 318 с.

14. Лясога Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств / Політичний менеджмент. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=59&c=1312>

15. Ослон А. Факторы електорального поведения: от опросов к моделям / А. Ослон, Е. Петренко // Вопросы социологии. – 2006. – № . – С. 8.

16. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: Соціологічний моніторинг. – К. : ТОВ «Вид-во «Софія», 2005. – 130 с.

17. Полішкарова О. Найкращою моделлю для нас міг би бути корпоратизм // Віче. – 2001. – № 11 (116). – С. 22–26.

18. Попова І. Моральне виправдання і нормативна складова тінювих практик (спроба порушити проблему) / І. Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 30–50.

19. Римский В. Л. Бюрократия, клиентизм и коррупция в России / / Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/01/12/1223769304/Rimski.pdf>

20. Розенблюм Ненсі Л. Громадянські суспільства: лібералізм і моральні впливи плюралізму / Н. Л. Розенблюм. – 2001. – № 21. – С. 6–29.

21. Рушійні сили небажаних реформ: уроки українського перехідного періоду / В. Дубровський. Я. Ширмер та ін. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг : наук.-теорет. часоп. – 2010. – № 1. – С. 56–72.

22. Сергеев В. М. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети / В. М. Сергеев, К.В. Сергеев // ПОЛИС. – 2003. – № 3. – С. 6–8.

23. Степаненко В. Суспільство громадянське і «негромадянське»: дискурси та моделі взаємодії / В. Степаненко // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 198–211.

24. Фисун А. Постсоветские политические режимы: неопатримониальная интерпретация / А. Фисун // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – 2004. – Вып. 2. – С. 130–140.

25. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 4. – С. 28–55.

26. Харитоновна В. Особенности проявления клиентелизма в современной государственной службе // МГУ: научные исследования. Режим доступу: <http://msu-research.ru/index.php/gmu/60-humanresources/1037-klientelizm>

27. Хейвуд Э. Политология: глоссарий по книге. – М. : Юнити-Дана, 2005. – 544 с.

28. Шушкова Н. В. Этот ускользящий патернализм: попытка построения концепции // Социологический журнал. – 2007. – № 1. Режим доступа: <http://www.socjournal.ru/article/677>
29. Eisenstadt S. N., Roniger L. Patrons, clients and friends: Interpersonal relations and the structure of trust in society. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
30. Gadowska K. Zjawisko klientelizmu polityczno-ekonomicznego. Systemowa analiza powiazan sieciowych. – Wydawca: Uniwersytetu Jagiellonskiego, 2003. – 218 s.
31. Golovakha E., Panina N. The Development of a Democratic Political Identity in Contemporary Ukrainian Political Culture / R. Farnen (Ed.) Nationalism, Ethnicity and Identity. Cross-National and Comparative Perspectives. – New Brunswick, NJ: Transaction Publ., 1994. –403–425.
32. Hoff Karla and Joseph T. Stiglitz, 2004. After the Big Bang? Obstacles to the Emergence of the Rule of Law in Post-Soviet Societies. The American Economic Review, vol. 94, No. 3, June, 2004.
33. Willerton J. Clientelism in the Soviet Union // J. Willerton Studies in Comparativ Communism. 1979. № 2–3. – P. 127–146.
34. Szyrmer, J. 2001. Post-Soviet Transition: Problems, Lessons and Solutions. – In: Reforms in Ukraine: Ideas and Actions. Edited by J. Szyrmer and D. Snelbecker; Kyiv, Altpress, pp. 81–103 // www.case-ukraine.kiev.ua
35. Marantzidis N., Mavrommatis G. Political clientelism and social exclusion. The case of Gypsies in the Greek town of Sofades // International Sociology. 1999. Vol. 14 (4). – P. 443–456.
36. Rigby T. H. A Conceptual Approach to Authority, Power and Policy in the Soviet Union. – In: Authority, Power and Policy in the USSR: Essays dedicat to Leonardo Shapiro. London, 1980.
37. Rose-Ackerman S. Corruption and Development // Annual Bank Conference on Development Economics. The World Bank. 1997. Washington, D.C.

ТИПОЛОГІЯ СТРАТАГЕМ МИСЛЕННЯ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ІНТЕНЦІЙ

*Людина – це згорнуте суспільство;
суспільство – це розгорнута людина*

*Найважче випробування –
це випробування свободою,
і не кожен до нього готовий*

На сучасному етапі розвитку гуманітарної науки менталітет нації є одним із ключових об'єктів дослідження у різних галузях знань – лінгвістиці, психології, етнології, культурології, філософії, політології, логіці, теорії штучного інтелекту та багатьох інших [1; с. 2]. Наукові розробки пропонують низку підходів до інтерпретації цієї категорії. Причиною активної уваги авторитетних учених до ментальності є прагнення збагнути специфіку способу, стилю та стратегії мислення тієї чи іншої нації. Саме тому в науковій практиці існує розгалужена низка розумінь і тлумачень цього поняття. Г. Смітюх та В. Стрілецький визначають ментальність як «характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому» [13].

У великому тлумачному словнику сучасної української мови категорія ментальності подається як: 1) інтелектуальні розумові здібності; 2) психіка, психічна сила [1; с. 518]. Інші дослідники під ментальністю розуміють «структуру репрезентації знань в довгочасній пам'яті, яка відповідає структурі представленої ситуації й інтегрує інформацію всіх сенсорних систем і загальне знання про те, що є можливим у навколишньому світі. Ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей є межами нашого світу)» [12; с. 380]. О. Антонюк визначає ментальність як «відносно цілісну сукупність образів, уявлень, оцінок, ціннісно-сміслових утворень і своєрідних правил життя», які є специфічним відображенням дійсності і зумовлені особливостями житте-

діяльності індивіда, етносу, нації тощо в певному географічному і культурно-історичному середовищі [10; с. 466].

Досліджуючи ментальність як явище, в основі якого міститься лінгвістичне начало, В. Колесов інтерпретує її як світогляд у категоріях рідної мови, в якому поєднуються інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру в його типових проявах [4; с. 14].

Соціологи в основу ментальної структури покладають сценарії та моделі суспільної поведінки і визначають ментальність як «соціально-психологічні характеристики суспільного суб'єкта (людини, етносу, класу, ін. великих соціальних груп), які знаходять свій вияв у способі та характері мислення, соціальних та психічних установках та поведінці» [14; с. 173]. На думку І. Бойченка, «ментальність – це полісемантичне поняття для позначення глибинного рівня людського мислення, що не обмежується сферою усвідомленого й сягає у несвідоме» [3; с. 245]. Усі дослідники, даючи різні варіанти інтерпретації ментальності, сходяться в тому, що ментальність – це специфічний спосіб світосприйняття та мислення, який сформувався впродовж тривалої історії розвитку, виокремлює кожную національну чи етнокультурну групу й робить її унікальною та неповторною.

Беручи до уваги сучасні геополітичні та глобалізаційні явища, наголошуємо на тому, що ментальність з точки зору соціально-політичних процесів повинна бути в епіцентрі досліджуваного поля. Одним з важливих аспектів окресленого кола питань є ментальність у контексті державотворення. Широкий спектр тлумачень ментальності як унікального способу мислення та світосприйняття пояснюється тим, що тією чи іншою мірою дослідження зазначеної категорії почалося ще в часи Платона, котрий у своїй відомій праці «Держава» обґрунтував вчення про правління воїнів, філософів і ремісників. За Платоном, кожен тип правління займав свою нішу на певному етапі історичного досвіду і кожному типові відповідали окремі ментальні риси. Філософи, головною чеснотою яких є мудрість, керують суспільством; воїни (стражі) характеризуються мужністю і покликані захищати це суспільство; а землероби й ремісники, низьким душам яких притаманна хтивість, виконують господарські функції [9; с. 466]. Сьогодні ідеї Платона мають чимало опонентів, які критикують «ідеальні устрої» держави. Так, Карл Поппер називає давньогрецького філософа головним ворогом відкритого суспільства, бо саме через запропоновану ним модель державна

система на певній стадії свого розвитку схильна перерости у тоталітаризм. Суспільним ідеалом К. Поппера є «відкрите суспільство» – суспільство влади розуму, свободи, рівності, справедливості. «Відкрите суспільство», за К. Поппером, базується насамперед на інструментальній раціональності, десакралізації соціальних і політичних норм і процедур, можливості зміни соціального статусу його членів [11; с. 43]. Але очевидним та беззастережним є те, що світ, у ментальному сенсі, є багатоліким, і усі етнокультурні та державні системи наділені, окрім іншого, ще й унікальним типом мисленнево-ментальної поведінки.

Однак не варто поспішно опонувати Платонові і звинувачувати його у схильності до тоталітарних ідей. Сучасна гуманітарна наука дає можливість переглянути значний обсяг усталених понять і категорій з висоти набутого досвіду та нової методологічної парадигми і внести корективи. У такий спосіб можна відкоригувати і наше знання про історію, культуру, світогляд та багато іншого.

Світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті також у працях Г. Сковороди, Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова, В. Липинського, Б. Грінченка, О. Духновича, І. Франка, М. Грушевського, Д. Донцова, В. Вернадського та ін. Нині категорію ментальності у етнокультурному, мовному, політичному ключах розробляють такі вітчизняні дослідники як В. Колесов, Г. Гетало, О. Красовська, Є. Макаренко, Н. Михайловська, М. Чепа, А. Шведова, І. Бичко, В. Васильєва, Л. Гамаль, В. Кононенко, В. Храмова, О. Стражний, Т. Ткачук, Я. Мельник та ін.

Об'єктом нашого дослідження є типологія мислення сучасного громадянина незалежно від роду занять чи професії – політика, державного службовця, селянина, робітника, вчителя та ін. – всі вони так чи інакше пов'язані з державотворчою традицією та є представниками усього народу.

Предметом запропонованої розвідки є *аграрний тип мислення*, який виділяється поряд із такими як «воїни», «філософи» та ін.

Інакше кажучи, тип мислення є окремою самостійною та дуже важливою темою сучасної гуманітарної науки, і саме ця галузь гносеологічних пошуків може дати відповідь на коло питань, які турбують світову спільноту, у тому числі й українську.

Не будемо заперечувати аграрно-хліборобського походження українського етносу. Про це писали М. Драгоманов, В. Липинський, В. Вин-

ниченко та інші мислителі минулого. Завдяки консерватизму села, про який з великою пошаною писав В. Янів, «...український етнос зміг перенести всі випробування своєї драматичної історії» [6]. Слід віддати належне тим, для кого сила звички була формою виживання у скрутних умовах. Але час неблаганно бере своє, і село, як і відповідний тип мислення, поступово маргіналізується під впливом індустріалізації й урбанізації.

Важливе значення для з'ясування специфіки етнічного характеру народу має визначення особливостей організації та стратегем мислення. Особливість України, як зазначали свого часу М. Костомаров, М. Туган-Барановський, О. Єфименко та ін., полягає в тому, що тут, на відміну від Росії, не існувало такої форми економічного життя, як зрівняльно-передільна община. Українська громада істотно відрізнялася від російської сільської общини тим, що об'єднувала своїх членів пайовим внеском, будувалася на принципі «рівної нерівності», заснованому на вільному володінні землею, відкритості щодо майнової диференціації. В Україні, писав М. Туган-Барановський, у дореволюційні часи спостерігалась найпомітніша в імперії майнова диференціація. Ця обставина сприяла поширенню у суспільній свідомості ідеї трудового індивідуалізму, формувала почуття господаря, гідності, яка забезпечувалась особистою працею. На культуру та раціоналізм господарювання, виховання селянської трудової моралі впливали також практика обмеження земельного наділу, відсутність жорсткого регулювання господарської діяльності, зрівнялівки, що позначались на формуванні особистих якостей людини [8; с. 13].

Політична, економічна та ментально-культурна ситуація, що склалася в Україні, характеризується недалекоглядністю та законсервованістю поглядів на дійсність та шляхи свого розвитку. Нині переважна більшість жителів великих чи малих міст тісно пов'язані з аграрним світом. Велика кількість членів сучасної української політичної, наукової, мистецької еліти – вихідці з села якщо не в першому, то в другому чи третьому поколінні. Але не лише генеалогічна прив'язаність до аграрного світу є визначальною, таким типом мислення можуть бути наділені жителі міст-мегаполісів. Сучасні урбанізовані міста-мільйонники також дають привід говорити про існування у них поміщицько-аграрного типу мислення. Спрямований на загальне збагачення та задоволення лише власних вузьких зацікавлень та потреб, цей тип

породжує викривлені форми правління та державотворення в цілому світі загалом та Україні зокрема. Варто говорити і про те, що аграрій, як показала історія, не формує державу, імперію чи потужну владну систему. Цього не дають можливості зробити специфіка та параметри поля його мислення, яке є обмеженим та дещо асистемним.

Варто зазначити, що для аграрного типу світосприйняття характерною є *відсутність системної державотворчої лінії*. Цей процес можна прослідкувати впродовж усієї історії починаючи від найдавніших часів. Екстраполюючи погляди в історію, розуміємо, що саме тип мислення, характерний для населення України, і не дає змоги сформувати на українській території потужний та стійкий державницький устрій впродовж цілого тисячоліття.

Змінилась епоха, змінились умови та засоби співіснування, однак культура українського простору залишається напівмаргінальною. В українській політичній думці сформувався тип діяча-конформіста, що проявляється в гедоністичному потязі до влади, а тому окремі індивіди заради реалізації власного «я» у політичному середовищі здатні до безпринципних компромісів. Перехід на якісно вищий рівень цивілізованої форми існування потребує зміни способу та стилю не тільки поведінки, звичок, але й ціннісних орієнтирів, установок та способів мислення.

Отже, для багатьох етнокультурних середовищ, у тому числі і для українського, характерним та домінантним є аграрний тип мислення. Це мислення аграрія чи заробітчанина, дії якого спрямовані в основному на вирощення та збір урожаю та регенерацію себе як виду. У мисленевій поведінці аграрія відсутні системні моделі державотворення та розвитку глобальних систем та інфраструктур, що спричиняє прагнення виключно до власного збагачення, не гребуючи методами і засобами. Такі способи поведінки не можна назвати державотворчими у повному сенсі цього слова (як здатність усвідомлено щось виконувати, цілком беручи на себе відповідальність за наслідки), оскільки вони не виходять з власних установок, норм чи цінностей, а підпорядковані вищому модульному началу – «панові», «господареві», «князеві».

Тож типовими ознаками аграрної моделі мислення вважаємо наступні:

1. *Циклічність, уподібнення до природи*: посіяти > дочекатись врожаю > зібрати > чекати наступного посіву. Аграрний тип мислення

позначений циклами – «від зарплати до зарплати», «від свят до свят» і т.п. Багатство землі сприяє формуванню закоханості в природу, ліризму, споглядального характеру. Водночас багатство землі не вимагає надзусиль для виживання, а звідси – недостатньо розвинена соціальна і політична активність, відсутність глобальних системних державницьких критеріїв мисленнєвої поведінки та відповідальності за власні дії. Формується спрощена система уявлень, поглядів і відповідно моделі поведінки, ставлення до самого життя – кожен наступний цикл повторює попередній, не несе нічого якісно нового.

2. *Схильність до накопичення*: з потребою і без потреби. Пріоритетним стає позбавлене сенсу нагромадження матеріальних благ у необмеженій кількості чи якості. Принципом накопичення стає особисте примітивне самоствердження. Те, що виходить за його межі, втрачає своє значення. Відбувається накопичення капіталу, нерухомості, землі задля володіння чимось матеріальним і таким, що приносить користь. Накопичення стає самоціллю та перетворюється на гіпертрофований прагматизм.

3. *Обмеженість просторових параметрів*. Кордони власного «я» відповідають границям його майнових параметрів. Аграрій бачить своє існування лише у контексті того, чим він володіє. Він поділяє речі на «власні» і «чужі». При цьому перевагу віддає тим речам, які є матеріально втілені.

Відсутність системного мислення і стратегічного бачення призводить до затиснутості, неможливості мислити глобально, виходячи за межі *власного матеріального «я»*. Це стимулює його застій та константну стереотипність у поглядах на ті чи інші події. Звідси впливає опір до нового (реформування, перегляду старих, не пристосованих до нових умов систем).

У системі поглядів аграрія має місце пошук шляхів максимального використання та одержання користі на «своїй території», прагнення до загарбання територій інших (в межах, які допускають об'єднання цих територій з уже наявними), бездумне збирання земель, безцільне використання яких призводить до «накопичення заради накопичення». На цьому ґрунті формується маргінальний психотип «маленького містечка», де все знайоме і звичне є добрим, а незнайоме, незвичне – злим. Джерело зла ототожнюється з неувичаєністю, що сама по собі є похідним продуктом своєрідного містечково-хуторянського націоналізму [13].

4. *Домінанта родинно-кланових взаємин над усіма іншими цінностями та відносинами.* Ні держава, ні система, ані інші громадяни країни не становлять для аграрія цінності. Натомість цінністю для нього виступає виключно родина: син, донька, друг, брат, кум, сват та ін. Усі зв'язки побудовані за принципом родинної ієрархічності, підпорядкованості та «протягування» одне одного до влади будь-якими, у тому числі нелегальними та корупційними, способами. Мораль будь-кого з членів родини не має суттєвого значення, адже для аграрія мета (збагачення сім'ї) виправдовує засоби. У потужній та стабільній державній системі родинні стосунки слабнуть, натомість слабкість держави компенсується сильними родинно-клановими зв'язками. Родинно-кланові структури унеможливають функціонування «вертикальних каналів» в усіх рівнях державної системи. Це означає, що приплив нових та свіжих сил, ідей є малореальним (родинно-кланові структури «контролюють» окремі ділянки політичного, економічного чи іншого простору). Таким чином, у державній системі формується псевдоконсерватизм (опозит до «британського консерватизму»), який зрештою призводить до самознищення системи.

5. *Відсутність командного мислення, командної гри.* Родинно-кланові взаємини не допускають чесних, відкритих норм і правил формування та розвитку «високопрофесійної команди» у військовій сфері, політиці, спорті тощо. Домінування індивідуальної гри та міжусобиць, роз'єднання призводить до небажання вести ефективний діалог, ефективно репрезентуватися перед співбесідником. За відсутності командної гри не може бути мови про ефективність, дієвість поставлених цілей. Це явище часто спостерігаємо в спорті, коли кожен член команди однаковою мірою відповідальний за результат, який показує команда. У політиці ж нездатність нести відповідальність не тільки за члена команди, а й за себе призводить до деформації поглядів на засади державного будівництва, безвідповідальності і, зрештою, нездорової мімікрії державної влади.

Для ведення нормальної, повноцінної гри повинні встановлюватися чіткі правила чесної гри, зрозумілі кожному учаснику. Натомість у зазначеному типі мислення панують нечесна конкуренція і керованість принципом «людина людині – вовк» не тільки між опозиційними групами, але й всередині власної команди. Пояснюється це домінуванням у свідомості не команди як цілісності, а особистого, приватного, яке є

вищим за колективне. Таку форму аграрного типу мислення можна означити як псевдоіндивідуалізм.

6. *Система цінностей, характерна для аграрного типу мислення:* цінності матеріальні, прагматично-корисливі; здатність лише «брати» і небажання віддавати чи відповідати за власні дії, споживацтво у результатах і нездатність відчутно їх підвищувати. Невміння створювати умови для розвитку та раціонального розподілу наявних засобів. Для аграрія духовна гармонія зі світом є вторинною. Це пояснюється його власною рабською, заробітчанською свідомістю. Його тип мислення базується виключно на матеріальних засобах – конкретно-матеріалізований вимір – те, «що є», а не те, що «може бути». Аграрій культивує практичний досвід і відхиляє високий теоретичний рівень. Тому він не є творцем чогось масштабного – макросистем та макроструктур, не є творцем високої культури, мистецтва, науки. Аграрний тип мислення зорієнтований на сприйняття будь-чого в деталях, піддаючи все поелементному аналізу; він не сприймає самі ідеї чи абстрактно сформульовані проблеми на високому рівні узагальнення, для нього вони мають бути чітко висвітлені й забезпечені засобами та планами їх впровадження чи розв'язання. Прогалини в неповному розгортанні (теоретичному і практичному) ідеї він заповнює міфами чи особистими задумами, інтригами. З цього випливає відсутність відчуття необхідності власних дій та потрібності іншим людям. Його праця спрямована на забезпечення себе, своєї сім'ї матеріальними благами. Людина з аграрним типом мислення працює на себе і для себе.

7. *Аксіологічна система зорієнтована в основному на матеріальні цінності,* відкидаються високі духовні потреби. Такі цінності, як мудрість, вишуканість, аристократизм, втрачають свою актуальність. Анархічний індивідуалізм, що виявляється в безпідставних претензіях на отаманство, та недостатньо розвинені національно-державницькі стратегії призводять до атрофованості істинних, національних почуттів, етнонаціонального зрадництва, відсутності національної гідності. У цьому контексті зазначимо, що аграрій не формує істинну аристократію. Вона не є типовою для такого способу мислення, а навпаки, завжди вступає в опозицію до того, що позначається істинним аристократизмом духу та інтелігентністю.

Аксіологічну структуру вказаного типу мислення можна описати так: базовим елементом є викривлений індивідуалізм, самозакоханість

та власна забезпеченість. Сюди входить також семіотична домінанта власного простору, «своєї території». Сходиною вище знаходиться пріоритет збагачення, накопичення матеріальних благ (капіталу, землі тощо), намагання отримати користь не тільки від власної рабської праці, але й від людей, що в силу обставин узалежнені від носія цього менталітету.

На найвищу аксіологічну позицію аграрій ставить служіння «своєму панові», від якого він залежить. Залежність від вищого структурного елемента – господаря – призводить до відсутності самостійно віднайдених структур, і простір підданого заповнюється сурогатними конструкціями. У результаті цього він не схильний до рецепції чужого досвіду у соціально-структурній чи політичній системі. Такий тип залишається перманентно консервативним у своєму мікросвіті.

8. *Схильність до привласнення матеріальних благ (в основному створених природою) задля власної вигоди, власного задоволення.* В силу того, що аграрій веде натуралістичний спосіб життя, він черпає у природи основні засоби існування і у неї ж рецептує концептуальну модель світу. Присвоєння та незаконне привласнення чужого чи спільного, крадіжка поступово стають невід'ємним та органічно вкомпонованим елементом картини світу, світогляду та способу життя (зауважимо, що у живій природі такого явища, як крадіжка, не існує – все правильно і законно. Привласнення чужого у світі тварин моделюється: не я вкрав, а ти не зміг уберегти, тому все чесно і справедливо).

9. *Відсутність філософсько-естетичного сприйняття дійсності.* Натуралізоване сприйняття дійсності спонукає до того, що аграрій не культивує високі ідеї, вартісним для нього є все конкретизоване – дім, автомобіль, земля, дружина тощо. Аграрій не схильний до абстрактних узагальнень вищого порядку, не в змозі «піднятися над ситуацією» і самостійно знайти вихід, прийняти певні рішення. Пасивність у системних діях є ще одним проявом відсутності у нього «духовного збагачення» та «духовного розвитку». Матеріальне компенсує відсутність духовного. Наявність «багатого, надміру заповненого стола», який витісняє інтелект та комунікацію, є типовою для такого ментального простору.

10. *Схильність до міфологізації своїх вартостей (у контексті матеріальних цінностей: хороший кінь, автомобіль тощо).* Створення міфів та псевдоцінностей відволікає людину від реальної участі в дер-

жавному будівництві, сліпа віра в примарні ідеї та цілі унеможлиблює формування у аграрія власної державницької позиції та пріоритетів. Авантюризм, демагогія та марнослів'я супроводжуються спекуляціями на труднощах і проблемах, дезорієнтацією та обдурюванням інших з метою власного збагачення. Крім того, для аграрного типу мислення характерні переживання так званого «дистресового» досвіду, тобто породження внутрішньосупільних конфліктів неконструктивної природи; схильності обстоювати свої недоліки, повторювати власні помилки та чинити опір проведенню реформ. Підвищена рефлексивність відволікає від конкретних справ і не сприяє розвитку соціального інтелекту та формуванню повноцінного колективного «я». На цьому ґрунті створюється ідеальне середовище для розповсюдження міфологем і пліток, котрі компенсують здоровий глузд.

11. *Відсутність творчого потенціалу.* Аграрний тип мислення, як правило, опирається на потужний фольклорний пласт і не культивує високе мистецтво, високу моду та культуру загалом. Колективна творчість повною мірою реалізується у фольклорному масиві.

12. *Відсутність «потягу до науки».* Аграрій не прагне принаймні наблизитися до пізнання фундаментальних знань та фундаментальних наук. Предметом його пошукових чи гносеологічних розвідок є прикладні та звужено-локальні аспекти науки, які дають швидкі та короткотермінові результати; також він схильний до різного виду компіляції та імітації наукової діяльності.

13. *Аграрій мислить маргінальними параметрами.* Це проявляється у тому, що він не будує міста, фортеці, дороги, мости. Це не є його пріоритетом. Така людина ремонтує лише частину дороги замість побудови нової та надійної автостради; замість придбання нового мішка залатує безнадійні дірки у старому тощо. Він не схильний до створення макроструктур, котрі б послужили майбутнім поколінням. Нічого великого, фундаментального – все незначне (мікродержаву, помісництво, князівство тощо). Слабкість соціального характеру та відсутність духовних резервів, психологічних засобів, щоб розв'язати актуальні соціальні проблеми, призводять до невідповідності реальних соціальних змін будь-якому можливому реформаторському плану чи проекту.

Маргінальність аграрія проявляється і в його фемінізмі, який характеризується наявністю таких ознак: флегматичність у діях, реальна перевага споживання над творенням; пізнання дійсності засобами

рефлексивного мислення, уявлень і вражень; бутафоризація духовних пошуків без спроби щось реально змінити в суспільстві; зведення реформаторської діяльності до створення образів та ідей, які не реалізуються; переважання боязливості, слухняності, сумлінності, навіювання і романтичності основного загалу населення над самодостатністю, розсудливістю, самокритикою тощо.

14. *Фаталізм як елемент ментальної картини світу.* Для аграрія типовою є залежність від стихії, природи. Він нічого не вирішує і не відповідає за результат: все перекладає на оточення або ж на інших. Відповідальність несуть доля, фатум, вищі сили, погода, природа, Бог – усе, тільки не він персонально. Аграрій не може змінювати систему, дійсність, а чекає, поки зовнішні сили визначать і впорядкують його світ. Пасивність у реальній дійсності призводить до розгубленості перед новими бар'єрами, до невміння самостійно приймати рішення та дезорієнтації у соціально-політичному просторі й часі, до переваги у поведінці емоційного, чуттєвого над вольовим, інтелектуальним, розумним. Ці процеси доводять аграрія до розпачу, депресії та постійного невдоволення життям і нагромадженими благами.

15. *Схильність до спротиву та ігнорування загально визнаних норм, принципів, правил поведінки.* Аграрій ігнорує право, закони, конституцію, загальнодержавні правові канони. Він існує з ними паралельно – закони та правила, створені ним особисто (якими керується у житті), домінують над суспільними.

16. *Схильність до можливої зради:* зрада сім'ї, родині, друзям, вірі, Богу. Він не є воїном, котрий поставив мету і йтиме до переможного кінця, а, відволікаючись на дрібниці, які не мають нового змісту, залишається на рівні невольника. Це схоже на поведінку зфемінізованого чоловіка, котрий не звик обирати чітку лінію поведінки (при прийнятті рішення він довго зважає, вагається і перебирає різні варіанти, намагається їх комбінувати). Зміна поглядів, орієнтирів, смаків, уподобань є характерною для аграрного типу мислення.

Перешкодою для аграрія є відсутність мотивації та чіткої системи цінностей і пріоритетів. Для нього звичним є пристосуванство залежно від обставин та дій інших осіб. Невдачі, прорахунки, помилки трактуються як обставини вищого порядку, незалежного від самого аграрія. Екзекутивна вдача, схильність вагатися під впливом щонайменшого зовнішнього чинника, стимулу спричиняють психологічний хамеле-

онізм, непослідовність і мінливість. Складається враження, що такий тип має певну кількість масок і здатен перевтілюватись у різні образи. Він легко порушує обіцянки, зраджує, змінює плани, тікаючи чи уникаючи чогось під тиском обставин. Людина не страждає докорами сумління за невиконані обіцянки чи пасивність у ситуації, що вимагає активних дій. І завжди знаходяться аргументи для пояснення, виправдання своєї поведінки чи пасивності.

17. *Аграрій залежний від «сильної руки»*, і визначальною у його діях є підвладність їй. Аграрій не визнає централізованої влади, підпорядковується локальним ієрархічним структурам чи клановим угрупованням. Для нього король не репрезентує вищу цінність, оскільки він поважає більше «сильного князя» чи пана, якому підкоряється безпосередньо. Для нього характерні підданські, навіть патріархальні настрої й орієнтації. Відповідно рабський стан свідомості заробітчанина диктує йому необхідність бути прихильним до газди і ставитись із зневагою до «підлеглих», щоб у такий спосіб самоутвердитись.

18. *Географічна фіксованість*. Для аграрія земля чи інша матеріальна цінність – одна з найпотрібніших, яка приносить користь, багатство. Для нього характерна прикріпленість до землі. Аграрій ідентифікує лише ту частину території, яка є власністю, а все, що поза її межами, його не цікавить.

Аграрій сакралізує, висвячує і підносить землю як капітал на найвищий щабель в аксіологічній ієрархії. У нього формується стереотип, в якому землі відводиться домінуюча роль щодо усіх інших благ: вона приносить плоди, які можна продати, обміняти чи отримати від них іншу користь. Власна земля чи будь-яке матеріальне благо абсолютизується і стає центральним у світогляді, культурі, ментальності.

19. *Високий ступінь функціонування адаптаційних схем та підпорядкування чужим моделям, державі, системі*. Аграрій забезпечує хлібом, але не є хліборобом у повному сенсі цього слова, він приймає політичні рішення, але не є політиком, він може воювати, але не є воїном і т.д. Для нього характерним залишається психологічне самовідчуження на побутовому рівні, що виявляється в наслідуванні інших, схильності до нелогічної поведінки, самозамкненості, сугестивності, панічних настроїв.

20. *Відсутність чітких часових та просторових параметрів, які визначають спосіб його життя*. Вказані категорії для аграрія розмиті,

немає чіткого розпису часу і ритму життя. Все віддається самоплину й саморозвитку. Керуючись принципом «посадив – хай проростає!», людина не закладає умов для якісного та далекоперспективного збору врожаю. Темпоритм такого життя конгруентно відображає циклічність природи, тому пунктуальність, дотримання слова, домовленість про конкретні часові та просторові параметри тощо не є ознаками, притаманними досліджуваному нами типу мислення.

21. *Високий ступінь акцентуації найближчим оточенням* (сусіди, колеги). Аграрій ніколи не є до кінця самодостатнім. Він завжди узалежнений від найближчого оточення, стосунків, живе у контексті маргіальної конкуренції: «...якщо у сусіда є певний достаток, то у мене буде більший, і у такий спосіб я набуду більшої соціальної ваги».

Аграрій прагне власного «вивищення» за рахунок пригнічення залежного від нього оточення, що виявляється у формі беззмістовних наказів, приписів чи просто імперативної поведінки. Для нього типовими є примітивна самозакоханість, нарцисизм. Носії цього типу мислення люблять «ставити собі пам'ятники», пишатися своїм образом та подобою. Для нього важливим є те, як його сприймає оточення, і у цьому контексті він стає віртуозним імітатором; симулюючи, створює віртуальну картину своєї досконалості, самодостатності та вербалізує ці ознаки. У своєму середовищі він часто розповсюджує інформацію про свої позитивні риси, намагається примусити повірити у свою непогрішність та ін.

22. *Релігія «аграризується»*. Все, що є в релігії – ритуали, вірування, обряди, – підпорядковується аграрному типу мислення, явища і події тлумачаться з точки зору своєї користі. Віра в Бога в даному випадку теж утилітарна, спрямована на власну вигоду та створення для себе прийняттого «божественного» образу; всіяко підтримується пантеїзм спримітивізованої релігії. Аграрій відходить від обрядовості і схиляється до ритуалізації своєї дійсності, свого «культурного простору». Людина з таким світосприйняттям комфортно почувається вдома і на своїй території, нею обстоюється індивідуалізована система координат. На аграрія здебільшого відчутний вплив має родовідна селянська традиція, він сповідує традиціоналізм, який реалізується в матеріальній і духовній культурі. Такий представник підпорядковує та використовує релігію настільки, наскільки вона може сприяти реалізації власних утилітарно-меркантильних планів. У вищеописаному контексті підсу-

муємо те, що в аграрія *обряд трансформується у ритуал*, в такому випадку його не можна повною мірою назвати віруючою людиною. Більше того, можна говорити про атеїстичні тенденції аграрної культури.

23. *Аграрій не формує власну аристократію*. Аристократизм як такий не є характерною рисою для аграрних систем. У таких системах аристократичний складник не приживається і стає баластом. Аграрій періодично знищує паростки аристократизму, якщо вони формуються у процесі еволюції. Він знаходиться у стані конфлікту зі своєю чи будь-якою аристократією, і цей конфлікт, як показує історія, є антагоністичним. Аграрій ніколи не вважає аристократа чи аристократизм «своїм».

24. *Схильність до самозаперечення – втечі від власного «я»*. Аграрій чинить опір ініціативності, ідейності, освіченості, реформації, натомість з пієтетом ставиться до чинів, звань, титулів, орденів, посад. Прикриваючись високими соціальними псевдотитулами, творить міф про власне «я», схильний сакралізувати при цьому свою історію; минуле стає для нього міфом про велич, свідомо не визнає та замовчує помилки в його історії чи сьогоднішні. Крім цього, він залишається в основі свого світогляду маніпулятором (який маніпулює і яким маніпулюють), а принцип актуалізації (згідно з Д. Карнегі та Е. Шостром) його картині світу не притаманний.

25. *Аграрію притаманна мрійливість*. Оскільки бездієвість неможлива як така, то активізується фіктивна, штучна дія, імітація дії, міфотворчість, тому аграрій є досконалим імітатором. Як уже зазначалося, він імітує патріотизм, мудрість, свою досконалість і не приймає критики на свою адресу. Для нього імітація стає стилем та способом життя.

Обмеження комунікації, концентрація на власних емоціях, переживаннях з часом переростають у справжній егоцентризм, що межує із зоологічним індивідуалізмом. Аграрій не мислить категоріями «я – ти» (як американець), «я – ми» (як європеець), «я – природа» – орієнтальний психотип, його мислення – у контексті «я – не я» або «свій – чужий». Модель «свій – інший» не є характерною для аграрного типу. Аграрій на тлі своєї мрійливої натури заперечує романтизм та ставиться до нього вороже. У цьому контексті він розгортає мрійливо-зміфологізоване начало у фольклорному матеріалі (народних казках, піснях і т.п.).

26. Для аграрія типовим є бунт та стихійний спротив. Він не є воїном, а тільки бунтарем. Висловлює своє незадоволення діями інших, та водночас не може відкрито виступити з протестом проти джерела свого незадоволення, навести конкретні аргументи та запропонувати шляхи поліпшення чи врегулювання. Тому його історія – це частіше історія бунтів, а не глобальних військових дій і т.п.

Ми розглянули деякі аспекти (ознаки) аграрного типу мислення, виділивши найбільш характерні. Такий тип формує та визначає ментальну доміную, яка характеризує етнос. У контексті сказаного може розглядатися будь-який факт, що мав місце в історії або наявний у сучасній політичній, економічній чи іншій системі.

Спостерігаючи за політичними подіями у різних країнах світу, можемо виокремити такий чинник, як аграрний тип мислення (чи будь-який інший), що визначає динаміку, форми та напрямки державотворчих процесів. Саме аграрним типом мислення пояснюються відсутність конструктивних державотворчих форм, втрата суверенності, деструктивні міжусобиці та ін. Аграрій є заробітчанином у політиці (науці, культурі тощо), але не політиком задля формування власної державності. Людина такого ментального складу не є владою, а лише користується нею для досягнення своєї утилітарної мети. Аграрій може зробити багатим себе, але не зорієнтований на те, щоб зробити багатою державу, для нього формула «краще бути бідним у багатій країні, ніж багатим – у бідній» не є прийнятною. Він не створює стабільної, потужної державної й соціальної структури, що ґрунтується на філософських формах мислення.

Платон застерігав: «Ні для держави, ні для громадян не буде кінця нещастям, доки володарем держави не стане плем'я філософів». Аграрний тип мислення не є творцем держави. Це єдиний тип, який формує аграрний, а не державний політичний простір.

З огляду на сучасні політичні реалії на всіх рівнях державної ієрархії (тут мова йде не тільки про Україну), а також на еволюцію маргінального типу мислення можна зробити висновок, що аграрний тип мислення призводить до деградації та руйнації державної системи. Стає очевидним, що для змін у державно-політичній системі, формування стабільної соціально-економічної моделі нації та впровадження креативно-державотворчих реформ необхідно зайнятись фундамен-

тальним дослідженням **ментальності** як ключового чинника у державотворенні.

Список літератури:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К. : Ірпінь, 2001. – 1440 с.
2. Додонов Р.А. К проблеме определения понятия ментальность // Придніпровський науковий вісник. – 1997. – № 14 (25). – С. 11–14.
3. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М. Литвин, В.І. Гусев, А.Г. Слюсаренко та ін. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
4. Колесов В.В. Язык и ментальность. – СПб., Петербургское востоковедение, 2003. – 240 с.
5. Мала енциклопедія етнодержавства / за ред. Римаренка Ю.І. – К. : Генеза, Довіра, 1996. – 942 с.
6. Махній М. Етнореволюція: Науково-пізнавальні нариси. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ukrayinskij-mentalitet.html>
7. Нерсесянц В.С. Право и закон.— М.: ИНФА-М-НОРМА, 1997. – 280 с.
8. Пазенюк В. Культура та етнополітика // Етнос і культура. Часопис Прикарпатського національного ун-ту ім. В. Стефаника: Збірник науково-теоретичних статей. Гуманітарні науки / Гол. ред. В.І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – № 1. – 184 с.
9. Платон. Государство // Платон. Собр. соч., т. 3, ч. 1. – М. : Мысль, 1971. – 490 с.
10. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Головатого та О. Антонюка. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.
11. Поппер К. Открытое общество и его враги: пер. с англ. / К. Поппер. Т. 1: Чары Платона. Пер. с англ. Под ред. В.Н. Садовского. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.
12. Селіванова О.О. Лінгвістична енциклопедія. – Полтава : Довкілля, 2010. – 844 с.
13. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Україна сакральна. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/smitstr/06.html>]

14. Соціологія: словник термінів і понять. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.
15. Ткачук Т.М. Шлях навмання в дивних місцях // Кінець кінцем. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – С. 13–15.
16. Українсько-російський психологічний тлумачний словник. – Харків : Факт, 2005. – 400 с.
17. Філософський енциклопедичний словник. – К. : Нова книга. – 953 с.
18. Філософський словник / за ред. акад. В.І. Шинкарука. – 2-ге перероб. вид. – К. : Головна редакція УРЕ, 1986. – 796 с.
19. Шанар В.Б. Сучасний тлумачний словник. – Х. : Прапор, 2005. – 640 с.
20. Шлемкевич М. Загублена українська людина. – К. : Фенікс, 1992. – 157 с.
21. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе // Социологические исследования. – 2001. – № 1 – С. 6.
22. Якубовський О.П. Кадри, еліти, лідерство в державному управлінні. – Одеса : ОФ УАДУ, Оптимум, 2001. – 235 с.
23. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М. : Политиздат, 1974. – 447 с.
24. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 418 с.
25. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: 2-е наук. вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.

ІМІТАЦІЯ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ: СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

*Хочеш вижити – навчись імітувати,
прикидатись, обманювати
[один із законів природи]*

Східнослов'янське політико-правове та соціокультурне середовище формує необхідність переосмислення наших реалій та пошуку нового теоретичного обґрунтування історичної дійсності. Культурна епоха Східної Європи, яку можна назвати «пострадянською» чи «трансформаційною», принесла з собою нові факти, переформатувала людські стосунки, запропонувавши то спрощені, то ускладнені мімікрійні форми дійсності. Постійні катаклізми, що все частіше виникають у суспільному просторі України, Росії та Білорусі, опозиційні рухи, стихійні страйки, голодування, акції непокори, демонстрації тощо ставлять на порядок денний питання про необхідність об'єктивного розгляду та перегляду політичних, соціальних, економічних, культурних та інших державотворчих процесів. У цьому контексті доцільно буде об'єктивно та неупереджено вивчати і викривати явища, успадковані від радянської епохи та набуті впродовж останніх десятиліть. Один із таких феноменів, який є малодослідженим і аргументовано не поясненим з наукової точки зору, – це **імітація**. Специфіка цього явища достатньо детально вивчена у контексті живої природи – флори та фауни, але в ключі людської суспільної діяльності залишається terra inkognita...

Імітація як явище детально почала досліджуватись у природознавстві та біології ще у XIX столітті. Проекція когнітивного досвіду у галузі природничих наук на суспільну, соціально-політичну реальність, на поведінкові характеристики людини є цікавим та новітнім напрямком сучасної соціальної психології, політології, антропології та ін. Власне тому є сенс говорити про імітацію як явище, що виникає та функціонує у суспільному організмі, моделює його, впливаючи на перебіг подій та ін. Більше того, соціальна реальність, яка репрезентує будь-яку державу як систему, впродовж останніх десятиліть може бути інтерпретована крізь призму імітаційних сценаріїв, і у такий спосіб

можна здійснити новий і дещо нетрадиційний погляд на історію, культуру, соціум загалом, на світову та українську реальність.

Імітація у людському суспільстві є явищем набагато ширшим, ієрархізованим, глибинним та невід'ємним від культури соціальної поведінки та ін. Людина впродовж своєї історії розвинула та вдосконалила імітацію як одну із фреймових складових свого буття, в результаті чого отримала можливість виконати певну соціальну програму чи перенести її у площину імітацій, інсценізацій, творення ілюзій, віртуальної дійсності. Тому може формуватись реальна картина, дійсність, зокрема демократія, соціальна рівність та ін. Варто зауважити, що людина у своїй імітаційній діяльності зазнала неабиякої майстерності та, мабуть, є рекордсменом у світі живої природи. Тому будь-яка мімікрія, відтворення, уподібнення у світі живої природи не може конкурувати зі здатністю людини, її феноменальною магістральністю створювати ілюзію свого «я», саме креативно формувати своє друге «я», яке є більш досконалим та репрезентативним, ніж реально існуючий суб'єкт.

Результатом такого стану речей стали негативні соціальні стереотипи, страхи, девіації та інші соціальні аномалії, які стають чи не найбільшою проблемою у розвитку соціальних систем. Підміна понять та реалій людського буття імітацією, яка закладена природою людини, набула гіпертрофованих форм (від публічної демонстрації своєї діяльності до штучного приписування окремих суспільних заслуг чи соціальних функцій, суспільної ваги чи значущості, надзвичайної обдарованості, харизматичності та ін.) і стала невід'ємним елементом багатьох соціальних інститутів, політичних партій, народних обранців, благодійників, науковців, журналістів, працівників медійної індустрії та ін.

При більш детальному розгляді феномену імітації у суспільній системі виявляємо, що імітація охопила всі сфери людського життя. Імітація стала реальністю, настільки переплетеною з ірреальним, віртуальними та умовними монадами людського буття, що втрачається реальне відчуття хронотопу, історичного моменту, здорового глузду, адекватної реакції на оточуючий світ (тут доречно згадати історію М. Каддафі та фінал його життєвої і політичної кар'єри). Саме тому перед сучасними науковцями, політиками, суспільними діячами постає проблема вивчення, опису балансу між реальністю та *імітацією*, між реальністю та ілюзією, проведення демаркаційної лінії та повернення всього того,

що є імітативним у системі людського буття, у межі «берегових ліній», позбавивши його хворобливої тоталізації та всеосяжності. Чітке розуміння зазначених меж дасть змогу побачити найважливіші напрямки функціонування, недоліки і переваги будь-якої соціальної системи – системи, яка самостверджується і намагається самоідентифікуватись та самореалізуватись. Власне ці межі дають змогу прописати координати поширення та функціонування імітації, з'ясувати міру та ступінь міфологізації дійсності, градус відхилень маршруту від стратегічного вектора, межу допустимої втечі від реалій та статистичних даних.

Дослідження дефініції та поняття «імітація» дасть змогу зрозуміти її суть та діапазон імовірного застосування. Результатом такого проникнення у суть зазначеного явища буде розкрита специфіка соціально-політичних умов, інформаційного середовища, яке виступає носієм та ідентифікатором зазначеної аномалії. Теоретичним підґрунтям дослідження імітаційних форм стали праці М. Хайдегера, Ж. Бодріяра, П. Бурдьє, Р. Мертон, Р. Козера, Даррендорфа, Х. Ортега-і-Гассета, Т. Парсонса, І. Валлерстайна, Е. Фромма, Д. Белла, П. Сорокіна, Е. Тоффлера, Ю. Хабермаса, Ф. Фукуями, П. Штомпки та ін.

На сьогодні дослідження імітації як явища не формує єдиної картини та не дає змоги достатньою мірою зрозуміти його суть та соціальну функцію. Окремі аспекти вивчення імітації містять роботи С. Аверінцева, М. Грачова, Ю. Давидова, В. Дергачова, Е. Дмитрієва, Е. Лукіна, В. Афанасьєва, С. Барсукова, Л. Бляхера, В. Гельмана, І. Пригожина, Л. Сморгунова та ін.

Імітація – один із найважливіших механізмів існування природи та людської спільноти. Як категорія досліджується у біології, медицині, психології, соціології, мистецтві, музиці та ін. галузях. У довідково-лексикографічних джерелах імітація тлумачиться у залежності від сфери функціонування [9, с. 194]. Але брак фундаментальних розробок цього поняття на сьогодні дає неповну картину і недостатню аргументаційну базу щодо природи зазначеного феномену та беззаперечності того, що є імітативним у системі людського буття у межі «берегових ліній», позбавивши його хворобливої тоталізації та всеосяжності.

У техніці до імітації застосовують поняття моделювання – метод відтворення і використання різних чинників у моделі, а не в реальних умовах [47].

У біології, природі «імітація» – це уподібнення, мімікрія, зовнішня схожість, наслідування, повторення, копіювання розумними тваринами поведінки інших тварин, а також людини [6, с. 362].

Психологія розглядає імітацію як «одну з форм соціальної поведінки, соціальну мімікрію, адаптивний спосіб життєдіяльності» [50; с. 98]. Психологи стверджують, що імітація закладена в нас природно, з дитинства, коли новонароджена дитина починає повторювати, імітувати дії, голоси матері, батька чи інших людей, котрі знаходяться поруч. Дослідження американського психолога Кеннет Кей показало, що немовлята наділені здатністю відповідати на звуки або жести дорослих, і цей процес стає інтерактивним та залежить від кількості постійних повторювань дій. Так само і в дорослих інтерактивна поведінка відіграє важливу роль як у повсякденному спілкуванні, так і в процесі офіційних заходів, переговорів [66; р. 259]. Цей факт доводять і автори теорії гри Е. Берн та Й. Хейзінга [5; с. 56]. За їх словами, процеси наслідування, імітації не лише притаманні людям від природи, а й є життєво необхідними для життя в соціумі, адже за допомогою наслідування виконуються чи порушуються «правила гри», витримуються чи ламаються стереотипи [59; с. 195].

Позитивне значення імітації у розвитку людства доводить той факт, що імітування було основним методом навчання у стародавніх римських школах (схольях), гуманітарних навчальних курсах епохи Відродження, практичних вправ («exercitatio») та риторичної теорії. Учні повторювали та відтворювали поведінку, фразеологічні звороти та інтенції за наставниками, наслідували стиль письма тощо. В цілому суть імітаційних вправ полягала не в копіюванні певного типу й форми в оригіналі, а в наданні нового змісту, копіюванні оригіналу, але в новій формі. Їх метою було відточити риторичні вміння учнів задля нових, кращих способів вираження, моделей поведінки та спілкування [65].

Іноземні довідкові джерела визначають присутність імітаційних рис починаючи від тварин і закінчуючи міжнародною політикою. Імітація є передовсім поведінкою, наочною для індивіда, яку він схильний повторювати [64].

Польські довідкові джерела тлумачать імітацію як намагання приховати справжні наміри, вчинки, пристосувавшись до зручних та загальноприйнятих умов. Якщо мова йде про імітацію у соціально-політич-

ному полі, то тут вона розуміється як підміна понять та намірів політиків, урядовців чи інших національних і міжнародних структур [69].

Українські довідкові джерела трактують поняття імітації (лат. *imitatio* — наслідування) наступним чином: «це пародія на щось, наслідування, підробка, ерзац, сурогат, повторення» [48, с. 68]. В музиці імітація – точне або дещо змінене повторення музичної думки в різних голосах поліфонічної фактури, повторення музичної теми іншим голосом музичного твору з нижчим або вищим інтервалом [9, с. 197]. Інакше кажучи, імітація – це штучне наслідування чогось, що виконується з точністю, підроблюючи яку-небудь річ, дію під певний зразок, норму; відтворення з високою точністю яких-небудь процесів, моделей, зразків поведінки.

Таким чином, домінантною ознакою імітації як явища є «уподібнення», «відтворення зовнішніх ознак», не будучи при цьому імітованим предметом, явищем, істотою за суттю. Тобто це своєрідна «біжутерія», яка схожа на оригінальний цінний метал чи камінь, але насправді ним не є. Підтвердження цього положення знаходимо і в іншій джерельній базі. Скажімо, філософський енциклопедичний словник визначає: імітація (від лат. *imitatio* – наслідування) – 1) наслідування чого-небудь чи кого-небудь, відтворення. 2) Більш-менш точне копіювання індивідом поведінки інших людей чи груп, що є одним з механізмів соціалізації. 3. Підробка, виготовлення предметів, схожих на дорогі вироби [55; с. 88].

Французький філософ Жан Бодріяр увів у суспільний дискурс термін «симулякр». Якщо за Платоном це просто копія чогось, то Бодріяр тонко визначив: у наш час у постмодерні є копії, які не мають аналога в реальності. Симулякри – це вигадані речі [8; с. 218]. Вигадка, суб'єктивна трансформація, свідомо видозміна будь-якої реалії з метою впливу на оточуюче соціальне середовище з ілюктивною інтенцією є не що інше як імітативна дія.

Розглядаючи роль «імітаторів», під якими розуміємо стан майже досконалого тиражування штучних образів, практично неможливо виявити відмінність між оригіналом і копією. Це спостерігається в реальному світі політики, де іміджмейкери й засоби масової інформації – патентовані імітатори – виконують все більш вагому функцію у формуванні політичного простору.

Досліджуючи явище імітації у соціальних структурах, варто ще раз звернутися до дефініції. Соціологічний енциклопедичний словник дає нам наступне визначення імітації: це моделювання, використання однієї моделі (конкуренції, співробітництва, соціальної динаміки тощо) іншою соціальною структурою, інститутом і т.п.; процес, за допомогою якого поведінка одного індивіда починає нагадувати поведінку інших індивідів, яка вважається нормою. Г. Тард стверджує, що закони імітації є основним фактором пояснення сукупності соціальних явищ [49; с. 39].

Зважаючи на це, варто відзначити, що дане поняття формує семантичне мікрополе, до якого входять термінопоняття *мімікрія, ілюзія, девіація, ерзац, обман, підробка, фальшивка, гра, бутафорія, уподібнення, симуляція, театралізація, фарс, фікція та ін.* При розгляді кожного з них ключовою ознакою залишається намагання **наслідувати, імітувати, пристосовуватись заради виживання**. Тобто істота чи особа, яка вдається до імітації, має недостатньо засобів до виживання, саме тому набирає форм, ознак чогось чи когось іншого, вуалюючи у такий спосіб свою ідентичність. Так, скажімо, мімікрія є *наслідуванням, уподібненням* незахищеного живого організму до сильнішого шляхом **набуття відповідного кольору та форми** [6; с. 304].

Захисне забарвлення тварин забезпечує їм виживання та підвищує життєздатність. Подібність забарвлення і форм деяких тварин з будь-якими предметами чи живими істотами (мімікрія) призводить до їх наступної деградації, перетворення в іншу форму, відмінну від первинної, хоча для деяких форм вона стала банальним сценарієм поведінки, і при цьому вони не втрачають своєї ідентичності (наприклад, зміна кольору шкіри хамелеона) [22; с. 344]. Тут ідеться про те, що живі організми (в цьому випадку мова йде про флору і фауну) паразитують на інших, більш життєздатних організмах, набираючи відповідних ознак, рис і характеристик щодо тих, хто знаходиться на вищому щаблі «харчового» ланцюга. Тобто про «захисну здатність рослин і тварин щодо способу наслідування зовнішнього середовища, злиття з ним в цілях самозбереження та самозахисту», кінцевою метою якого є збереження виду.

Наступною синонімічною одиницею лексеми «імітація» є *підробка* – те, що створено за прикладом іншого і видається за справжнє. Підробки предметів застосовують у ювелірній справі, іконописі чи інших мистецьких галузях та розробках [48; с. 234]. Крім того, психо-

логи використовують термін «підробленої усмішки» чи поведінки, тобто штучної, несправжньої, вимушеної та нещирої. Причини «виникнення підробок» – недостатність оригінальних речей, бажання володіти таким, як інші, ознака пристосування власних характеристик до ознак, що притаманні іншим, тощо. Близькою за своєю семантичною структурою до термінопоняття «імітація» є *адаптація* – шлях пристосування організмів, органів чуття до умов навколишнього середовища [48; с. 235].

У наукових джерелах подається певний спектр імітацій у її підвидах, серед яких виділяють: подвійна поліфонічна імітація, дзеркальна імітація, тональна, канонічна імітація, літературна, машинна, безперервна, повна і часткова імітація, реальна імітація, вільна імітація і т.п. [47]. Попри це, соціально-комунікативний дискурс та інші сучасні гуманітарні науки вимагають розширення цього поняття та більш детального розгляду у семіотичній, культурологічній, соціологічній, соціально-психологічній, політологічній та інших сферах.

Потреба відрізнити оригінал від імітації, виокремлення певної шкали, міри та ступеня імітативності на сьогодні стає все складнішим процесом. Особливо складним та актуальним досліджуване явище виявляється у сферах соціальної, політичної, мас-медійної, економічної, рекламної та ін. Якщо явище імітації є беззаперечно доцільним та виправданим у світі живої природи, винятково цікавим та обґрунтованим у сфері мистецтва (тут усі види та жанри), то у сценаріях соціальної поведінки людини слід виокремити гіпертрофовано-патологічні форми імітації та окреслити її як одну з форм соціального зла.

Імітативно-мімікрійна діяльність живої природи характеризується чіткими параметричними характеристиками, і будь-яка форма надлишковості не має місця, оскільки є безглуздою (хамелеон не буде зеленішим за листок, білий ведмідь – білішим за сніг, деякі риби коралових рифів більш схожими на корали чи колір дна, ніж самі корали чи підводний рельєф, і т.п.). Зовсім іншу картину нам пропонує людське суспільство. Межа розумного та доцільного, яка є характерною для живої природи, у соціальному середовищі безслідно втрачається і розвивається до абсурдних, збочених та викривлених форм. Якщо індик роздуває пір'я, щоб виглядати сильним, великим, грізним, то цей прийом використовується лише до тієї межі, доки існує загроза йому чи його виводку. Гусак шипить, поки не втече або не віддалиться

«порушник спокою», олень імітує та демонструє свою сексуальність через роги та надмірну агресивність до завершення гону і не довше тощо.

Що ж стосується людської спільноти, то імітація вийшла далеко за межі рефлекторно-інстинктивної діяльності, проникла своїми метастазами в усі найменші сегменти світу людини і стала невід'ємним елементом культури. Більше того, онтологія людського буття, прогрес, еволюція людини та культури значною мірою спровоковані імітацією та завдячують їй. Розвиваючи імітацію як базове явище, людина винайшла нові форми, які за природою своєю є тотожними і повними синонімами до термінопоняття *імітація*. Вони трансформувались у такі форми як: фальш, брехня, фарисейство, лукавство, обман, розіграш (від: розіграти людину); у сучасному молодіжному слензі – «розвести», ввести в оману, ввійти в довіру, переконати, вплинути, нав'язати, змусити повірити, замаскуватись, прикинутись, тимчасово бути кимсь, привернути увагу, кокетувати, справляти враження, гіпнотично впливати, бути популярним, магнетично діяти на оточення, формувати коло фанатів, бути псевдохаризматичним тощо.

Все вищезначене, по суті, є процесом або його результатом. Розвиваючи та використовуючи імітаційні сценарії, людина може настільки захопитись його віртуальними формами, що здатна втратити відчуття реальності. Звідси значна кількість фактів з минулого та дня сьогоднішнього. Імітація породжує різні форми неврозів, фобій тощо. Скажімо, манія величч, нарцисизм, безпідставна віра, імітація особистої досконалості, розуму, унікальності, таланту та ін. є продуктом саме імітативних феноменів, які, попри все, наділені еволюційною властивістю, здатністю видозмінюватись, трансформуватись у інші форми. Більше того, парадоксальним виявляється те, що такі імітативні прояви досить часто збирають і групують навколо себе великі кола симпатиків чи гарячих одновірців, які готові стати вірними центуріонами і йти слідом не за реально існуючою особою, а за створеним образом. І, як показує історія, зідеалізовано-зімітовані, зміфологізовані, гіперболізовані образи (саме образ, бо апелюють, без сумніву, не наділений і приписуваними йому рисами) мають магічну силу впливу на широкий людський загаль (звідси культ особи, обожнення лідера, масовий психоз навколо постаті та ін.)

Малодослідженим та цікавим видається те, що ці політичні чи інші фігури, схильні до віртуалізованої імітації та впливу на маси, часто

наділені певними психічними вадами (маніакальними, шизофренічними, неврастенічними та ін.). Саме вони є носіями більшої потенції впливу, ніж психічно врівноважені, помірковані, адекватно мислячі особистості. Колективний суб'єкт, колективне «я», колективне свідоме з яскраво вираженою гіперактивністю абсорбує імітативні впливи і стає їх заручником, інфікованим зовнішнім імітативним джерелом.

Імітативні феномени наділені ще однією типовою ознакою – двотиповістю впливу на оточуюче соціальне середовище: одна частина сліпо вірить зімітованому, штучно створеному образу, інша диференціює імітативність свідомо (чи, може, з прагматично-утилітарних міркувань підтримує його).

Слід додати, що імітативний процес у людському середовищі та світі природи тісно пов'язаний з явищем «витіснення» реальних ознак та властивостей. Наприклад (тут йдеться про український етнокультурний простір): зазвичай лікар у клініці у білосніжному халаті, неадекватно високому та накрохмаленому головному уборі, з дорогим імпорнтним фонендоскопом, ідеально виголений, з демонстративно впевненою походою, з яскраво виразною мімікою, жестикуляцією та осанкою, з вишукано правильним та переконливо-образним мовленням, зі значною кількістю «дипломів», відзнак та нагород (зазвичай на найбільш окодосажній частині інтер'єру приймальні), зі значною кількістю титулів, звань, членств у візитній картці є далеко не найкращим лікарем у відділенні. Саме відсутність майстерності спонукає його до імітаційних дій. І, як показує життєвий досвід, саме вони, імітатори, завдяки саморекламі мають більший успіх, ніж добрі фахівці з «золотими руками», котрі дещо ігнорують імідж, типаж та саморекламу, але спроможні на значно більші та кращі результати у роботі з пацієнтами...

Якщо спроектувати імітацію в усіх її варіантах та проявах на етнокультурний простір, зокрема політичний, то висвітлиться картина специфічних інтерпретацій, взаємозв'язків, детермінацій та пояснень своєрідності нашого часу та простору, зокрема східнослов'янського.

Політичний простір та дискурс на теренах Східної Європи є своєрідними і позначаються особливими формами використання імітації... Безперечно, це явище вимагає розлогого та детального опису із залученням значного масиву ілюстративного матеріалу, але ми обмежимося коротким викладом типології. Найперше виділимо домінантну ознаку імітації як східнослов'янський культурний феномен.

У цивілізованому світі склалася традиція формувати свій політичний імідж з використанням імітаційних методів для досягнення стратегічної мети – здобути парламентську більшість чи просто очолити країну. Отримавши у такий спосіб перемогу, лідери усіх рівнів владно-державної ієрархії спрямовують свої зусилля на максимальну віддачу народові – тим, хто виявив таку високу довіру. Хорошим взірцем є країни Скандинавії, Західної Європи, Велика Британія, США та ін. У процесі саме такої діяльності імітація як метод суспільно-політичної діяльності не виключається, але зводиться до мінімальних параметрів та реалізується лише як корекція іміджу. Східна Європа особлива тим, що імітація є органічною та невід’ємною частиною мисленнево-комунікативної та соціально-політичної діяльності. Для прикладу: можна бути патріотом – можна імітувати; можна лобювати інтереси країни на міжнародному рівні, а можна лобювати свої приватні зацікавленості та лише імітувати загальнонародні інтенції і т.п.

Отже, перейдемо до розгляду найбільш типових та яскраво виражених ознак імітації у сфері політичної діяльності. У зв’язку з цим виділимо наступні ознаки імітативності:

1) **Імітація актуальності** – штучне створення інформаційних резонансів та оприлюднення задля налаштування суспільних настроїв та дій на певні установки, цінності, необхідні зазвичай конкретній політичній чи бізнес-структурі, окремим індивідам чи міжнародним корпораціям. Така імітація – це насамперед формування умов, які не несуть нового осмислення чи творчої обробки інформації, але стимулюють до неусвідомленого накопичення інформації, формування ілюзії всеосяжності інформації. Крім цього, створюється ілюзія централізації та абсолютного домінування власне цих чи «моїх поглядів», бачення «моєї компетентності». З іншого боку, таке пристосування до споживання вже існуючої інформації створює можливість для її систематизації та використання з потрібною метою, але через надмірність, засміченість цього інформаційного простору, через примітивний прагматизм інформація стає джерелом паразитування на чужих знаннях, плагіату, імітації знань та підміни власних знань чужими. Скажімо, українські учні та студенти використовують інтернет не як джерело інформації, а як зручну та досконалу форму обману викладача та імітацію персональних знань. У цьому контексті інтернет стає у нагоді для віртуозного обману викладача шляхом скачування рефератів, шпар-

галок та ін. Результатом цього є хороша оцінка, підвищена стипендія при нульових знаннях. Така форма імітації зараз стала тотальним явищем, і за таких умов формується інтелігенція України.

Доволі поширеним явищем імітації актуальності стає робота чи «імітація» чесності, професіоналізму та об'єктивності засобами масової інформації. При цьому власники найбільшого капіталу стають власниками та утримувачами «четвертої влади», замовниками телевізійних програм, і в такий спосіб імітація ставиться на потужні індустриальні рейки. Інформаційне середовище потрапляє під вплив суб'єктивно-прагматичних інтерпретацій, основний силовий вектор яких зорієнтований на підтримання статусу-кво можновладців, які «працюють на користь суспільства». З цією думкою погоджується американський філософ Едельман, зазначаючи, що визначення проблем відбувається в процесі, де політики і ЗМІ маніпулюють значеннями, щоб підтримувати ретельний контроль над тим, що обговорюється і як обговорюється та яке значення надається проблемі. Тому громадянин не має справи зі світом фактів, а лише зі світом політичної фантастики: «Спектакль, що складається з новин, які повідомляються неперервно, конструює і реконструює суспільні проблеми, кризи, ворогів і лідерів і таким чином створює послідовність загроз та заспокоювань. Ці конструйовані проблеми й особистості формують зміст політичної журналістики й дані для історичної та аналітичної підтримки чи опонування політичним справам і публічним політикам» [35; с. 123]. Таким чином, засоби масової інформації і стають одним з основних інструментів імітації власної актуальності, персональної, соціальної ваги і т.п.

2) *Імітативні процеси та історія*. Історія понад усе є хронологією імітацій. Сакралізація історичного простору, насичення її фальшивими ідеалами, які в силу вдалої імітації стають дуже схожими на реальність, що перетворює реальний вимір на ілюзію з особливим акцентом на неповторності, харизматичності окремого лідера чи партії. За словами Леоніда Радзиховського, імітація історії, поєднавшись із сучасним віртуально-модерністським стилем (який сам по собі і є імітацією), отримала своє вираження в «дикій суміші» – віртуальній імітації феодальних, узалежнених відносин [44]. Власне йдеться про те, що імітація починала сприйматись та утверджуватись як пластичне явище, якому не притаманна певна фіксація, «застигання», вона піддається постійній видозміні та корекції, новітнім інтерпретаціям, які полярно

різняться своїми концептуальними позиціями та висвітленнями. Можна припустити, що наслідком імітації певних подій в історії є те, що країна, в якій відбувається така підміна фактів, імітація історичних оцінок (зокрема Україна), *має минуле, але не має історії*. Історія України, яку ми вивчаємо в школах та вузах, яку ми знаємо, – суцільний історичний постмодернізм з періодичним впаданням у надмірно суб'єктивні, емоційні крайнощі, при цьому без відчуття міри, смаку та хорошого стилю.

3) **Імітація у сфері наукової діяльності.** Виписуючи український контекст, необхідно зазначити, що імітаційний сепсис завдав нищівного удару по науці. Наука втратила свою конституцію, свою базову позицію. Імітація практично паралізувала наукове середовище, залишивши невеличкі острівці, які за інерцією або в силу наукового фанатизму й аскетизму окремих ентузіастів продовжують виживати. Натомість наукове поле перетворилось у великий східний ринок (радше базар) і паралельно з цим у театралізоване дійство. Власне, середовище української науки стало цариною для тисяч псевдовчених. **«Слюсарчуківізм» набув тотальних параметрів.** Відомо, що в Україні лише ледачий чиновник, народний депутат чи лідер країни не має професорських титулів та мантії. В історії прецеденти вже мали місце. Скажімо, про «жагу до знань» сірих мас писав Ортега-і-Гассет у відомій праці «Бунт мас» [41]. Вихідці з села, освоюючи нові території, міські простори, почали масово «окультурюватись», відвідуючи театри, музеї, навчаючись в університетах, і т.п. Однак, набираючи форми, цей рух не мав ані можливості, ані реальної потенції набути повноцінного змісту. Саме тому сьогодні 80% випускників шкіл стають студентами вищих навчальних закладів зразу ж після шкільної лави. Хоча, як стверджують науковці, лише 10-12% мають відповідний IQ та задатки до навчання в університетах.

Небажання визнати пріоритет знань іншого, імітація власних «інтелектуальних поривів» не лише призводять до поширеності таких патологічних явищ як корупція, а й нарощують базу не потрібних суспільству дисертацій, наукових робіт та статусів, які стають тягарем та баластом для суспільства. Наслідування науковості та надання статусності не лише є паразитарним формоутворенням, а й значно знижує можливості розвитку інновацій у майбутньому, знищує сучасну українську науку як таку.

Праця вченого та мислителя не терпить поспіху. Карл Ясперс писав у праці «Духовна ситуація часу»: «Справжня наука є аристократичним заняттям тих, хто сам присвячує себе цьому». Особливості праці вченого, яким би творчим і престижним він не був, полягають у важкій роботі на межі повної самовіддачі [39; с. 78]. Умовні критерії наукових досягнень – Нобелівські та інші премії, кількість (рейтинг) публікацій і проданих ліцензій, індекс цитування, членство в зарубіжних наукових товариствах і академіях. За словами вже згаданого нами А. Дегтярьова, навіть таке звання, як «академік», дуже відносно і не завжди свідчить про ступінь розуму. Песиміст Шопенгауер взагалі вважав, що «... в академіях завжди сидить посередність» [20].

Справжня наука стала тягарем для влади. Наука лише імітує освіченість та інтелект. Адже справжній науковець досліджує факти, намагається здобути справжні (а не адаптовані кимсь) знання, досягнути суть того чи іншого явища та пояснити необхідність вирішення тієї чи іншої соціальної проблеми. В умовах попереднього державотворчого періоду низький рівень загальноосвітніх знань та культури «радянської еліти» прикривався «залізною завісою» та імітацією її сакральності.

Головним завданням комуністичної влади було формування людини, яка не здатна нетрадиційно думати, а може працювати за заданим алгоритмом, «діяти» відповідно до інструкцій. Але, поза цим, діяли механізми штучного відбору та селекційні принципи. Попри замкнутість гуманітарної науки в ідеологічні лещата, наука, яку можна, поза сумнівом, назвати справжньою, мала місце. Саме вона дала змогу Радянському Союзові впродовж останніх десятиліть бути найбільшою імперією з потужним військовим та індустріальним потенціалом. Однозначним є те, що за останні два десятиліття Україна розпорошила досвід радянської науки і пустила у своє середовище маси посередніх та бездарних діячів з комерційною свідомістю, з талантом Остапа Бендера, який, як відомо, був геніальним імітатором та авантюристом. Щоправда, діяльність цього персонажа обмежилась залученням у сюжет кількох десятків таких авантюристів, як він сам, та безрезультатним пошуком стільців. Українські остапи бендери діють більш результативно, оскільки «стільці» все ж знаходять і успішно на них сидять, а також дістають «діаманти покійної тітоньки». У сферу ж їх впливу потрапляють не десятки, а мільйони співвітчизників. Остап Бендер як образ І. Ільфа та Є. Петрова наділений беззаперечною харизмою та, по

суті, дуже милий і привабливий персонаж, чого не скажеш про сучасних українських бендерів.

За словами професора В. Дергачова, «в нових незалежних державах при низькому рівні освіченості соціальної верхівки використовується зовнішня оболонка, обгортка «знань, ідей», а не їх наповненість змістом. Це створює базу для безпрецедентної імітації ділової активності, яка не лише веде до падіння рівня і якості життя народу, а й утворює «чорну діру» на геополітичній карті світу.

4) **Імітація інтелігентності.** Радянська інтелігенція лише частково трансформувалась у сучасну керівну верхівку і в основній масі не була допущена до владних важелів. Натомість партійно-комуністична верхівка, створивши у пострадянський період родинно-кланові та партійно-кримінальні угруповання, надійно отаборилася в приміщеннях, з яких здійснюється управління оточуючим простором. Оскільки радянська людина формувалася в епоху тоталітаризму, геноциду та безпрецедентного вірнопідданства комуністичним ідеалам, то свідомість більшості представників цієї генерації зазнала значної деформації, зорієнтованої на комуністичну ідеологію та модель світу. Хоча, попри все, певною мірою інтелігенція залишалась у формі окремих рудиментів, які були залишковими ознаками дореволюційної України та Росії. Це значить, що на тлі тотального заповнення простору люмпенами у краватках та плебеями залишались особистості на кшталт академіка А. Сахарова. Саме ці люмпени і вірні пажі ленінізму засвістали відомого вченого на одному з останніх його виступів у Палаці з'їздів у Москві, а потім у приватних інтерв'ю розповідали, в душі часу, як вони його шанували...

Якщо вести мову про автентичну інтелігенцію, котра хоч у невеликій кількості, але була заінстальована у радянську систему, то пострадянська епоха однозначно є безцеремонною та відверто антагоністичною щодо цього соціального прошарку. Сьогодні цей соціальний підвид представлений скромними та тихими професорами, думка яких рідко буває почутою тими, кому вона адресується, – можновладцями насамперед.

Безперечним є те, що керівна політична верхівка перестала зважати на мислячих людей в межах українського суспільно-правового простору, періодично вставляючи їх у певні рамки та перешкоджаючи діяльності. На тлі безперервних розмов про духовне відродження

владна еліта кровно не зацікавлена в тому, щоб було більше думаючих людей, тому що вона привласнила собі якості не тільки політичної, а й ділової та інтелектуальної еліти [21].

За словами соціологів, деякі явища, суспільні групи не втратили колишніх форм, а подібно до тварин (хамелеон, восьминіг) почали змінювати свій колір, форму тощо, але не зміст. До прикладу, те, що кримінальні угруповання перестали існувати в традиційній формі, не означає їх нівеляції взагалі. Найбільші авторитети 90-х рр. зробили певні висновки, що в корумпованій країні, яка прикривається демократичними цінностями, купити статус, потрібну соціальну роль та «суспільну потрібність», як і будь-які матеріальні речі, досить легко. Звання, статусні ролі таким чином перетворились на основний елемент імітації, стали елементом пристосування до існуючого зразка «незаможності».

За словами А. Дегтярьова, вчорашні радянські «шестірки» стали політичними менеджерами, які обслуговують кримінальну владу та кланові родини. Ректори найбільш відомих університетів та директори наукових закладів стали «ковачами», котрі кують за ринковими цінами в «університетських кузнях» нікому не потрібні кадри та дисертації для «світлого інноваційного майбутнього» [20]. Не випадково за посаду керівника ВНЗ нерідко йдуть жорсткі розбірки з широким висвітленням у ЗМІ. На східноєвропейському просторі замість епохи Відродження настала епоха ренесансу криміналу, виродження, псування моралі (корупції). Утворилась небезпечна тріада «ліберальної інтелігенції», псевдодемократії (номенклатури – останніх оплотів демократії) та криміналу (злочинів у законі) [21]. Інакше кажучи, інтелігентність – це не біла сорочка, дорога краватка і костюм від Versachi, вишукане слівце ламаною англійською і кабінет зі шкіряним кріслом; це стан свідомості, система цінностей, аксіологічно зворнений світогляд, не показна, удавана, а справжня толерантність, справжня освіта, компетентність, знання мов, історії, культури.

5) *Імітація духовності*, що знаходить свій вияв у штучній сакралізації духовних символів та прилюдно-фальшивій набожності. Складність духовності в тому, що це поняття не є вимірним. Не можна однозначно сказати, що є «добром», а що – «злом». У цьому руслі духовність трактується крізь призму власних життєвих оцінок, цінностей та інтересів. Відбудова храму як певний матеріальний «відкуп» від своїх

гріхів нагадує середньовічні «відпусти», індульгенції. Духовність та висока культура проявляються насамперед у толерантному та шанобливому ставленні до законів та правил співіснування.

Духовність має передусім *етичний вимір*, коли не страх перед законом та караючим мечем моделює поведінку особистості, а повага до етичного стандарту. Повноцінне оснащення цими етичними нормами є відправною точкою відліку духовності як такої. Не дружній застільний хоровий спів та значна кількість побудованих храмів є мірилом духовності суспільства, а кількість наркотично та алкогольно залежних як дорослих, так і неповнолітніх; кількість абортів та дітей у сиротинцях при живих батьках; кількість покинутих у будинках перестарілих батьків їхніми живими і досить успішними дітьми; кількість розлучень на кількість шлюбів; кількість та характер справ у судах та прокуратурах; міра охайності та чистоплотності; сила, воля та високопробність сказаного слова, дотримання обіцянки; рівень функціонування хабарництва; екологічна картина; кількість безконтрольно вирізаних лісів; кількість обманутих риторичними брязкальцями пенсіонерів; кількість тих, хто покинув країну або прагне цього; кількість знедолених працівників, обманутих працедавцями; ступінь надійності у співпраці; міра та почуття відповідальності; врешті-решт, культура поведінки відпочиваючих на лоні природи та поведінка на автомобільних шляхах пішоходів, працівників ДАІ та водіїв... Ця загальна картина та статистика є серйозним контраргументом щодо духовності (чи її імітації) української спільноти.

б) Імітація демократичності та всенародного волевиявлення.

Саме ці два явища не лише стали масовими у більшості пострадянських республік, а й, за оцінками аналітиків, мають схильність перерости в так званий «бренд» у середовищі державних службовців усіх рівнів.

Не заглиблюючись в історію термінопоняття «демократія» (що є не лише «владою народу» у прямому та спрощеному значеннях цього слова, а й вищою формою самоорганізації та управління, покликаною задовольняти інтереси усіх верств населення), більшість державних діячів та соціальних структур «беруть його на озброєння», вкладаючи в цей образ ідею «всезагального блага». Проте таке «прикривання демократією», як засвідчила історія останнього століття, може обійтись багатомільйонними жертвами.

У цьому контексті доречно звернутись до *імітації всенародного волевиявлення*, створення ілюзії вільних і чесних виборів, у результаті чого не відбувається ротація правлячої верхівки, а навпаки, спрацьовує гальмівний механізм та невинуватана мімікрія політичних систем не лише країн пострадянського простору, а й інших країн з недостатньо розвиненими інститутами демократії [63]. У цьому контексті імітація вражає ключові та стратегічні механізми державотворення, такі як: статистика, військово-оборонна галузь, силові структури, економічні сектори, міжнародні та ін. Скажімо, військово-оборонні структури деградували, боєздатність українського війська зведена до мізерних показників, зате Україна може пишатися рекордною кількістю генералів, нагород військовим та ін. Іноді ЗМІ показують в ефірі військові навчання, але не є таємницею, що це всього лише театральне шоу, «показуха» для генералів-спостерігачів та журналістів. При цьому аеродромоподібні кашкети та золоті обладунки нашого генералітету часто виглядають на екранах невинуватано пишно та репрезентативно. Імітація тут більш ніж очевидна.

7) ***Імітація соціальної та партійної діяльності, імітаційна експлуатація міфологем.*** Імітація суспільного діалогу на політичних шоу, імітація опозиційності. Імітації партійними програмами того, що на практиці не буде реалізовано, імітація турботи про народ та ін. є невід'ємними елементами сценаріїв політичної діяльності. Особливо актуальною така імітаційність стає у передвиборчі періоди, коли всі партії та їх очільники згадують про ветеранів та пенсіонерів. Останні в силу своєї наївності (пов'язаної з процесами старіння) та примітивного світосприйняття захлинаються від радості і довіри, повертаючись з мітингів з кілограмами гречки та з серцем, переповненим довіри до доброго самарянина, який щедро обдарував їх злаками, готові віддати за нього свої голоси. Не усвідомлюють наші добросесні співвітчизники, що щойно стали жертвами політичних «наперсточників».

У вирішенні конкретних проблем партіями повинна бути запропонована своя програма дій, але, як відомо, найчастіше вони займаються пошуком оригінального гасла, нетрадиційного формулювання, «вбивчо»-переконливої реклами (напр., «почую кожного», «жінки за майбутнє», «Україна для українців» та ін.), щоб виділитись серед широкого загалу своєю неподібністю, але за усіма дешевими інсценізаціями

маскується абсолютна індиферентність до виборців і лобіюються виключно свої вузькопартійні та приватні інтереси.

Таким чином, складається ситуація, коли партії уподібнюються у своїй діяльності одна одній, передусім результатами (народ в усіх випадках буде покинутий напризволяще), і перетворюються у клуби за інтересами. У цій ситуації партійні оратори разом зі своїми партіями уподібнюються до галасливого птаства, у якого «плік співочої майстерності» припадає на період розмноження. Власне інстинкти самозбереження змушують зривати голосові зв'язки. Менш співучій пташці шансів на виживання та продовження роду не залишається.

Саме через відсутність чіткої та виваженої ідеології як стратегічного вектора партії виникає необхідність пошуку імітативної форми та сценарію. Звідси впливає низький рівень ідентифікації громадян з тією чи іншою політичною силою. За останніми соціологічними дослідженнями, лише близько шести відсотків громадян є членами політичних партій, а політична активність наших співвітчизників різко падає, основною причиною чого є політична та соціальна розгубленість і втрата політичних орієнтирів. Джерелом цього є дві основні складові – це надмірна імітаційна діяльність (не знаю, кому вірити) і надмірно велика кількість партій (близько 200) в Україні, кожна з яких пропонує свій план реформ, але практично усі програми мають імітативну природу.

8) **Імітація реформ.** Реформи є явищем складним та характерним для перехідних етапів державотворення кожної держави. Однак їх соціальна роль і призначення в тому, щоб змінювати, переформатовувати ту чи іншу сферу суспільних відносин задля забезпечення виживання та функціонування всієї державної системи. Однак, коли система обмежується голими деклараціями та зорієнтована виключно на політичний імідж та суспільну думку, а також відволікання уваги від актуальних та злободенних проблем, тоді такі явища швидше можемо називати «псевдореформами», **імітацією реформування державної системи.**

Таким чином, імітація створює своєрідне задзеркалля, де вся система настільки зжилася з цим віртуальним та символічним світом, що часом не розрізняє реальне та імітаційне. «Перебудова» – перестрілка, ринок – базар, соціальний захист – злидні, «чисті руки» – корупція, відродження – виродження та ін. Боротьба з олігархами призвела до спорідненості та органічного злиття, і Росія за цим показником стала

«суперовою» державою при бідному народі. Сказане про Росію безпосередньо стосується й України.

Виходячи з вищепереліченої класифікації, варто сказати, що складний шлях українського державотворення, пов'язаний з постійною соціальною нестабільністю, конфліктними та кризовими явищами в усій державній системі, неузгодженням управлінської діяльності та нерівномірним розподілом сфер впливу між соціальними та партійними групами і т.п., *ставить на часі необхідність ревізії та перегляду адекватності і змістової відповідності як органів державної влади, так і тих суспільних інститутів, що репрезентують громадянське суспільство.* Підміна понять, маніпуляція свідомістю, імітація діяльності, видання приватного бізнесу та капіталу за державні і громадянські інтереси, нав'язування соціальних псевдостандартів і догм упродовж десятиліть незалежності стали звичним та укоріненим явищем. Як зазначають українські дослідники, імітація бурхливої політичної діяльності серед політичної еліти має схильність до різноманітних форм прихованого тоталітаризму на всіх рівнях державної влади [34].

У процесі українського державотворення сформувались окремі інституції, що виконують зовсім не властиві їм функції. Приклад: парламент, який не має ані представницької, ні законодавчої функцій, оскільки де-факто не репрезентує інтереси всіх соціальних груп, представлених у суспільстві, власне тому позбавлений здатності формувати повноцінну політику і обмежується лише її імітацією. Імітація партійної діяльності, що на практиці «активізується» лише на початку виборчого процесу, призвела до псевдоплюралізму, коли майже двісті зареєстрованих партій намагаються «виражати» суспільні інтереси. Така розпорошеність підриває державну систему і демонструє її нежиттєздатність. Більше того, псевдоплюралізм закладає грандіозні зміни у перспективі (правда, цю перспективу досить важко прогнозувати та хоч би якоюсь мірою координувати).

Політичний дискурс перетворюється на театр, шоу, політичний вертеп – розігрування, імітацію дійств, де головними дійовими особами виступають політичні актори – «всенародно обрані представники». Ірвін Гофман у роботі «Представлення себе у повсякденному житті» стверджує, що ми повинні розрізняти *сфери комунікування як спектакль*, що ставить на сцені символічні події, які можуть відбуватись і за лаштунками сцени. Мова театру придатна для аналізу суспільної

поведінки. Увесь світ – це сцена. Продюценти політики мають свої дії і слова, репліки, появи і зникнення зі сцени. Вони мають свої місця і освітлення на сцені, можуть піти зі сцени ніким, а повернутись зірками [5; с. 161]. Для Едельмана формування політики та політичного дискурсу – це значною мірою форма політичного спектаклю, що розігрується перед глядачами (громадянами), щоб забезпечити покірну згоду громадськості [10; с. 29]. Його завдання – затінення, а не виявлення публічних проблем; зменшення, а не розширення влади громадськості; прикривання масками і комунікативним гримом справжніх облич, а не демонстрація їх справжності...

Якщо ж говорити про політичну владу загалом та кожна з гілок зокрема, то їх невід’ємною рисою стала тенденція до принципового порушення функцій. Так, законодавча влада покликана створювати законодавчі ініціативи та ухвалювати їх з урахуванням інтересів суспільних груп. Натомість ця її функція стала виключно імітативною. Діяльність вищих законодавчих органів зводиться до лобіювання своїх вузькопартійних інтересів, які зазвичай мають чітко виражене матеріальне підґрунтя. Важливим є і те, що у цих перегонах за матеріальними благами для своєї партійної кліки ігноруються інтереси і своїх виборців, завдяки яким вона (кліка) отримала доступ до владних важелів.

Суд (як і інші силові структури) як окрема незалежна гілка влади, теоретично описана ще Монтеск’є та Руссо, стала керованим та узалежненим механізмом у руках двох інших гілок влади. Замість правоохоронної системи, що має слугувати захисту прав людини та законності, сформувався черговий каральний інструмент, який стоїть на захисті влади від «злочинних нападів з боку народу». Тобто охорона громадянських цінностей стає охороною від громадянського суспільства.

Отже, якщо особа, громадянин та держава адаптувались до імітації і вона стала органічно невід’ємною складовою політичного рельєфу та політичного дискурсу, то електорат у загальній масі змушений перенести свою мисленнєво-комунікативну поведінку у площину імітацій – надійно вводити її у свою повсякденну картину життя і визнавати як абсолютну даність. Відповідно й поведінка, і вся дійсність громадянина будуть лише імітацією.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що практично усі форми державної влади в Україні, інтегруючи попередній історичний досвід, перетворились на імітацію, симулякр, муляж... Політики, дер-

жавні службовці, силові структури, ЗМІ і та ін. імітують «правильну політичну лінію», але ніхто не займається державотворчою політикою насправді. Наслідком цих явищ та процесів є цілковита недовіра народу до влади, президента, силових структур, депутатського корпусу... За статистичними показниками, довіра державній системі та президенту становить не більше 15%.

Унаслідок тоталізації імітативності в Україні сформувалась подвійна мораль (ситуація дещо скидається на Радянський Союз: «одні слова для кухонь, інші – для вулиць») – суспільне життя змушує проявляти певну активність, вливатись у потоки вулиць, заповнювати офіси і т.п., а з іншого боку – тотальна недовіра один до одного та до всього, що є реальною дійсністю. Це наслідки надмірної концентрації імітативності в соціальному та культурному просторі. Саме тому в українському, частково і східнослов'янському політичному дискурсі виникає нагальне завдання оприлюднення – виявлення, вивчення та хоча б часткове викорінення імітаційних, симулятивних форм з системи державної влади.

Таким чином, сьогодні ми повинні говорити про те, що імітація як одна з форм наслідування та пристосування стала гіпертрофованим та всеосяжним явищем, притаманним усім сферам суспільного життя. Імітація краси шляхом накладання косметичних засобів та імплантантів; імітація щасливої родини шляхом публічної демонстрації особистих (чи навіть інтимних) стосунків; імітація духовності шляхом одягання вишиванок та періодичного відвідування святих місць; імітація науки шляхом кількісних, а не якісних досліджень, продукування мертвонароджених ідей для сміттевого кошика; імітація благодійності шляхом надання притулкам, лікарням чи будинкам перестарілих соціальної допомоги (комп'ютери у будинки перестарілих) або інших послуг взамін на публічну подяку та висвітлення у ЗМІ («пропіаритись» – популярний термін у середовищі можновладців); імітація чесного та відкритого ринку, об'єктивності цін та адекватності зарплат; імітація об'єктивності купленими, прирученими та приватними ЗМІ шляхом сакралізації своїх патронів та партій; імітація суспільної діяльності шляхом постійної присутності у ЗМІ і штучно створених «громадських» акціях та ін. стала вже суспільною патологією, яка вимагає «хірургічного втручання» з боку справжніх науковців, а не імітаторів.

Список літератури:

1. Афанасьев В.Г. Социальная информация / В. Г. Афанасьев. – М.: Наука, 1994. – 200 с.
2. Барсукова С.В. Власть и бизнес: новые правила игры // Политические исследования. – 2006. – № 6. – С. 135–144.
3. Белл Д. Социальные рамки информационного общества // Новая технократическая волна на Западе / под ред. П. С. Гуревича. – М., 1998. – 450 с.
4. Бергер П.Л. Понимание современности // Социология : хрестоматия / сост.: Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М. : Гардарики, 2003. – 496 с.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди: Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры: Психология человеческой судьбы / Пер. с англ.; общ. ред. М.С. Мацковского. – СПб. : Лениздат, 1992. – 399 с.
6. Біологічний словник за ред. І.Г. Підопічної та ін. – К. : Головна редакція української радянської енциклопедії Академії наук Української РСР, 1974. – 551 с.
7. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. – Екатеринбург : Изд-во Уральского гос. ун-та, 2000. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.koob.ru>
8. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции // Философия эпохи пост-модерна. – Минск : Звезда, 1996. – 360 с.
9. Большой англо-русский словарь. В 2 т., ок. 160000 слов / под общ. рук. И.Р. Гальперина [и др.]. – М. : Рус. яз., 1987. – Т. I. А–М. – 1038 с.
10. Борчиков С.А. Метафизика виртуальности // Тр. лаборатории виртуалистики. – М. : Свет, 2000. – Вып. 8. – 49 с.
11. Бредемайер К. Черная риторика: власть и магия слова / пер. с нем. – 2-е изд. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 224 с.
12. Бурдьё П. Социология социального пространства / пер. с фр.; общ. ред. Н.А. Шматко. – М.; СПб. : Алетейя, 2005. – 288 с.
13. Валерстайн Э. Конец знакомого мира: Социология XXI века / пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева. – М. : Логос, 2003. – 368 с.
14. Гельман В. Возвращение Левиафана? (Политика рецентрализации в современной России) // Полит. исследования. – 2006. – № 2. – С. 90.

15. Горин Д. В кольце заклятых друзей: имитация целостности и ловушки социального мышления / «Неприкосновенный запас». – 2010. – № 3(71). – С. 31-36.
16. Давыдов Ю. Патологичность «состояния постмодерна» // Социологические исследования. – 2001. – № 11. – С. 3–13.
17. Данилова Е. Нестабильная социальная идентичность как норма современных обществ // Социологические исследования. – 2004. – № 10. – С. 27–30.
18. Дацюк С. Інтелектуальна політика. – Львів: Незалежний культурологічний часопис «І», 2010. – 468 с.
19. Дебор Ги. Общество спектакля / пер. с фр. С. Офертасас, М. Якубович. – М. : Логос, 2000. – 184 с.
20. Дегтярев А. Основы политической теории / [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Degt/Index.php
21. Дергачев В. «ЧТОБЫ СОЙТИ С УМА – НАДО ЕГО ИМЕТЬ»: тенденции постсоветской имитации Реформации и Просвещения. – Мир перемен. – 2007. – № 2 / Институт геополитики профессора Дергачева. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://dergachev.ru/analit/3.html>
22. Довідник з біології / за ред. О.В. Денисьєвського та ін. – К. : Наукова думка, 1998. – 683 с.
23. Дэвид Дж. Большой толковый социологический словарь (Collins) : пер. с англ. В 2 т. – М. : Вече : АСТ, 1999. – Т. 2. – 528 с.
24. Заславская Т.И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик // Общественные науки и современность. – 2001. – № 5. – С. 5–24.
25. Затуливетер Ю. Информационная природа социальных перемен. – М. : Синтег, 2001. – 131 с.
26. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М. : Интрада, 1998. – 255 с.
27. Каганский В. Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство: сборник статей. – М. : Новое литературное обозрение, 2001. – С. 532.
28. Козырьков В.П. Латентный характер современной социокультурной трансформации // Социология социальной трансформации:

материалы междунар. науч.-практ. конф., 4-6 марта 2002 г. – Н. Новгород: НИСОЦ, 2003. – С. 225–232.

29. Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник / 2-е изд., испр. и доп. – М. : Наука, 1975. – 720 с.

30. Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс, 1994. – 575 с.

31. Крюгер М. Искусственная реальность: прошлое и будущее // Исследования по философии современного понимания мира. – М., 1995. – Вып. 1. – С. 10–13.

32. Кузьмин М.Н. Переход от традиционного общества к гражданскому: изменение человека // Вопр. философии. – 1997. – № 2. – С. 57–70.

33. Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок / пер. с англ. – М. : Идея-Пресс; Дом интеллектуал. кн., 2000. – 309 с.

34. Куликов А. Имитация протеста / [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.pravda.ru/politics/parties/other/26-12-2011/1103255-imitation-0/>

35. Липа Ю. Народознавство, етнічні складники українського характеру / Народознавство. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://slv.com.ua/index.html>

36. Лукина Е. Имитация, интерпретация и импровизация как этапы творческого развития младших школьников в процессе инструментального музицирования: диссертация кандидата педагогических наук : 13.00.02 / Лукина Елена Викторовна. – М. : Новый свет, 2008. – 153 с.

37. Луман Н. Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновского. – М. : Логос, 2004. – 250 с.

38. Мальковская И.А. Многоликий Янус открытого общества: опыт практического осмысления ликов общества в эпоху глобализации. – М. : URSS, 2005. – 268 с.

39. Мертон Р.К. Социальная теория и социальная структура // Социологические исследования. – 1992. – № 2. – С. 118–124.

40. Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории (Синергетика–психология–прогнозирование). – М. : Мир, 2004. – 267 с.

41. Ортега-и-Гассет Х. Идеи и верования / пер. с исп.; общ. ред. А.М. Руткеви. – М. : Весь мир, 1997. – 700 с.

42. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения // Социология: хрестоматия / сост. Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М. : Гардарики, 2003. – С. 92–123.

43. Пригожин И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / пер. с англ. Ю.А. Данилова. – М. : Прогресс, 1994. – 266 с.

44. Радзиховский Л. Имитация истории / Эхо Москвы [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/blog/radzihovski/823041-echo>

45. Російсько-український словник наукової термінології. Суспільні науки. – К. : Наукова думка, 1994. – 600 с.

46. Серавин Л.Н. Теория информации с точки зрения биолога. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. – 160 с.

47. Словарь иностранных слов / 10-е изд., стереотип. – М. : Русский язык, 1983. – 608 с.

48. Словарь синонимов / под ред. А.П. Евгеньева. – Л. : Наука, 1975. – 648 с.

49. Современная социологическая теория: Будье, Гидденс, Хабермас : учеб. пособие / сост., пер. и автор вступ. ст. А.В. Леденева. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. гос. ун-та, 1995. – 120 с.

50. Современный философский словарь / под ред. В.Е. Кемерова. – М.; Бишкек; Екатеринбург : Одиссей, 1996. – 806 с.

51. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / пер. с англ.; общ. ред. А.Ю. Согоманова, С.А. Сидоренко. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

52. Социальная система как информационное взаимодействие : коллективная монография / В.И. Игнатьев, Т.В. Владимирова, А.Н. Степанова. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2009. – 308 с.

53. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. – М. : АСТ, 2001. – 560 с.

54. Философская энциклопедия. В 4 т. / [подготовили В. С. Степин, Г. Ю. Семигин]. – М. : Мысль, 2001. – 438 с.

55. Философский энциклопедический словарь / [подготовили А.Л. Грекулова и др.]; редкол.: С.С. Аверинцев [и др.]. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 814 с.

56. Фукуяма Ф. Великий разрыв / пер. с англ.; под общ. ред. А.В. Александровой. – М.: АСТ, 2003. – 476 с.

57. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: москов. лекции и интервью. – М. : КАМ, 1995. – 245 с.
58. Хайек Ф. Дорога к рабству : [пер. с нем.] / А. Фридрих, М. Хайек. – М. : Экономика, 1992. – 175 с.
59. Хейзинга Й. Homo Ludens; Статьи по истории культуры. / Пер., сост. Д.В. Сильвестрова; Коммент. Д. Э. Харитоновича. – М. : Прогресс-Традиция, 1997. – 416 с.
60. Цивилизация. Восхождение и слом: структурообразующие факторы и субъекты цивилизационного процесса / отв. ред. Э.В. Сайко. – М. : Наука, 2003. – 453 с.
61. Шеховцев А. Ю. Информационные аспекты познавательных и коммуникативных процессов / А.Ю. Шеховцев; под ред. В. Б. Устьянцева. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1998. – 169 с.
62. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер. с англ.; под ред. В.М. Ядова. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 415 с.
63. Wacław R. Imitacja demokracji / Gazeta wyborcza // Access: http://wyborcza.pl/1,86117,10337528,Imitacja_demokracji.html
64. Imitacja sceny politycznej / Niezalezna.pl // Access: <http://niezalezna.pl/3586-imitacja-sceny-politycznej>
65. Intergracja czy imitacja polityki wschodniej UE - RESET totalny / Polityka Wshodnia // Access: <http://lubczasopismo.salon24.pl/politykawschodnia/post/297792>
66. Kaye K. and Marcus J. Developmental Psychology. – Warszawa, 1981. – Vol. 17 – pp. 258–265.
67. Kuklinski A., Pawlowski K. Przyszlosc Europy – wyzwania globalne – wybory strategiczne. – Wydawnictwo «Rewasz», Wyzsza Szkoła Biznesu National Louis University, Nowy Sacz – Warszawa, 2006. – 326 s.

Наукове видання

*Мельник Ярослав Григорович
Криворучко Наталія Володимирівна*

***Пролегомени
до українського дискурсу:
етнокультурний, політичний
та лінгво-семіотичний аспекти***

Мельник Я. Г.

М48 Пролегомени до українського дискурсу: етнокультурний, політичний та лінгво-семіотичний аспекти / Мельник Я. Г., Криворучко Н. В. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. – 260 с.
ISBN 978-966-640-334-9

Підп. до друку 22.06.2012. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарн. Таймс. Друк. офсет.
Ум. друк. арк. 14,53. Обл.-вид. арк. 12,5.
Тираж 500 пр. Зам. №33.

ISBN 978-966-640-334-9

Видавець

Видавництво Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1, тел. 71-56-22
e-mail: vdvicit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №2718 від 12.12.2006

Виготовлювач ПП Третяк І.Я.
Св. ІФ № 12 від 29.03.2001.